

T.C.
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

Direnme Hakkı ve Pozitif Hukuktaki Değeri

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Kadir Kaan Berksoy

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Mehmet Emin Akgül

ANKARA – 2019

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kamu Hukuku Anabilim Dalı Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı çerçevesinde Kadir Kaan Berksoy tarafından hazırlanan bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: 13/01/2020

Tez Adı: Direnme Hakkı ve Pozitif Hukuktaki Değeri

Tez Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı - Soyadı, Kurumu)

Doç. Dr. Mehmet Emin AKGÜL (Danışman) Başkent Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent ALGAN Ankara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Derya DOĞRU Başkent Üniversitesi

İmza

ONAY

Prof. Dr. İpek KALEMCİ TÜZÜN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Tarih: ... / ... /

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 03/02/2020

Öğrencinin Adı, Soyadı: Kadir Kaan Berksoy

Öğrencinin Numarası: 21520198

Anabilim Dalı: Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Programı: Kamu Hukuku Tezli Yüksek Lisans Programı

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Doç. Dr. Mehmet Emin AKGÜL

Tez Başlığı: Direnme Hakkı ve Pozitif Hukuktaki Değeri

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 152 sayfalık kısmına ilişkin, 26 /11/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 14'tür. Uygulanan filtrelemeler:

- 1.Kaynakça hariç
- 2.Alıntılar hariç
- 3.Beş (5) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

"Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını" inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:

ONAY

Tarih: 03/02/2020

Öğrenci Danışmanı Unvan, Ad, Soyad, İmza:

Dr. Öğr. Üyesi Derya Doğru

ÖZET

İnsanlık tarihi boyunca insanların birbirleri üzerinde tahakkümü ve bu tahakküme karşı direnç var olagelmıştır. Direncin iktidar ve yönetilen çelişkisi arasında yaşanması kaçınılmaz bir durumdur. Bu durum Antik Yunandan günümüze iktidarın ve iktidara itaatin sınırının tartışılmasına yol açmıştır. Bu tartışmadan çıkan pek çok fikir arasından en aşırı olanı direnme hakkı olmuştur. Direnme hakkı; temel hakların başka bir yol kalmadığında, güç kullanmak da dahil olmak üzere, her yolla savunabileceği düşüncesini ifade etmektedir.

Orta çağın son döneminde merkezileşen krallıklarla kilise arasında oluşan ve daha sonra mezhepler arasında devam eden iktidar mücadelelerinde direnme hakkı fikirleri yaygınlaşmış, Aydınlanma çağıyla birlikte başlayan mutlak monarşilere karşı yapılan devrimlerle zirveye çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde pek çok ülkede yerini sağlamlaştıran sınırlı devlet ve hukuk devleti gibi kavramlarla artık direnme hakkına gerek kalmadığı ve bundan böyle direnme hakkının şiddet hareketlerine bahane olmaktan başka bir işe yaramayacağı düşüncesiyle tehlikeli görülmesine yol açmıştır.

Günümüzde hukuk devleti olduğunu iddia eden bir devletin temel hakları ihlal etmeyeceği ya da ihlallerini çeşitli yollarla telafi edeceği düşüncesi ile direnme hakkının nasıl bağdaşabileceği ve eğer bağdaşabilirse bunun sembolik mi, yoksa pratik olarak anlamlı mı olacağı değerlendirilmelidir. Bu çalışmada direnme hakkı kavramı incelendikten sonra, bu kavramın tarihsel gelişimine yer verilecek, mevcut örnekleriyle güncel pozitif hukuktaki değeri sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Direnme Hakkı, Devrim, Direniş Teorisi, Sivil İtaatsizlik, Sınırlı Devlet.

ABSTRACT

Throughout human history, people have dominated each other and there has been resistance to this domination. Between ruler and ruled contradiction, experiencing some sort of resistance is inevitable. This resistance has paved the way for the discussion of the limit of power and obedience to authority, starting from Ancient Greece to the present day. Of the many ideas that emerged from this discussion, the most extreme is the right to resist. The right to resist argues that fundamental rights can be defended by any means, including the use of force, if there is no other way.

In the last period of the Middle Ages, the ideas of the right to resist became widespread during the power struggles between the centralized kingdoms and the Church and then continued between the sects and came to its peak with the revolutions against the absolute monarchies that began with the age of the Enlightenment. In the post-World War II period, the prevalence of concepts like limited state and the rule of law in many countries led to the notion that the right to resist was no longer necessary since it became dangerous and an excuse for violent movements.

It should be evaluated how the right to resist is compatible with the idea that a state claiming to be a state of law will not violate fundamental rights or will compensate its violations in various ways and if it is compatible, it will be symbolic or practically meaningful. In this study, after examining the concept of the right to resist, the historical development of this concept will be included and its value in the current positive law will be questioned.

Keywords: Right To Resist, Revolution, Resistance Theory, Civil Disobedience, Limited Government.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER.....	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I. KAVRAMSAL AÇIDAN DİRENME HAKKI	3
1.1 Direnme Hakkı Kavramı	3
1.1.1 Tanım.....	3
1.1.2 Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması	5
1.1.2.1 Sivil İtaatsizlik ile Karşılaştırılması.....	5
1.1.2.2 Devrim ile Karşılaştırılması.....	8
1.1.2.3 Meşru Müdafaa ile Karşılaştırılması	11
1.1.2.4 Muhalefet Hakkı ile Karşılaştırılması.....	16
1.2 Direnme Hakkının Kullanılması	17
1.2.1 Temsilciler Tarafından Kullanılması.....	17
1.2.2 Bireysel Olarak Kullanılması	19
1.3 Direnme Hakkının Unsurları.....	23
1.3.1 Siyasal Sistemin Hukuk Dışına Çıkması	24
1.3.2 Siyasal İktidarın Meşruiyetini Kaybetmesi	25
1.3.3 Zorba Bir İktidarın Temel Hak ve Özgürlükleri Kısıtlaması	28
1.3.4 Direnme Hakkı ile Hukuk Düzeninin Amaçlanması.....	31
1.3.5 Direnme Hakkına <i>Ultima Ratio</i> (Son Çare) Olarak Başvurulması ...	32
BÖLÜM II. TARİHTE DİRENME HAKKI DOKTRİNLERİ.....	36
2.1 İlkçağda Direnme Hakkı	36

2.1.1	Çin ve Hint Düşünce Sisteminde Direnme Hakkı	37
2.1.2	Eski Yunanda Direnme Hakkı	39
2.1.3	Roma Düşünce Sisteminde Direnme Hakkı	44
2.2	Orta Çağ'da Direnme Hakkı	48
2.2.1	Orta Çağ Hristiyan Düşünürlerinin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri	50
2.2.1.1	Tanrı Devleti (<i>Civitas Dei</i>): Aziz Augustinus	50
2.2.1.2	Organizmacı Devlet Teorisi: Salisbury'li John	52
2.2.1.3	Yasalar Hiyerarşisi: Aziz Thomas Aquinas.....	53
2.2.2	Reformcuların Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri	57
2.2.2.1	Zorba İktidara Mutlak İtaat: Martin Luther	57
2.2.2.2	Tanrı Düzenine Karşı Gelme: Jean Calvin	59
2.2.3	Protestan Düşünürlerin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri	60
2.2.3.1	Özgürlükten İradi Köleliğe: Etienne de La B��tie	61
2.2.3.2	Temel Yasalara Uygunluk: François Hotman	63
2.2.3.3	Sınırlandırılmış İktidar: Theodore Beza	64
2.2.3.4	Halkın Egemenliğı: Johannes Althusius.....	66
2.3	İslam Anlayışında Direnme Hakkı	68
2.4	Modern Düşünürlerin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri	73
2.4.1	İktidarın Ele Geçiriliş Şekline Göre Direnme: Hugo Grotius	74
2.4.2	Hak ve özgürlükleri ��ğneyen İktidara Karşı Direnme: John Locke	77
2.4.3	Son ��are Olarak Direnme: Emmerich de Vattel	83
2.4.4	Objektif Hukuka Aykırı Hareket Eden İktidara Karşı Koyma: Leon Duguit	85
BÖLÜM III. POZİTİF HUKUKTA DİRENME HAKKI.....		90
3.1	Pozitif Hukukta Bir Norm Olarak Direnme Hakkı	90

3.1.1	Pozitif Hukuk Açısından Direnme Hakkının Meşruluğu Sorunu.....	90
3.1.2	Hukuk Devleti Düzeninde Direnme Hakkı	94
3.1.3	Anayasal Açıdan Direnme Hakkının Niteliği.....	99
3.2	Pozitif Hukuk Düzenlemelerinde Direnme Hakkı	103
3.2.1	Temel Hak ve Hürriyetlerin Düzenlendiği Metinlerde Direnme Hakkı	103
3.2.1.1	Atina Sitesi Senatosunun Kararı.....	103
3.2.1.2	Magna Carta’da Direnme Hakkı.....	104
3.2.1.3	1222 tarihli Altın Mühür (<i>Bulle d’Or, Golden Bull of 1222, Aranybulla</i>)	106
3.2.1.4	Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi	107
3.2.1.5	İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi	109
3.2.1.6	İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi	110
3.2.2	Direnme Hakkının Düzenlendiği Anayasalar.....	112
3.2.3	Türk Hukuk Sisteminde Direnme Hakkı.....	117
3.2.3.1	Osmanlı Döneminde Direnme Hakkı	117
3.2.3.2	Cumhuriyet Döneminde Direnme Hakkı.....	118
3.3	Pozitif Hukukta Direnme Hakkına İlişkin Değerlendirme.....	120
SONUÇ		122
KAYNAKLAR.....		125

KISALTMALAR

<i>AÜHFY</i>	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
<i>AÜHFD</i>	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
<i>AÜSBFY</i>	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>E.</i>	Esas
<i>EÜHFD</i>	Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
<i>GÜHFD</i>	Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
<i>HFSA</i>	Hukuk Felsefesi Ve Sosyolojisi Arkivi
<i>İÜHFM</i>	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
<i>K.</i>	Karar
<i>Lat.</i>	Latince
<i>MÜHFHAD</i>	Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi
<i>S.</i>	Sayı
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SBFD</i>	Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
<i>T.</i>	Tarih
<i>TBBD</i>	Türkiye Barolar Birliği Dergisi
<i>TCK</i>	5237 sayılı Türk Ceza Kanunu
<i>vd.</i>	Ve Devamı
<i>v. d.</i>	Ve Diğerleri

GİRİŞ

Siyasi tarih iktidar-yönetilen ilişkileriyle doludur. Antikiteden günümüze insan haklarının gelişmesi ve iktidarların da bu haklara müdahalesinin engellenmesi için mücadele edilmiştir. Bugün artık kanıksanmış olan sınırlı devlet, her insanın doğuştan sahip olduğu ve kısıtlanamaz haklar gibi düşünceler bu mücadelelerin kazanımıdır. Direnme hakkı bu kazanımlara yol açmış ve onların güvencesi olarak günümüze kadar gelmiştir.

Günümüzde yaygın meşru iktidar anlayışı, iktidarın kaynağının halkın iradesi olduğunu söylemektedir. Hukuk devleti ise bu anlayışın güvencesidir. Buna göre böyle bir düzende hak mücadelesi için zor kullanmaya gerek yoktur, zira halk kendi isteği doğrultusunda iktidarı, yasaları dolayısıyla haklarını temsilcileri aracılığıyla değiştirebilir. Aynı şekilde yargı düzeni bu hakların etkin bir şekilde korunmasını sağlayabilir. Ancak en ileri hukuk devletlerinde bile ve onun mekanizmaları yetersiz kalabilmekte ve direnme hakkı tekrar gündeme gelmektedir.¹

Hukukun üstünlüğü ilkesinin işlerliği geçmişte Soğuk Savaş sırasında zaman zaman pek çok ülkede ve güncel olarak 11 Eylül Saldırıları sonrasındaki dönemde ABD’de zayıflamış olduğu artık bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Anglo-Amerikan ülkelerinde hukukun üstünlüğü, Kıta Avrupası ülkelerinde hukuk devleti kavramlarının işlerliğini kaybedebilmesi riski güncelliğini korumaktadır. Anılan kavramların ve dolayısıyla tüm pozitif hukukun etkinliğinin bir şekilde ortadan kalktığı düşünüldüğünde son bir güvence olarak direnme hakkı gündeme gelmektedir.

Doğal hukuk görüşlerine dayanılarak öne sürülen direnme hakkının ahlaki öğretiler, siyaseten devrimci düşünceler gibi insanları bir şekilde şiddete yönlendirmeye haklılık tanıyan bir düşünce olması sebebiyle tehlikeli görülmektedir Aynı şekilde direnme hakkının günümüzde uluslararası metinlerde ve anayasalarda yer aldığı görülmekle birlikte pozitifleştirilmiş bir direnme hakkının anlamlı olup olmadığı tartışılmaktadır.

¹ Doebling, Karl: Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku): Sistematik Bir Yaklaşım. Ahmet Mumcu (Çev.), 4. Bası, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2012. s. 126.

Özellikle 20.yy'da yaygınlaşan sivil itaatsizlik, sivil direniş, pasif direniş gibi kavramlarla karşılaştırıldığında direnme hakkı şiddete çağrı öğretisi gibi değerlendirilmektedir. Ancak bu kavramlarla direnme hakkı çok benzer olduğundan, ayırım yapmak da çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Çalışmada bu benzerliklerden de yararlanılarak güncel bir direnme hakkı değerlendirilmesi yapılması denenmiştir.

Çalışmanın amacı; direnme hakkının kavram olarak tanımını, tarihteki teorik temellerini inceleyerek, kavramın pozitif hukukta özellikle güncel dönemdeki yerini belirlemektir. Direnme hakkının darbelere, iç savaflara ve terör olayları gibi şiddet içeren siyasi eylemlere yol açtığı görüşüne karşılık, insan hakları ile anayasal düzeni korumaya yönelik meşruiyeti olan bir hak olarak değerlendirilmesi gereği, konunun çalışılma sebebini oluşturmaktadır. Bu bağlamda direnme hakkının ağırlıklı olarak doğal hukukta olmak üzere, pozitif hukukta da sınırlı bir şekilde meşruiyetinin savunulmasına çalışılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde direnme hakkı benzer kavramlarla karşılaştırılarak ayırt edici unsurlarla tanım sorununun çözümlenmesi amaçlanmıştır. İkinci bölümde direnme hakkının ortaya çıkış sebepleri, amacı, işlevi farklı düşünürlere göre tarihsel gelişimi içinde açıklanmıştır. Üçüncü bölümde direnme hakkının; güncel pozitif hukuktaki düzenlemelerinin anlamı ve meşruiyeti sorunları, farklı pozitif hukuk metinlerindeki örnekleri karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

BÖLÜM I. KAVRAMSAL AÇIDAN DİRENME HAKKI

1.1 Direnme Hakkı Kavramı

1.1.1 Tanım

İnat etme, ayak direme, ısrar etme veya mukavemet gösterme olarak tarif edilen “direnme” (*resist*) kavramı, zorlamanın karşısındaki savunma hareketi olup, başkasının eylem ve iradesine karşı fiziki veya psikolojik her türlü karşı koymayı içine alır.² Direnme, genellikle savunma anlamında kullanılmakla birlikte, *bir gücün etkisine karşı koyma gücü* olarak ifade edilmiştir.³ Bununla birlikte “direnış” (*resistance*), tahakküm veya baskıyı destekleyen ideolojileri ve iktidar yapılarını reddeden ve onlara karşı çıkan kitlesel halk eylemleri olarak tanımlanmıştır.⁴

Fransızca’da “*Le Droit de Résistance*”, Almanca’da “*Widerstandsrecht*”, İngilizce’de “*Right of Resistance*” ve Latince’de “*Jus Resistendi*” olarak ifade edilen *direnme hakkı*, genel olarak, anayasaya ve kanunlara aykırı davranışları sonucu hukuki dayanağını kaybeden, hukuki olguları reddeden, hukuk devleti ilkesini terk eden ve baskı rejimi kuran bir iktidara karşı başkaldırma hakkı olarak tanımlanmıştır.⁵

Bununla birlikte doktrinde özü aynı olmakla birlikte farklı tanımlar da yapılmıştır. Direnme hakkı devlet organlarının, hukuk kurallarının öngördüğü kurallar çerçevesinde olmayan tasarrufuna karşı girişilen her türlü davranış olarak açıklanmıştır.⁶ Farklı bir kaynakta anayasaya ve kanunlara aykırı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybeden iktidara halkın karşı çıkması olarak tanımlanmıştır.⁷ Bazı kaynaklarda ise direnme hakkı, gücünü halka karşı fiziksel veya psikolojik tehdit olarak kullanan suçlu bir hükümete karşı toplumsal savunma hakkı olarak ifade edilmiştir.⁸

² Taşkın, Ahmet: Baskıya Karşı Direnme Hakkı. TBBD, C. 17, S. 52, Y. 2004, s. 37.

³ Hançerlioğlu, Orhan: Felsefe Sözlüğü. 15. Bası, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 324.

⁴ Douzinas, Costas: The ‘Right to the Event’ The Legality and Morality of Revolution and Resistance. International Studies in Phenomenology and Philosophy, C. 2, S. 1, Y. 2014, s. 154.

⁵ Aliefendioğlu, Yılmaz: “Direnme hakkı” Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları. Yasemin Özdek (Ed.) TODAİE, Ankara 2002, s. 395.

⁶ Doehring, s. 44 vd.

⁷ Yılmaz, Ejder: Hukuk Sözlüğü. Yetkin Yayınları, Ankara 2003, s. 168.

⁸ Kaufmann, Arthur: Small Scale Right to Resist. New England Law Review, C. 21, S. 3, Y. 1985, s. 574.

Sınırlı iktidar görüşüyle bağlantılı direnme hakkı tanımları da mevcuttur: Devletin hukuki ve fiili varlığını oluşturan siyasal iktidarın, kişilere nazaran üstün ve bağımsız tarafları olsa da, iktidar bu gücüne dayanıp, kanunun ve onun yol gösterdiği yöntemlere uymayan keyfi davranışlarda bulunamaz.⁹ Yani iktidar kim tarafından kullanılırsa kullanılsın sınırsız değildir.¹⁰ Sınırlama kişi hakları ile getirilebileceği gibi, devletin kendi kendini sınırlaması da mümkündür.¹¹ Buna göre direnme hakkı, pozitif hukukun açıkça ortaya koyduğu sınırları aşan bir iktidarın, tekrar bu sınırlar içine sokulmasıdır.¹²

Hukuki meşruiyetini kaybeden bir iktidarın yerine meşru bir iktidar kurmak da direnme hakkı kapsamında değerlendirilmiştir. İktidar gücünü, doğal hakları yok etmek için değil, onları korumak için kullanmalıdır. Gücünü aksi yönde kullanması durumunda hukukun dışına çıkmış bir iktidar, meşruluğunu da kaybedeceği için, yerine hukuka bağlı yeni bir iktidarın kurulması gerekir.¹³ Bu bağlamda direnme hakkı iktidar yetkisinin, doğal haklar başta olmak üzere, öngörülen sınırlamalara uymaması durumunda yetkinin gerçek sahibi olan halk tarafından geri alınması olarak da tanımlanabilir.¹⁴

Başka bir tanıma göre direnme hakkı özgürlüklerin korunmasında başvurulabilecek hukuki bir yoldur. Baskı yapan ve objektif hukuka¹⁵ aykırı karar ve emirlerle özgürlükleri kısıtlayan bir iktidara halkın boyun eğmesi beklenemez. Dolayısıyla kaba kuvvet kullanarak meşruiyetini kaybetmiş bir iktidarın emir ve yasaklarına fertler her zaman başkaldırabilir; hatta ayaklanarak söz konusu iktidarı devirebilir. Bu iktidarı yerinden etme fiili tekrardan hukuku üstün kılma amacı taşır. Buna göre direnme hakkı, objektif hakları

⁹ Günal, H. Yılmaz: Hukuk Devleti Kavramı. SBFD, C. 19, S. 3, Y. 1959, s. 103.

¹⁰ Morris, William: Sovereignty. P. B. Clarke, J. Foweraker (Ed.) Encyclopedia of Democratic Thought, Routledge, London 2001, s. 831; Kapani, Münici: Kamu Hürriyetleri. 7. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 1993, s. 249.

¹¹ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 250 vd.

¹² Zabunoğlu, Y. Kazım: Devlet Kudretinin Sınırlanması. AÜHFY, Ankara 1963, s. 155.

¹³ Kahveci, Kutsi: Direnme ve Sadakat Üzerine Düşünceler. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 16, Y. 2007, s. 112.

¹⁴ Locke, John: Yönetim Üzerine İkinci İnceleme. Ebabil Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 98.

¹⁵ Objektif Hukuk; belirli bir toplulukta uygulanan ve herkes için geçerli olan hukuk kurallarını anlatmaktadır. Burada bahsedilen hukuk kuralları sadece pozitif hukuku değil, devletten bağımsız ve devletin üzerinde olan hukuk kurallarını da içermektedir. Ayrıntılı bilgi için: Duguit, Leon: Kamu Hukuku Dersleri. S. Derbil (Çev.), AÜHFY, Ankara 1954, s. 17 vd.

ihlal ederek meşruiyetini kaybeden her iktidarın kuvvet kullanılarak devrilmesi olarak tanımlanabilir.¹⁶

Görüleceği üzere direnme hakkı tanımlarının arasında ciddi farklılıklar olmakla birlikte, ortak unsurlardan genel bir tanım yapılabilir. Bu ortaklıklara göre dar bir tanım yapmak gerekirse; direnme hakkı ağır hak ihlallerine yol açarak meşruiyetini kaybeden bir iktidara karşı savunma hareketidir. Ancak direnme hakkının net olarak anlaşılabilmesi için öncelikle benzer kavramlarla karşılaştırılması ve ayırt edici unsurlarının belirtilmesi gerekmektedir.

1.1.2 Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması

1.1.2.1 Sivil İtaatsizlik ile Karşılaştırılması

Sivil itaatsizlik; kanunlara aykırı olmakla birlikte aktif bir direnme eylemi değildir. Toplumda iyileşmeyi sağlamak amacıyla kanunların açık ve kasıtlı olarak ihlal edilmesi ya da iktidarın bir yanlısının protesto edilmesidir.¹⁷ Sivil itaatsizlik bir direnme eylemi barındırmakla birlikte, şiddet içermeyen pasif bir direnme niteliğindedir. Dolayısıyla sivil itaatsizlik, üçüncü kişilerin haklarını çiğnemeyen, kesinlikle şiddet içermeyen ve toplumun büyük kesiminin dikkatini çekmeyi amaçlayan bir eylem biçimidir.¹⁸ Bu şekilde sivil itaatsizlik, toplumun adalet anlayışına hitap eden, daha meşru yasalar oluşturma amacı güden, rasyonel bir iletişim sürecinin parçasıdır.¹⁹

İlk olarak Henry David Thoreau tarafından “yasa, doğası gereği seni zorunlu olarak başkasına yönelik haksızlığın aracı durumuna düşürecek yapıdaysa, yasayı çiğne.” şeklinde kullanılan sivil itaatsizlik,²⁰ kamuoyu önünde yapılan, vicdani ancak yasal olmayan bir

¹⁶ Nişancı, Şükrü: Sivil İtaatsizlik: İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı? Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s. 102.

¹⁷ Keeton, Morris: The Morality of Civil Disobedience. Texas Law Review, S. 43, Y. 1964/5, s. 508.

¹⁸ Cinmen Ergin: Sivil İtaatsizlik Üzerine Düşünceler. İnsan Hakları Yazıları, İnsan Hakları Özel Sayısı, Y. 1998, s. 63 vd.

¹⁹ Habermas, Jürgen: Civil Disobedience: Litmus Test for The Democratic Constitutional State. Berkeley Journal of Sociology, S. 30, Y. 1985, s. 95 vd.

²⁰ Thoreau, David: “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine” Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik. Yakup Coşar (Çev.), 5. Bası, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 39.

eylemdir.²¹ Sivil itaatsizlik, hukuk devleti ihlallerine karşı, üstün değerler uğruna kamuya açık, ancak yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin hakkını çiğnemeyen barışçıl bir protestodur.²² Bu bağlamda somut ve açık adaletsizlik hallerinde kullanılan sivil itaatsizlik, hiçbir zaman anayasal düzenin işleyişi açısından bir tehdit oluşturmaz.²³

Sivil itaatsizlik aynı zamanda siyasi bir eylemdir. Temelde bireysel ahlak ya da doktrinlere dayanmaz, anayasayı ve toplumsal kurumları düzenleyen adalet ilkelerini temel alır ve ortak adalet anlayışını benimser.²⁴

Dar anlamda sivil itaatsizlik, önceden bildirilmiş, kamuya açık ve kişiye özgü inanç ve çıkarların temel alınamayacağı ahlaki bir protesto biçimi olup, tüm hukuk düzeninin değil, tekil normların çiğnendiği ve eylemi gerçekleştirenlerin normun ihlal edilmesinin hukuki sonuçlarının sorumluluğunu taşımaya hazır olduğu sembolik bir protestodur.²⁵ Bu yönüyle sivil itaatsizlik, siyasal iktidarın belirli yönlerine meydan okumayı amaçlayan ancak ılımlı bir direniştir.²⁶

Bu açıklamalara göre sivil itaatsizliğe ilişkin unsurlar şu şekilde sıralanabilir; sivil itaatsizlikte bir hukuk normunun ihlal edilmesi gerekir; ihlale karşı yapılan eylem karıştlarına ya da üçüncü kişilere zarar vermemelidir, eylem kamuya açık bir şekilde icra edilmelidir; eylemin yapılmasında güdülen amaç toplumsal adalet anlayışına ve kamu vicdanına çağrı yapılmasıdır; eylemcilerin politik ve hukuki sorumluluğu üstlenmeleri gerekir.²⁷

²¹ Rawls, John: “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı” Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik. Yakup Coşar (Çev.), 5. Bası, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 56; Fiedler, Sergio: The Right to Rebel: Social Movements and Civil Disobedience. Cosmopolitan Civil Societies Journal, C. 1, S. 2, Y. 2009, s. 44.

²² Ökçesiz, Hayrettin: Sivil İtaatsizlik. 4. Bası, Legal Yayınevi, İstanbul 2011, s. 132 vd.; Bedau, Hugo: On Civil Disobedience. Journal of Philosophy, S. 58, Y. 1961, s. 661.

²³ Fiedler, s. 44.

²⁴ Rawls, s. 59.

²⁵ Lippman, Matthew: The Right of Civil Resistance Under International Law and The Domestic Necessity Defense. Dickinson Journal of International Law, C. 8, S. 3, Y. 1990, s. 370; Ökçesiz, s. 131.

²⁶ Finlay, Christopher J.: Terrorism and The Right to Resist: A Theory of Just Revolutionary War. Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 21.

²⁷ Küçüktaşdemir, Özgür: Ceza Hukuku Bağlamında Sivil İtaatsizlik Üzerine Bazı Değerlendirmeler. AÜHFD, C. 65, S. 4, Y. 2016, s. 2201.

Bu unsurlardan hareketle doğal hukuk anlayışının bir sonucu olarak kabul edilen sivil itaatsizliğin küçük bir direnme hakkı olduğu da söylenmektedir.²⁸ Başka bir deyişle sivil itaatsizlik baskıcı ve zalim bir iktidara ve haksız yasalara karşı direnme hakkının temel bir parçası olarak düşünülebilir.²⁹ Ancak direnme hakkı, hukuk düzeninin tamamına karşı girişilen bir hareket iken; sivil itaatsizlik tekil normların uygulanmasını önlemeye yönelik bir eylem niteliğindedir.³⁰

Direnme hakkı siyasal iktidarı yerinden etmeyi ve yıkmayı da içeren hareketli bir siyasal eylem görünümünde iken; sivil itaatsizlik ise gönüllülük esasına dayalı vicdani değerleri esas alan, aleni ve şiddet içermeyen siyasal eylem niteliğindedir.³¹ Oysa direnme hakkı, meşruiyetini yitirmiş bir iktidarın gerekirse kuvvet kullanılarak devrilmesini içerir.³²

Bir başka yönden sivil itaatsizlik, aktif bir direniş değil, düşünce ve eleştirme özgürlüğünün kullanılmasıdır. Bu bakımdan sivil itaatsizlik, aktif bir direnişten ziyade mevcut yasalar çerçevesinde izin verilen eylemler etrafında şekillenir.³³

Sivil itaatsizlik, hukuk düzeni içinde gerçekleştirilen ve sistemin meşruluğunun tanındığı bir eylem tarzıdır. Bu nedenle bütün yasa yollarının tüketildiği, şiddet içermeyen, üçüncü kişilere zarar vermeyen ve cezai sorumluluğun kabul edildiği eylemlerdir. Aksi takdirde ihlal edilmesi amaçlanan normun dışında başkalarının haklarına zarar verir ve hukuk düzeninin bütününe yönelmiş olur. Bu yönüyle sivil itaatsizliğin hâkim ilkesi hukuk düzeninin meşruluğunun tanınmasıdır.³⁴ Buna karşılık direnme hakkında, siyasal iktidarın halk nezdinde meşruluğunun kalmaması esastır. Bütün halk nezdinde meşruiyetini

²⁸ Ökçesiz, s. 129 vd.

²⁹ Marshall, Peter: *Demanding The Impossible: A History of Anarchism*. Fontana Press, London 1993, s. 184.; Fiedler, s. 44.

³⁰ Tanör, Bülent: *Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik*. Argumentum Aylık Hukuk Dergisi. C. 3-4, S. 36-41, Y. 1993, s. 701; Ginsburg., Lansberg-Rodriguez., Versteeg., s. 1190; Douzinas, s. 156.

³¹ Kurtbaş, İhsan: *Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu*. The Journal of Academic Social Science, S. 44, Y. 2017, s. 438.

³² Nişancı, s. 102 vd.

³³ Kaufmann, s. 579.

³⁴ Küçüktaşdemir, s. 2202.

kaybetmiş bir siyasal iktidarı sona erdirmek için halk, pasif bir direnişten ziyade aktif direnme hakkını kullanacaktır.³⁵

Yapılan bütün bu açıklamalar ışığında özetlenecek olursa; sivil itaatsizlik bütün hukuk düzenine karşı değil, tekil hak ihlallerine karşı yapılan bir eylemdir. Oysa direnme hakkı bütün hukuk düzenine ya da daha doğru bir ifadeyle hukuk düzeninin yokluğuna karşı yapılan bir eylemdir. Buradan sivil itaatsizlik eylemlerinin meşru iktidarı kabul ettikleri, ancak direnme hakkı eylemlerinde iktidarın meşruiyetini kaybetmiş olduğu söylenebilir. Sivil itaatsizlik şiddet içermeyen pasif fiilleri kapsamakta iken, direnme hakkı başka bir yol kalmadığı takdirde şiddet dahil olmak üzere her türlü fiili içerebilir. Bu farklılıkların yanında iki kavramın benzer unsuru; akıl, adalet ve vicdan duygularına hitap etmesidir. İki kavramda da bu değerlere dayanılarak, bir ideal amacına ulaşmak için hareket edilir.

1.1.2.2 Devrim ile Karşılaştırılması

Devrim, sözlük anlamı olarak, eskiyi kaldırıp yerine yenisini koyma, yeniden biçimlendirme, yerleşik düzeni değiştirme olarak tarif edilmiştir.³⁶ Bu anlamda devrim, niteliksel bir değişimi ifade eder.³⁷ Aynı zamanda devrim, hızlı ve köklü bir değişikliktir.³⁸

Devrim bir eylem olarak çoğunlukla toplumsal grupların ayaklanarak iktidarı ele geçirmesi ve sistemin temel ilişkilerini değiştirmesi anlamında kullanılmaktadır.³⁹ Devrim yoluyla zorla getirilmek istenilen siyasal iktidar şeklinin yeni ve daha önce hiç uygulanmamış olmasının ya da bir zamanlar meşru olarak uygulanmış olup da şimdi yeniden kurulmak istenmesinin bir önemi yoktur.⁴⁰ Bu iktidar değişimi sırasında kendi düzen özlemini gerçekleştirmek için, kurulu hukuk düzeni de değiştirilebilir.⁴¹ Ayrıca

³⁵ Değirmencioğlu Yıldız, Burcu: John Locke'ta Doğa Durumu ve Direnme Hakkı. GÜHFD, C. 20, S. 3, Y. 2016, s. 392.

³⁶ Yılmaz, s. 164.

³⁷ Hançerlioğlu, Felsefe, s. 308 vd.

³⁸ Levy-Bruhl, Henry: Bir Hukuki Kavram Olarak Devrim. Server Tanilli (Çev.). İÜHFM, C. 29, S. 4, Y. 1964, s. 1224.

³⁹ Ateş, s. 41 vd.

⁴⁰ Doebling, s. 120 vd.

⁴¹ Yetkin, Çetin: İktidara Karşı Türk Direniş ve Devrimleri Başlangıçtan Atatürk'e. Cilt I. Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 43 vd.

devrim hukuk düzeniyle birlikte, ani ve kısa bir zaman içinde devletin de temelden değiştirilmesine yönelik bir hareketi de ifade eder.⁴²

Devrim, değişimini amaçladığı mevcudiyeti başarılı bir şekilde devirmek için fiziki gücün de doğrudan kullanımını ifade eder. Devrimci hareketler başarı odaklı olup, başarıya ulaşamadığı yerde, kalkışma, isyan, ayaklanma olarak adlandırılacak ve cezalandırılacaktır.⁴³ Yani devrimde genelde bir illegalite vardır, zira hiçbir hukuk sistemi kendisinin zorla değiştirilmesine izin vermez. Başarıya ulaşan bir devrim ise temelde değişmez olarak ulaşılan statüyü güvence altına almak için çaba harcar ve diğer yandan ardından gelecek olası herhangi bir değişikliği de engeller.⁴⁴ Dolayısıyla devrim yoluyla siyasal iktidara gelen yönetimin ortaya koyduğu hukuki sistem, yeni zihniyete göre şekillenecektir.⁴⁵

Siyasal iktidarın hukuki veya ahlaki en temel normları ihlal etmesi karşısında halka genellikle bir hak olarak tanınan direnme hakkı, kurulu düzeni kökten değiştirmeye yönelik olan devrime göre temel bir farklılığa sahiptir.⁴⁶ İktidarın temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması, sistemli bir biçimde daraltıp yok etmesi ve tüm hukuki yolları kapatması direnme hakkının doğmasına objektif bir ölçüt teşkil eder.⁴⁷ Bununla birlikte direnme hakkı, belli bir hukuki düzen içinde gerçekleşir ve hukuk dışına çıkmış siyasal iktidarın devrilmesini içerse de aynı zamanda tekrar hukuk sınırlarına döndürülmesi amacını da taşır.⁴⁸ Devrim ise hukuk düzeninin tamamen değiştirilmesini ve siyasal iktidarın devrilmesi amacına yöneliktir.⁴⁹ Başka bir deyişle devrim hiçbir zaman siyasal iktidarı yeniden hukuki sınırlara çekme amacı gütmeyiz. Devrimin amacı siyasal iktidarı devirmek ve yeni bir hukuki düzen kurmaktır.⁵⁰

⁴² Levy-Bruhl, s. 1225.

⁴³ Calvert, Peter: Revolution. Praeger Publishers, London 1970, s. 15.

⁴⁴ Kaufmann, s. 577.

⁴⁵ Levy-Bruhl, s. 1226.

⁴⁶ Haag, Ernest: Political Violence and Civil Disobedience. Harper Row Publisher's, New York 1972, s. 6.

⁴⁷ Nişancı, s. 111.

⁴⁸ Zabunoğlu, s. 155.

⁴⁹ Tilly, s. 23.

⁵⁰ Levy-Bruhl, s. 1226.

Ancak siyasal iktidara karşı gerçekleşen direnmenin başarıya ulaşması durumunda bir devrime dönüşebileceği söylenebilir.⁵¹ Buna göre iktidarın temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması ve halk üzerinde baskı kurmasına karşılık toplumsal direnmenin başarıya ulaşması devrim olarak nitelendirilebilir.⁵² Bu bağlamda devrim de direnme hakkı kapsamında değerlendirilebilecek midir sorusu akla gelmektedir. Özellikle şiddet ve kuvvete dayalı olarak kullanılan direnme hakkı ile devrimin belirgin çizgilerle ayrılması zorlaşmaktadır. Dolayısıyla her devrimin bir direnme sayılabileceği ama her direnmenin bir devrim sayılamayacağı sonucuna ulaşılır.⁵³

İki kavram da benzer özellikler barındırır da devrime ilişkin anayasalarda ve çeşitli beyannamelerde herhangi bir düzenleme yer almazken, direnme hakkı doğal hukuk ve toplumsal sözleşmelerden doğan bir hak olarak pozitif hukuk düzenlemelerinde yer alabilmiştir.⁵⁴ Devrim kavramının pozitif hukukta yer almamasına şaşırmanın gerek, zira açıklandığı üzere hukuk düzenini değiştirecek bir eylemdir. Bir pozitif hukuk düzeni kendi kendisini sona erdirecek bir hüküm içeremez. Başka bir deyişle hukuk hukuksuzluğu düzenleyemez. Direnme hakkı ise devrimin aksine mevcut pozitif hukuk sistemini korumayı amaçladığından pek çok anayasada yer almıştır. Ancak direnme hakkının anayasa ve benzeri temel hak içeren metinlerde yer almasının pratik değeri ile meşruiyeti de ayrı bir tartışma konusu olup ileride incelenecektir.

Bütün bu farklı tanım ve açıklamaların sonucunda devrim belirli bir yerde yaşanan hayatın ani ve radikal bir biçimde değişmesi olarak özetlenebilir. Bu değişikliklerin niteliği ekonomik, sosyal, siyasal olabilir. Hatta değişikliklerin niteliğine göre devrim tanımları da yapılmaktadır. Sadece siyasal iktidarın el değiştirmesi, sosyal hayatta esaslı bir değişim, sınıfsal ilişkiler ya da mevcut ekonomik sistemin değişimleri de devrim olarak nitelendirilmektedir. Ancak hukuksal bir inceleme yapılabilmesi için bu esaslı değişimlerin yanında hukuk sisteminin de değişmesi gerekmektedir. Özetle devrimden bahsedebilmek için anayasanın değişmesi gerekmektedir. Burada devrim ile direnme hakkı birbirinden

⁵¹ Çeçen, Anıl: Adalet Kavramı- Adalet Kavramının Göreliliği Üzerine Bir Deneme. 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s. 56.

⁵² A.g.e., s. 70.

⁵³ Haag, s. 6.

⁵⁴ Nişancı, s. 105.

ayrılmaktadır. Devrim anayasal düzeni değiştirmeye yönelik bir hareketken, direnme hakkı mevcut anayasal düzeni korumayı ve eğer bu düzen ortadan kaldırılmışsa ona geri döndürmeyi içeren bir eylemdir.

1.1.2.3 Meşru Müdafaa ile Karşılaştırılması

Bir hakkın veya haklının saldırıya uğramasını hukuk düzeni korumaz.⁵⁵ Bu anlamda haksızlık karşısında savunma hakkını kullanan bir kişinin hareketini hiçbir hukuk düzeni hukuka aykırı olarak kabul etmez. Zira savunmanın meşruluğu bizzat hukukun kendi görev kavramlarında anlamını bulur. Bir hakkın haksızlık karşısında feda edilmemesi ve bir haklının da haksızlığa boyun eğmemesi gerektiğinden meşru müdafaa⁵⁶ pozitif hukukta düzenlenmesi zorunlu hale gelmiştir.⁵⁷

Doktrinde ise meşru müdafaa, kendisini veya başkasını hedef alan bir saldırı veya tecavüz karşısında kişinin savunma amacıyla ve bu saldırıyı defedecek oranda kuvvet kullanması olarak tanımlanmıştır.⁵⁸ Bazı yazarlar ise “Kişinin, hukukça korunan haklarına karşı gerçekleştirilen saldırılara yahut üçüncü kişilerin maruz kaldıkları bu tarz fillere yönelik kuvvet kullanarak karşı çıkmasını” meşru müdafaa olarak tarif etmiştir.⁵⁹

Meşru müdafaa⁶⁰nın varlığı için her şeyden önce bir saldırının olması gerekir. Ortada mevcut bir saldırı durumu yoksa yapılan müdafaa⁶⁰nın meşru olması mümkün değildir.⁶⁰ Böyle bir saldırıya karşı meşru müdafaa⁶⁰dan söz edilebilmesi için hukukun koruduğu haklara karşı gerçekleşen, gerçekleşmesi veya tekrarı kesin olan bir saldırının olması

⁵⁵ Şahin, Mehmet: Yasal (Meşru) Müdafaa. TBBD, S. 75, Y. 2008, s. 286.

⁵⁶ 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu m.25:

“Gerek kendisine ve gerek başkasına ait bir hakka yönelmiş, gerçekleşen, gerçekleşmesi veya tekrarı muhakkak olan haksız bir saldırıyı o anda hal ve koşullara göre saldırı ile orantılı biçimde defetmek zorunluluğu ile işlenen fiillerden dolayı faile ceza verilmez.” şeklinde tarif edilmiştir.

⁵⁷ Hakeri, Hakan: Ceza Hukuku Genel Hükümler. 15. Bası, Adalet Kitabevi, Ankara 2013, s. 289.

⁵⁸ Koca, Mahmut, Üzülmüş, İlhan: Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler. 5. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2012, s. 246.

⁵⁹ Artuk, M. Emin, Gökçen, Ahmet, Yenidünya, A. Caner: Ceza Hukuku Genel Hükümler. 7. Bası, Adalet Yayınevi, Ankara 2013, s. 379.

⁶⁰ Özen, Muharrem: Meşru Müdafaa. Seçkin Yayıncılık, Ankara 1991, s. 71.

şarttır.⁶¹ Saldırı başlamadan savunma olamayacağı gibi, saldırı tamamen bittikten sonra da savunmadan söz edilemez.⁶²

Saldırı, hukuka aykırı ve haksız olmalıdır.⁶³ Bu bakımdan saldırı bir hakkın kullanılması ya da bir görevin icrası amacıyla gerçekleştirilmişse haksız ve hukuka aykırı olarak değerlendirilemez.⁶⁴ Şiddet tekeli ve genel olarak hakların sınırlanması devlet tekelinde olduğuna göre, bu fiillerin kamu görevlilerinin aksine sıradan bir birey tarafından gerçekleştirilmesi her zaman hukuka aykırı olacaktır. Ancak devlet ve onun yetkilerinin uzantıları kamu görevlileri de hukukla sınırlandırılmış olup, bu sınırların aşılması halinde hukuka aykırılık söz konusu olacaktır.

Meşru müdafaa savunmanın zorunlu olması gerekir.⁶⁵ Müdafaa olmadan saldırının defedilmesi imkânı varsa, meşru müdafaa kabul edilemez. Bu bağlamda savunmanın zorunlu olması, saldırıya uğrayan kişinin başka çaresinin kalmaması ve saldırıdan başka türlü kurtulmasının mümkün olmaması gerekir.⁶⁶ Başka çarenin kalmaması ile son çare ibareleri sivil itaatsizlik ve devrimde gerekli değildir. Ancak bunlar direnme hakkının da kullanılabilmesi için aranan şartlar olup, meşru müdafaa ile ortaktır.

Meşru müdafaaaya ilişkin yukarıda açıklanan tanım ve unsurlardan hareketle hukuk düzeninin yasakladığı fiillerin yapılmasına bazı durumlarda izin vermesi veya yapılmasını emretmesi gayet doğaldır. Zira meşru müdafaa eyleminin önemli noktalarından birisi normalde ceza gerektiren bir eylemin meşru sayılarak ceza sorumluluğunu kaldıran sebepler arasında sayılmasıdır. Bu anlamda hukuk düzenini korumaya yönelik meşru müdafaa gibi fiiller hukuk düzeni ile çatışmaz; aksine onu doğrular.

Pozitif hukukta olduğu gibi, doğal hukukta da meşru müdafaa tabii bir hak olduğu ve haksız bir saldırı karşısında savunmada bulunmanın kendini koruma tabii hakkına dayandığı belirtilmiştir.⁶⁷ Ancak bireysel anlamda değil de tüm halkın temel hak ve

⁶¹ Artuk v.d., s. 384; Hakeri, s. 291.

⁶² Hakeri, s. 294.

⁶³ Özen, s. 80.

⁶⁴ Artuk v.d., s. 386.

⁶⁵ Özen, s. 113.

⁶⁶ Hakeri, s. 300.

⁶⁷ Özen, s. 30.

özgürlüklerine karşı bir saldırı olduğunda halk kolektif meşru müdafaa hakkını kullanırsa bunu direnme hakkı olarak mı değerlendirmek gerekir sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Pierre Jurieu, “Öldürülmek ya da öldürmek şıkkı karşısında kalan kimsenin, öldürülmektense öldürmeyi tercih edeceği açık bir gerçektir” der. Jurieu, devletin temel kanunlarını çiğneyen, suçsuzları öldüren, halkın güvenliğini sağlamayan, vicdan özgürlüğüne saygı göstermeyen, kişilerin hayati menfaatlerini çiğneyen ve toplumu felakete sürükleyen bir zorbaya⁶⁸ karşı direnmeyi de aynı şekilde meşru bir savunma hakkı olarak değerlendirmiştir.⁶⁹ Böyle bir değerlendirme direnme hakkı ile meşru müdafaa aynı anlama geldiğini düşündürülebilir. Ancak direnme hakkının tanımı gereği muhatabı iktidardır. Sıradan bir kamu görevlisi veya sivil birey direnme hakkının değil meşru müdafaa muhatabı olabilir. Ayrıca, ileride açıklanacak aksi görüşler olmakla birlikte, direnme hakkı bireysel hak ihlallerini değil, toplumun en azından bir kısmını ilgilendiren ihlallerin söz konusu olduğu kolektif kullanılan bir haktır. Fakat bu karşılaştırma da anlaşılacağı üzere net değildir.

Meşru müdafaa sınırlarının direnme hakkının aksine çok daha kolay belirlenebilmesi, normatif bir değer kazanmasını da kolaylaştırmıştır. Buna karşılık, toplumsal boyutta siyasal iktidara karşı direnme hakkının sınırlarının belirlenebilmesi son derece güçtür.⁷⁰ Zira toplumsal boyutta bir saldırı ve baskının objektif ve soyut bir tanımını yapmak belli zorlukları içerir. Örneğin; direnme hakkı açısından baskı ve zulmün bardağı taşıran son damlasının objektif olarak öngörülebilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Meşru müdafaa ile direnme hakkının karşılaştırılmasında bir görüş ise, meşru müdafaa hakkının kanunda belirlenen sınırları içerisinde pratikte kullanılmasını engelleyen bir hüküm bulunmazken; direnme hakkını düzenleyen bir anayasa hükmü olsa bile, bu hakkın pratikte kullanılmasını imkânsız kılmaya yönelik başka bir kanun hükmünün yer aldığı şeklindedir.⁷¹ Bu görüşe göre örneğin TCK m. 309⁷² hükmü gereği direnme hakkının

⁶⁸ Zorba tanımı için bkz. s.24.

⁶⁹ Göze, Ayferi: On Yedi ve On Sekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme. İÜHFM, C. 34, S. 1-4, Y. 1969, s. 59 vd.

⁷⁰ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 310.

⁷¹ A.g.e., s. 311.

kullanılması mümkün değildir. Bu anlamda Anayasada soyut ve uygulama yolları gösterilmemiş bir direnme hakkı öngörülse bile, devletin güvenliğinin ve anayasal düzenin korunması ile ilgili TCK’da öngörülen hüküm çatışacaktır. TCK m.309 hükmü bu yönüyle, soyut ve uygulama yol ve yöntemleri belirtilmemiş anayasal bir direnme hakkına normatif yönden üstünlük sağlayacaktır. Dolayısıyla kişisel anlamda düzenlenen meşru müdafaaya nazaran direnme hakkının daha özel gerekçelere ihtiyaç duyması, normatif değere kavuşmasını engellemekte olduğu savunulmuştur. Kanun hükmünün anayasal bir hakkın işlerliğini ortadan kaldırması ise ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husus olup, normlar hiyerarşisi açısından sorunlu bir durumdur.

Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise daha çok idare ve ceza hukukunu ilgilendiren “kanunsuz işlemlere karşı direnme” ile direnme hakkının farklı kavramlar olduğu hususudur. Kanunsuz işlemlere karşı direnme aslında meşru müdafaanın özel bir halini anlatmakta olduğu düşünülerek bu başlık altında değerlendirilmiştir. Buna göre kanunsuz işlemlere karşı direnme kavramı somut bir olayda kişinin kanuna aykırılık teşkil eden bir işleme zorlanması, kanuna aykırı bir emir verilmesine karşılık kuvvetle karşı koyup koyamayacağını ifade eder. Pozitif hukukta değişik çözüm şekillerine bağlanan kanunsuz işlemlere direnmede genel eğilim, kanunsuz emir ve işlemlere kuvvetle karşı koyma hakkının tanınmaması yolundadır. Ancak daha liberal rejimlerde ise kanunsuz ve keyfî işlemlere karşı kuvvetle karşı koyan kişiye bir ceza öngörülmemiştir.⁷³ Bu noktada başta Leon Duguit ve bazı yazarların direnme hakkına ilişkin yapmış olduğu ayırım önem arz eder. Direnme hakkını, “pasif direnme”, “savunmacı direnme” ve “saldırgan direnme” olarak üçlü bir ayırımı ele alan Duguit’ye göre saldırgan direnme ve savunucu direnme aktif direnme özelliği taşır. İsyan özelliği taşıyan saldırgan direnmeye karşılık farklı bir nitelik arz eden savunucu direnme, kişiye karşı yapılan bir işlemin kanuna aykırılık taşıması olarak ifade edilmiştir. Örneğin kanunlara aykırı olarak polisin gece kapıyı kırarak evine girmek istediği bir kişi buna karşı direnme hakkını kullanabilir. Ancak bu özünde herhangi bir isyan niteliği taşımadığı için savunucu direnme kapsamında yer alır. Ayrıca

⁷² TCK m.309 “Cebir ve şiddet kullanarak, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının öngördüğü düzeni ortadan kaldırmaya veya bu düzen yerine başka bir düzen getirmeye veya bu düzenin fiilen uygulanmasını önlemeye teşebbüs edenler ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile cezalandırılırlar.”

⁷³ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 313.

kişiyeye karşı girişilen eylemin kanuna uygun, ancak objektif hak kurallarına aykırı olduğu durumda da kişi savunucu direnme hakkını kullanabilir. Ancak eylemin objektif hak kurallarına aykırılığını kimin tespit edeceği hususu konumuz dışında olup, Duguit buna çözüm olarak bu iddiaları araştırarak bir anayasa mahkemesi kurulması gerektiğini ifade eder.⁷⁴ Duguit'nin yapmış olduğu üçlü ayırmda aktif direnme olarak tanımladığı kavram bu tezin konusu olan; hukuk dışı iktidarı değiştirmeye ve böylelikle hukuka uygun yeni bir iktidar kurmaya yönelik olan direnme hakkını ifade etmektedir. Yazarın pasif direniş kavramıyla anlatmak istediğı bir önceki başlıkta anlatılan sivil itaatsizlik eylemlerine denk gelmektedir. Savunmacı direnme kavramı ise kanunsuz işleme karşı direnmeyi anlatmaktadır. Buna göre; savunmacı direnme veya kanunsuz işleme karşı direnme, zor kullanmayı da içeren yetkilere sahip kamu görevlisinin, hukuk dışına çıkan eylemlerine maruz kalan bireyin karşılık vermesidir. Yani özetle; yetkisini hukuka aykırı kullanan kamu görevlisine karşı meşru müdafaa da bulunmaktadır. Bu husus özellikle ABD hukukunda haksız tutuklamaya direnme adı altında yer bulmaktadır.⁷⁵

Özetle; direnme hakkı iktidarın değişimine yönelik bir eylemken meşru müdafaa haksız saldırının kişi tarafından engellenmesidir. Bu bağlamda direnme hakkının söz konusu olabilmesi için hak ihlallerinin belirli bir topluluğa yönelik olması gerekir, zira aksi yönde görüşler de olmakla birlikte direnme hakkı kolektif olarak kullanılan bir haktır. Meşru müdafaa somut durumun gereğıyle orantılı olacak şekilde zorunluluk halinde kullanılabilen bir hak olmasıyla, direnme hakkının son çare olarak kullanılması benzerdir. Ancak iki kavram arasındaki en temel farklılık kaynak ve kapsamlarına ilişkindir. Meşru müdafaa pozitif hukuktan kaynaklanır ve yine pozitif hukuka aykırı olan ihlallere karşı bir eylemdir. Direnme hakkı ise doğal hukuka ait bir kavramdır, dolayısıyla ihlalin pozitif hukuka veya doğal hukuka ilişkin olması fark etmemektedir. Bu nedenle direnme hakkı tüm iktidarın meşruiyetini reddederken, meşru müdafaa iktidarın ve dolayısıyla hukuk sisteminin meşruiyetine dayanır.

⁷⁴ Zabunoğlu, s. 157.

⁷⁵ Haksız tutuklamaya direnme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Hemmens, Craig. Levin, Daniel Lessard: "Not a Law at All": A Call For a Return to the Common Law Right to Resist Unlawful Arrest. Southwestern University Law Review 29(1) 1999. s.1-50.

1.1.2.4 Muhalefet Hakkı ile Karşılaştırılması

Muhalefet kelimesi, karşı olma anlamına gelmektedir.⁷⁶ Çalışmanın konusu gereği, muhalefet kavramının siyasi görünümü özelinde değerlendirilme yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda siyasi muhalefet belirli bir iktidara karşı çıkmak olarak açıklanabilir. Siyasi muhalefetin hukuk alanındaki karşılığı ise muhalefet hakkı olarak ifade edilmektedir.⁷⁷

Muhalefet hakkı, bireylerin ya da toplulukların meşru sınırlar içerisinde siyasi iktidara muhalefet edebilmeleri hakkı olarak tanımlanabilir. Ayrıca muhalefet hakkı kavramının özellikle ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü ile olan iç içe geçmişliği göze çarpmaktadır. Zira bu hakların siyasi amaçlarla kullanılması muhalefet hakkının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸ Muhalefet hakkının kapsadığı somut fiiller olarak gözetim, denetim, öneride bulunma ve eleştiri örnek gösterilmiştir.⁷⁹ Muhalefet hakkı kavramının, iktidarın faaliyetlerine yargı kuvvetinin yapamadığı bir çeşit “yerindelik” denetimini içermesi, kanaatimizce en önemli işlevini oluşturmaktadır.⁸⁰ Muhalefet hakkının bu işlevinin doğal bir sonucu olarak da, demokratik hukuk devletinde yargı kuvvetinin yanında, halkın kolektif bir denetim mekanizması olarak görünmesinde bir sakınca yoktur.

Aynı şekilde muhalefet hakkının direnme hakkıyla işlev ve amaç olarak benzerlikleri mevcuttur. İki kavram da iktidarın sınırlandırılmasına ve insan haklarının korunmasına yönelik işlevleri yerine getirmektedir. Bir diğer yönden iki kavramın da muhatabı siyasi iktidar ve onun eylemleridir. Ancak iki kavram arasındaki temel fark direnme hakkının gerektiğinde şiddet içerebilmesi ve iktidarın değiştirilmesini şart koşmasıdır. Bu bağlamda muhalefet hakkı mevcut hukuk sisteminin meşruiyetini tanımakla kalmaz, muhalefet fiillerini meşruiyetini kabul ettiği hukuk sisteminin koyduğu sınırlar içerisinde uygular. Oysa direnme hakkından bahsedebilmek için meşru bir hukuk sisteminin ortadan kalkmış olması gerektir. Ayrıca direnme hakkının kullanılabilmesi için başka bir yolun mevcut

⁷⁶ Algan, Bülent: Muhalefet hakkı ve Türkiye'deki görünümü. Adalet Yayınevi, Ankara 2015. s.9

⁷⁷ A.g.e., s.16.

⁷⁸ A.g.e., s.58-89.

⁷⁹ A.g.e., s.56.

⁸⁰ A.g.e., s.32.

olmaması gerekir. Bu bağlamda muhalefet hakkının direnme hakkının kullanımına doğru gidecek belki de ilk basamak olduğu ve ardından sivil itaatsizliğin geldiği söylenebilir.

1.2 Direnme Hakkının Kullanılması

1.2.1 Temsilciler Tarafından Kullanılması

İktidarın halka ait ve halkın hükümdara üstün olduğu görüşe göre; bu iktidar tek, bölünmez, devredilmez, mutlak ve üstün nitelikte bir güçtür. Bu iktidarı kullanma hakkı halk tarafından bir yöneticiye devredilmiştir. Ancak buradaki önemli husus iktidarın mülkiyetinin hala halkta olması ve iktidarın yalnızca kullanma hakkının devredildiğidir. Dolayısıyla halk bu hakkı geri alabilir ve bir başkasına verebilir. Ayrıca halktan bir başkası lehine isteyerek vazgeçmesi mümkün olmayıp, mutlak olarak her zaman ve tamamen halka aittir.⁸¹

İktidarın üstün bir gücü ifade etmesine karşılık, bu onun her türlü sınırlamadan yoksun olduğu anlamına gelmez.⁸² Her türlü sınırlamadan yoksun bir iktidar anlayışı tiranlık olarak değerlendirilmiş olup, tiranlığa dönüşen bir iktidara karşı ise egemenliğin gerçek sahibi olan halk, direnme hakkını kullanabilir.⁸³ Bu şekilde hakkaniyetten ve adaletten ayrılan iktidarın kendisine tanınan sınırları aşması ve bunun sonucunda tiranlaşması durumunda halk, direnme hakkını temsilcileri vasıtasıyla kullanacaktır. Zira egemenliğin kullanılmasında olduğu gibi, direnme hakkının kullanılmasında da temsilciler rol oynar. Dolayısıyla tiranlığa dönüşen bir iktidara karşı direnme hakkı, temsilciler açısından bir görev olma niteliğindedir.⁸⁴

Bazı kaynaklarda⁸⁵ egemen iktidar ile halk arasındaki ilişkinin kaynağı olarak siyasi sözleşme gösterilmiştir. Her iki tarafa da borç yükleyen bu siyasi sözleşmede, taraflardan birinin anlaşma hükümlerine uymaması, aykırı hareket etmesi durumunda sözleşme son

⁸¹ Ağaoğulları, M. Ali, Köker, Levent: Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı. İmge Yayınları, İstanbul 2017, s. 76.

⁸² Günel, Hukuk Devleti, s. 104.

⁸³ Gemalmaz, H. Burak: Johannes Althusius'da Simbiyosis, Halk egemenliği, Devlet ve Direnme Hakkı. İÜHF, C. 68, S. 1-2, Y. 2010, s. 54.

⁸⁴ Althusius, Johannes: Politica. F. S. Carney (Ed.). Liberty Fund, Indianapolis 1995, s. 115.

⁸⁵ "Vindiciae contra tyrannos" adlı eserin yazarı belli değildir. St. Barthélemy katliamından sonra yayınlanan eserde hukuki ve siyasal görüşlere yer verilmiştir. Ayrıca eser direnme hakkı ve zorbanın öldürülmesi hususunda da bilgiler içerir (Göze, Ayferi: XVI. Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme. İÜHF, C. 34, S. 1-4, Y. 1968, s. 257 vd.).

bulur. İktidar ile halk arasındaki ilişkiyi ise halkın temsilcisi konumundaki meclis gerçekleştirir. Buna göre, baskıcı ve zorba bir yönetim kuran bir iktidara karşı bu meclisin ona karşı harekete geçmesi bir görevdir. Burada direnme hakkı halkın temsilcisi konumundaki meclise tanınmıştır. Halkın direnmesini sağlayacak bu meclislerin toplanmasına imkân verilmediği çok koyu baskı yönetimlerinde ise hakkın kullanımının yüksek dereceli memurlar ile majistralara verilmesi söz konusu değildir. Bu durumda halk doğrudan doğruya zorba yönetime karşı harekete geçmeli ve gerektiğinde silahlı mücadeleye girişerek, bizzat kendi eliyle halk meclislerini kurmalıdır. Silahlı mücadele şeklinde yapılan bir direniş hareketinin sonunda, eğer gerekliyse, hükümdarın öldürülmesi de haklı ve meşru değerlendirilmektedir.⁸⁶

Bu sözleşme teorisini destekleyen yazarlara göre; direnme hakkı halkın temsilcileri tarafından iktidarı görevden alma ve yönetimden uzaklaştırma ve yeni bir iktidar kurma şeklinde gerçekleşecektir.⁸⁷ Ancak iktidarın kısmi bir başarısızlığı, yetersizliği ya da ihmali direnme hakkının kullanımına imkân vermez. Böyle bir durumda direnme hakkının doğup doğmadığına bir temsilciler meclisi karar verecektir. Burada temsilciler meclisinden kasıt; Antik Sparta'da kralın iktidarını denetleyen beş kişilik *Ephor* konseyinden iham alınarak kurulan, aslında yukarıda bahsi geçen üst düzey memurlar, soylular, yargıçlar gibi bir meclistir. Bu meclisin gerçekte hükümdarı denetlemek gibi anayasal monarşiye içkin bir yapı olması şart değildir. Her orta çağ ülkesinde sembolik olarak bulunan danışma meclisleri gibi veya ad hoc bir komite de olabilir⁸⁸

Gayrimeşru bir şekilde yönetimi ele geçiren bir iktidara karşı halkın direnme hakkının kim tarafından ve nasıl kullanılacağı konusunda çeşitli görüşler vardır. Böyle bir durumda da baskın görüş direnme hakkını temsilcilerin kullanacağı yönündedir. Önceki örneklerde olduğu gibi; prensler, majistralar ve ileri gelen her bir kişi halkı temsil edecek ve bu kişiler toplu halde hareket etmeleri durumunda iktidardan daha üstün bir konuma

⁸⁶ Göze XVI. Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme, s. 258 vd.

⁸⁷ Althusius, s. 184 vd.

⁸⁸ A.g.e., s. 183.

sahip olacaktır. Bu temsilciler gurubu daha sonrasında halkı organize ederek direnme haklarını kullanacaktır.⁸⁹

Farklı bir görüşe göre direnme hakkını kullanacak merciin belirlenmesinde zorbanın iktidara geliş biçimi bakımından ikili bir ayrım vardır. Birincisi, meşru yollarla iktidara gelen zorba (Tyrannus exercito) genel tutum ve eylemleri ile bir baskı rejimi kurduğu takdirde öncelikle itidal ve sabır gereklidir. Böyle bir durumda zorbanın doğru yola gelmesi için halkın temsilcileri onu uyaracak; ancak uyarma sonucunda baskı ve zulümden vazgeçmeyen iktidara karşı temsilciler son çare olarak duruma müdahale ederek ve gerektiğinde şiddete de başvurarak baskıcı yönetimi iktidardan uzaklaştıracaklardır. İkincisi ise, gayri meşru yollarla iktidarı ele geçiren (Tyrannus ad titulo) zorbaya karşı her bireyin harekete geçme ve onu bulunduğu makamdan indirme hakkı vardır; hatta bu bir görev olma niteliğindedir.⁹⁰

Direnme hakkının temsilciler aracılığıyla kullanılmasını savunanlar, görüşlerinin temellerini bireylerin takdirine bırakılan bir direnme hakkının yol açacağı kaos ortamına dayandırmaktadırlar. Temsilciler aracılığıyla kullanılan direnme hakkının savunucuları geç orta çağ döneminde ve sonrasındaki Katolik ve Protestan düşünürlerdir. Bu iki farklı mezhebin temel anlaşmazlıkları kilisenin rolüne ilişkin olduğundan dolayı diğer seküler kurumların meşruiyetinden vazgeçmemişlerdir. Dolayısıyla bu seküler kurumlardaki yargıçlar, senyörler ve diğer kamu görevlilerinin direnme hakkının takdirine sahip olmaları hem eğitimleri sayesinde yerinde olacak hem de toplumsal nüfuzları sayesinde arkalarından halk da gelecektir. Ancak seküler kamu görevlilerinin tanımları konusunda bir fikir birliği yoktur.

1.2.2 Bireysel Olarak Kullanılması

Doğal hukuk öğretisine göre bireyin insan olmasından kaynaklanan ve doğuştan gelen hakları (yaşama, özgürlük, mülkiyet gibi) iktidar tarafından belirlenemez. Çünkü insan haklarının temeli bireyin özündeki onura dayanır.⁹¹ Her birey, doğal olarak elde ettiği

⁸⁹ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 264.

⁹⁰ A.g.e s. 267 vd.

⁹¹ Donnelly, Jack: Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları. M. Erdoğan, L. Korkut (Çev.), Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s. 27.

haklarının korunmasını da talep etme hakkına sahiptir.⁹² Bireylerin hak ve özgürlüklerinin devlete karşı korunmasını talep etmesi de bu anlamda bireyin özündeki onurdan kaynaklanan en üstün ahlaki bir taleptir.⁹³ Nitekim iktidar, bireylerin haklarını koruduğu ölçüde meşru olup; bireylerin, meşruiyetini yitirmiş bir iktidara karşı mutlak itaat göstermeleri beklenemez.⁹⁴ Bu bağlamda bireyin doğal haklarının ihlal edilmesi sonucunda devletin meşruiyetini kaybedip kaybetmeyeceği, eğer kaybederse hakları ihlal edilen bireyin yine bireysel olarak direnme hakkını kullanıp kullanamayacağını tartışılması gerekmektedir. Doktrinde, yukarıda da belirtildiği üzere, direnme hakkının çoğunlukla temsilciler tarafından kullanılması benimsenmiştir. Ancak bazı yazarlar bireysel olarak halkın da direnme hakkını bazı durumlarda kullanılabileceğini belirtmişlerdir.

İktidar ile halk arasındaki temsilcilerin, yani aracı otoritenin iş göremez duruma geldiği durumlarda, hak ve özgürlüklerin bilincinde olan bireyler, adalete ve hukuka uygun yönetimin gerçekleşmesi için harekete geçebilir. Adalete, doğal hukuka ve Tanrı'nın emirlerine saygı göstermeyen yönetici; yönetici-yönetilen arasında yapılan sözleşmeye uymuyor demektir. Fakat bireyler direkt olarak hemen tek başına kötü yöneticiye direnemezler. Öncelikle halkı temsil eden meclislerin zalim olan yöneticiyi uyarmaları gerekir. Ancak bu meclislerin bir şekilde çalışmaları engellendiği takdirde her bireyin zalim iktidara karşı gelme hakkı vardır.⁹⁵ Bu konuya uygun olarak Althusius'un görüşleri örnek verilebilir. Althusius temsilcilerden oluşan meclislerin mevcut olmadığı bir durumda iktidarın bireylerin hayatlarını tehdit etmesi, açık bir şekilde güç kullanımı karşında bireysel olarak direnme hakkının kullanılabileceğini belirtir. Bu durumda halkın silah kullanma yetkisi ve dolayısıyla direnme hakkı doğal hukuktan kaynaklanan bir hak olarak değerlendirilmiştir.⁹⁶ Bununla birlikte baskı ve zulmün son sınırına⁹⁷ ulaştığı yerde saldırıdan kurtulma umudunun olmadığı durumlarda bile bireylerin adaletsiz bir saldırıya

⁹² Kuçuradi, İoanna: İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları. Felsefe Kurumu Yayını, Ankara 2007, s. 2.

⁹³ Odabaş, U. Köksal: Felsefe Ansiklopedisi, Cilt IV. A. Cevizci (Ed.), Ebabel Yayınları, Ankara 2006, s. 559; Erdoğan, Mustafa: İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku. 2. Bası, Orion kitabevi, Ankara 2011, s. 28.

⁹⁴ Donnelly, s. 25; Odabaş, s. 559.

⁹⁵ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 259 vd.

⁹⁶ Althusius, s. 185 vd.

⁹⁷ Son sınır tanımı için bkz. s.31.

direnme hakları vardır. Sonuç olarak bireyler, baskı ve zulüm karşısında savunma gücünün tek dayanağı olarak direnme hakkına başvurabilir.⁹⁸

Althusius gibi direnme hakkının istisna olarak bireyler tarafından da kullanılabileceği görüşüne bir başka örnek olarak Theodore Beza'nın görüşleri verilebilir. Beza'nın direnme hakkının kim tarafından kullanılacağı sorusuna iktidarın elde edilişine bağlı olarak iki cevabı vardır. Buna göre; iktidar meşru bir şekilde elde edilir fakat daha sonradan zorbalarsa, bu durumda direnme hakkının temsilcilerden oluşan bir meclis eliyle kullanılması gerekir. Zorba tarafından böyle bir meclisin çalışmasına izin verilmediği takdirde artık her fert istediği ölçüde direnmekte serbesttir. İktidarın baştan gayrimeşru elde edildiği durumda ise yine tüm fertler direnmekte serbesttir. Zira bu iktidar kanun dışı yöntemlerle iktidarı ele geçirmiş ve halk ile iktidarın kaynağı olan bir sözleşme yapmamıştır. Bu durumda her birey kanun adına ona karşı direnme hakkını kullanabilir.⁹⁹

Bazı yazarlara göre ise temsilcilerin direnme gücünün kalmadığı veya tükendiği durumlarda da halk iktidara boyun eğmeye zorlanamaz. Bu durumda halk başka bir yere kaçmalıdır. Halk ancak bu şekilde zorba iktidarın baskısından kurtulabilir.¹⁰⁰ İktidarın ve temsilcilerin yasaların dışında hareket etmesi durumunda azınlıkta olan halkın, çoğunluk gruptan ayrılması devlete karşı bir isyan olarak sayılmamıştır. Zira bu bir “haydut çetesinden” ayrılmaktan farksızdır. Dolayısıyla iktidarın baskısı karşısında halkın boyun eğmek ya da ülkeyi terk etmekten başka seçeneği yoktur.¹⁰¹ Ancak adil olmayan ve baskıcı bir iktidar karşısında ülkeyi terk etme/kaçma imkânı bulunmayan bireylerin, zorba iktidara boyun eğmesi mi gerekir sorusu akla gelmektedir. Bu soruya XVII. yüzyıl düşünürlerinden Baron de Pufendorf iki farklı açıdan yaklaşır. Buna göre bireylerin, Tanrı buyruğuna aykırı emir ve kanunlara hiçbir şekilde itaat etmemesi gerekir. Fakat doğal hukuka aykırı emir ve kanunlara ise kişinin öldürülme tehlikesi varsa itaat etmesi gerekir. Ancak kişi doğal

⁹⁸ Ohlin, J. David: “The Right to Exist and the Right to Resist” R. T. Fernando (Ed.). In the Theory of Self-Determination (ASIL Studies in International Legal Theory). Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 86.

⁹⁹ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 267 vd.

¹⁰⁰ Althusius, s. 185.

¹⁰¹ Göze, XVI. Yy. Direnme, s. 265 vd.

hukuka aykırı böyle bir emre itaat edeceğine ölmeyi tercih ediyorsa ya da emre itaat ederse iktidarın cinayetlerine ortak olacaksa itaat etmemeye hakkı vardır.¹⁰²

Direnme hakkının temsilcilerin toplanamadığı durumlarla sınırlı olmak üzere bireysel kullanımına izin veren görüşlerin aksine, John Locke kategorik olarak direnme hakkına her bireyin sahip olduğu ve kullanabileceği görüşündedir. John Locke'a göre, devletin temel görevi, halkın temel haklarını korumak ve bunları teminat altına almaktır. Devletin bu görevleri yerine getirmemesi durumunda bireyler nasıl bir tepki verecektir? Başka bir deyişle devlet iktidarını ele geçiren ve temel haklara aykırı hareket eden yöneticiye karşı bireyin itaati zorunlu mudur? Bu durumda gerek gayrimeşru yollardan iktidarı ele geçiren bir yönetici olsun, gerek kurallara uygun olarak yönetime gelen bir iktidar olsun, bireyler kötü yöneticiye karşı her zaman direnme hakkına sahiptir. Ancak bireyin tek başına zorba yönetime karşı giriştiği savaşta başarı sağlaması beklenemez. Zira devletin bütün gücünü kendinde toplayan bir siyasal iktidara karşı, özellikle silah kullanması olası olmayan bireylerin başarılı olmaları mümkün değildir. John Locke başarıya ulaşma şansı son derece az olan bireysel direnme olaylarına taraftar olmamıştır. Ancak iktidarın kanunsuz keyfi işlemlerinin geniş bir halk kitlesini zarara uğratması ya da baskı ve zulmün bazı bireyleri hedef almasının yanında mal ve can güvenliği, dini inanç ile hak ve özgürlükleri tehlikeye düşürmesi karşısında kaba kuvvet niteliğindeki iktidara karşı bireylerin direnme hakkı vardır. Yine de bu durumun yöneticiler için çok büyük bir tehlike yaratacağı düşünülmemiştir. Zira toplumun çoğu tutucu insanlardan oluşmaktadır ve tek tek bireylerin direnip başarıya ulaşmalarından ziyade ancak belirli bir grup böyle bir direnişi başlatıp başarıya ulaşabilecektir.¹⁰³ Görüldüğü üzere, Locke bir ilke olarak bireysel kullanılan bir direnme hakkını onaylamaktadır, ancak işlevsel bir direnme hakkından bahsedilebilmesi için belirli bir kitle tarafından kullanılması gerektiğinden bahseder.

Buna karşılık XVIII. yüzyıl düşünürlerinden Gabriel Bonnet de Mably ise daha radikal bir görüşle her bireyin, keyfi baskıcı yönetim kurulmak istendiğini gösteren ilk emare de hiç beklemeden iktidara karşı direnme hakkını kullanmasını savunur. Mably'e göre insanlar doğuştan özgür ve eşittirler. Hiç kimsenin diğeri üzerinde emretme yetkisi ve

¹⁰² Göze, XVII. ve XVIII. yy. Direnme, s. 56.

¹⁰³ A.g.e., s. 63.

hakkı yoktur. Ayrıca akıl sahibi her birey iyiyi kötünden, adil olanı adil olmayandan ayırt edecek güçtedir. Herhangi bir temsilci bireyleri özgürlüklerine götürecektir, onlara yol gösterecek kudrete sahip değildir. Buna göre; Mably direnmenin doğuracağı iç savaş gibi olumsuz sonuçları da göz önünde bulundurarak, keyfi ve baskıcı yönetim altında yaşamaktansa, her bireyin bu olumsuz sonuçları göze alarak zorba iktidara karşı direnmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁴

Bütün bu görüşlerden anlaşılacağı üzere Aydınlanma çağına kadar direnme hakkının temsilciler aracılığıyla kullanılması gereken kolektif bir hak olduğu söylenmiştir. Ancak temsilcilerce direnme hakkı kullanılamayınca istisnai bir bireysel direnme hakkı doğacaktır. Aydınlanma çağı ile birlikte bireyci ve devrimci görüşler artmış ve direnme hakkının bireysel olarak da kullanılabileceği savunulmuştur. Direnme hakkının da doğal hukuka dayanan bir hak olduğu görüşü savunulduğundan, temsilcilere bırakılamayacak biricik bir hak olduğu gerekçesiyle bireysel direnme genel olarak tanınmıştır. Ancak burada bireysel direnmenin rastgele bir anarşi hakkı olarak tanımlanmadığına dikkat çekmek gerekir. Bireyler ancak birbirlerini ikna ederek belirli bir topluluk oluşturduğunda direnmek mümkündür. Zaten toplumun geneli muhafazakâr olduğundan bu tarz bireysel direnme hakkının tehlikeli olmayacağı, belirli bir toplumsal tabana yayılmadan direnme hakkının pratik olarak önemi olmayacağı düşünülmüştür.

1.3 Direnme Hakkının Unsurları

Buraya kadar anlatılanlardan en geniş anlamda direnme hakkını, iktidarın hak ihlallerine karşı verilen tepki olarak tanımlamak mümkündür. Ancak bu tepkinin ne şartlarda uygulanabileceğine dair çeşitli ayrımlar mevcuttur. Bu ayrımlar; iktidara geliş şekliyle veya iktidardaki uygulamalarıyla meşruiyetini kaybeden, doğal hukukun ve ülkedeki mevcut pozitif hukukun tamamen dışına çıkarak halkına zulüm ve baskı uygulayan, zamanla bu kurallardan ayrılan ve hukukun çizdiği sınırların tamamen dışına çıkan, iktidarın son çare olarak tekrar hukuk çerçevesi içine sokulmasını veya devrilip yerine yeni hukuk kurallarına uyan bir iktidarın kurulması fiillerini içeren hak olarak tanımlanabilir. Görüldüğü üzere tanım dikotomilerle dolu ve karmaşıktır. Ancak bu geniş

¹⁰⁴ Göze, XVII. ve XVIII. Yy. Direnme, s. 70.

tanımdan direnme hakkının aradığı şartlara göre bir unsur tespiti yapmak mümkündür. Bu tespite dayanılarak direnme hakkının unsurlarını şu şekilde belirtilebilir.

1.3.1 Siyasal Sistemin Hukuk Dışına Çıkması

Direnme hakkının; nitelik açısından hukuki bir konu mu, siyasal bir konu mu, kaynağı doğal hukuk mu yoksa pozitif hukuk mu olduğu sürekli olarak sorgulanmaktadır. Bu konuda bir fikir birliğinin olduğu söylenemez. Doğal hukukçulara göre, doğal hukuk zorunlu olarak adil ve gerçek hukuktur. Aynı şekilde pozitif hukukun temeli ve ilham kaynağı olan doğal hukuk, aynı zamanda pozitif hukuku denetlemektedir. Pozitif hukuk ise genel olarak yazılı hukuk, mahkeme içtihatları gibi egemen gücün eseri olan hukuktur. Ancak pozitif hukuk, doğal hukukun aksine, bir normun adil ve ahlaki olmasıyla ilgilenmemektedir. Direnme hakkı hem doğal hukukta hem de pozitif hukukta kendisine dayanak bulmaktadır. İlk başta doğal hukuk kaynaklı direnme hakkı, zaman içerisinde pozitif hukukta da yer almıştır. Aynı zamanda doğal hukuk 19. yüzyılda önemini yitirirken hukuki pozitivizm baskın görüş haline gelmiştir.¹⁰⁵ Burada önemli olan iktidarın hukuk sisteminin dışına çıkmış olması derken kastedilen hukukun ne olduğudur. Bu nedenle direnme hakkının kaynaklandığı görüşlerin “hukuk” kavramından ne anladıklarının anlaşılabilmesiyle “hukuk dışı” ifadesi açıklık kazanacaktır.

Direnme hakkı asıl kaynağını doğal hukuk öğretisinden almaktadır. Doğal hukuk öğretisi ise her insanın doğuştan kazandığı haklar varsayımına dayanmaktadır. Bu haklar, adalet kavramı içinde yer alarak; (i) eşitlik, (ii) özgürlük ve (iii) kardeşlik esasları üzerine temellendirilmiştir. Doğal hukuka göre, insan hakları devletten önce gelmekte olup sebebi de insan olmanın gereği sahip olunan özgürlüklerdir. Devlete düşen görev sadece bu hakları tanıyarak güvenlik içinde kullanılmasını sağlamaktır.¹⁰⁶ Hareket noktasını “akıl” ve “insan tabiatı” kavramları ile oluşturan doğal hukuk savunucuları devletin ve devlet organlarının otoritesini ve bu otoritenin sınırlarını açıklamaya çalışmışlardır. Fakat, zaman içerisindeki oluşumu ve gelişimi ile sorunsalları karşısında geliştirdiği argümanları bakımından tek bir doğal hukuk anlayışından bahsedilmesi mümkün değildir. Doğadan hareketle, insan ve toplum yaşayışını, insanla siyasal iktidar ilişkisini ele alan doğal hukuk

¹⁰⁵ Taşkın, s. 50.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 37 vd.

öğretisi; toplumsal yaşamın temelinde daima bir uzlaşının olduğunu ifade etmiştir. Kimi zaman ise bu öğretisi siyasal otoritenin güçlendirilmesi için meşruiyet zemini olmuştur. Böyle durumlarda ise uyrukların otoriteye karşı uyum ilişkisini açıklamaya çalışmıştır. Düşünürle bu ilişkileri açıklayabilmek için hangi durumlarda otoriteye boyun eğmek ve dolayısıyla hangi durumlarda otoriteye karşı direnme hakkına sahip olunduğu sorunlarıyla ilgilenmiştir.¹⁰⁷

Doğal hukuk kavramı ve düşüncesi; doğa ve hukuk kavramlarını anlayış tarzlarına, kullanılan yöntemlere ve bunları anlamlandırırken ileri sürülen düşüncelere göre farklılık göstermektedir.¹⁰⁸ Ancak direnme hakkına ilişkin görüşlerin çoğunlukla ortak noktası doğuştan sahip olunan bazı hakların son aşamada korunması anlayışıdır.

Doğal hukuka göre direnme hakkı; devlet düzenine geçilirken insanların zaten doğal olarak sahip olduğu, dolayısıyla korunması amacıyla iktidar tarafından saygı gösterilmesi zorunlu olan ve halkın bu haklarının ihlal edildiğini düşündüğü zaman bu ihlallere karşı çıkma hakkıdır. Devlet ve iktidar kimi zaman haksızlık yapabilirler. Pozitif hukuk doğal yasalarla çelişebilir. Doğal hukuk zaten bunun için vardır. Dini, rasyonel, sosyolojik veya ahlaki ölçütlerle temellendirilen doğal hukuk anlayışları adil olan hukuku arar. Bir idealin peşinden gidilebilmesi için ortada sorun olmalıdır. Direnme hakkı bu ideal sorusuna verilebilecek en vicdani cevaptır.

1.3.2 Siyasal İktidarın Meşruiyetini Kaybetmesi

Direnme hakkının kullanılabilmesi için gerekli olan şartlardan biri de siyasal iktidarın meşruiyetini kaybetmesidir. Meşru “uygun olmak, yasal olmak” demektir.¹⁰⁹ Siyasi iktidarın meşruiyetine ilişkin pek çok tanım mevcuttur. Siyasi meşruiyet, eylemlerin ve ilişkilerin toplumsal kabul görerek rasyonel, hukuki, zorunlu ve makul gerekçelere dayandırılmasıdır.¹¹⁰ Siyasi iktidarın meşruiyetinin dayanağını etik, politik, sosyolojik ve

¹⁰⁷ Evgin, Selvin: Aydınlanma Döneminde Doğal Hukuk Düşüncesinin Gelişimi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Mersin 2010, s. 172.

¹⁰⁸ Arduç, Sinem: Küçük Bir Direnme Hakkı: Sivil İtaatsizlik. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2003, s. 41 vd.

¹⁰⁹ Yılmaz, Ejder: Hukuk Sözlüğü. Yetkin Yayınları, Ankara 2003. S.

¹¹⁰ Beetham, David: The Legitimation of Power. Palgrave, London 1991, s. 24; Çetin, Halis: Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti - Meşruiyetin İktidarı. AÜHFD, C. 58, S. 3, Y. 2003, s. 67.

hukuki gibi farklı kaynaklara bağlayan görüşler mevcuttur. Örneğin bir siyasi iktidarın dayanağı ilahi yasalar ise, bu iktidar toplum tarafından ancak ilahi yasalara uygun bir şekilde yetkilerini kullandığı sürece kabul görebilir. Burada önemli olan kıstas, meşruiyetin kaynağının toplumca kabul görmesidir.

Meşru bir iktidar ilişkisinde siyasi iktidarın gücü, toplumun değerler sistemine uyduğu ölçüde kabul edilebilir.¹¹¹ Bununla birlikte her iktidar, az veya çok bir kuvvete dayanır ve gerektiği yerde bunu kullanır. Ancak sadece kaba kuvvete dayanan bir iktidarın sürekli olması ve meşruiyet sınırları içinde kalması beklenemez.¹¹² Meşruiyetini kaybetmiş bir iktidar ise sadece baskı uygulayan bir güçtür. Böyle bir siyasi güç, kendisine boyun eğilmesini sağlayabildiği sürece varlığını devam ettirebilir. Dolayısıyla siyasi iktidarın sürekliliği, iktidar ilişkisinin “baskı” ve “onay” unsurlarını aynı anda barındırmasına bağlıdır. Baskı sadece kaba güç olarak kullanılmıyorsa ve yönetilenler de bu gücü belli ölçüde onaylıyorsa sürekli ve meşru bir iktidardan söz edilebilir.¹¹³ Nitekim siyasi iktidarın yalnızca zor kullanma gücünü elinde tutarak ya da üstün emretme yetkisini kullanarak uzun süre ayakta kalması mümkün değildir.¹¹⁴

Meşruiyete ilişkin bu genel anlatımlardan sonra direnme hakkına ilişkin görüşlerin meşru iktidardan ne anladıklarına bakılması gerekmektedir. Zira iktidarın meşruiyetinin kaybı ile direnme hakkı meşru hale gelecektir. Bir başka deyişle iktidar ile direnme hakkının meşruiyeti ters orantılıdır. Direnme hakkına ilişkin görüşler tarih içerisinde değiştikçe iktidarın meşruiyetine dair görüşler de değişmiştir. Ancak direnme hakkı özelinde hukuki görüşlere ilişkin ikili bir meşruiyet ayrımı yapmak işe yarayacaktır. Bu ayrımın nedeni meşruiyete ilişkin pek çok görüş olmasına rağmen bu görüşlerin direnme hakkına dayandırılmamasıdır. Örneğin Marxist-Leninist teoride bir siyasi iktidarın meşruiyeti işçi sınıfına dair bir yönetim olmasına ve sınıfsız topluma gitmesine bağlıdır. Ancak aynı teori siyasi meşruiyetin ortadan kalkması durumunda bireylerin sahip olduğu haklarla ilgilenmez. Zira hak ve hukuk üst yapıya ait kavramlardır ve iktidarın değişimi

¹¹¹ Coicoud, J. Marc: Legitimacy and Politics. Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 11 vd.; Uygun, Devlet, s. 7.

¹¹² Kapani, Münci: Politika Bilimine Giriş. 2. Bası, BB101 Yayınları, Ankara 2017, s. 57 vd.

¹¹³ Uygun, Devlet, s. 7.

¹¹⁴ Kapani, Politika Bilimi, s. 95 vd.

toplumsal ilişkilere dairdir. Açıklanan nedenlerle direnme hakkını tanıyan teorilerdeki siyasi meşruiyetin kaybı ile değerlendirme yapılacaktır. Bunlar siyasi iktidarın meşruiyetini, pozitif hukuka ve pozitif hukukun üzerinde bir değere bağlayan görüşlerdir.

Pozitif hukuka dayanan meşruiyet görüşünde siyasi iktidar, pozitif hukuk normlarının kendisine tanıdığı yetkileri yine hukuk çerçevesinde kullandığı sürece meşrudur.¹¹⁵ En basitinden en karmaşığına kadar bütün toplumlar, kendi değerler sistemi aracılığıyla ürettikleri temel kurallar ve yasalar çerçevesinde yönetilmiştir. Siyasal iktidarlara, bu temel kurallara ve yasalara aykırı davranmadığı sürece meşruluğunu koruyabilir.¹¹⁶ Hiçbir toplum temel ilke ve kurallara dayanmayan bir siyasal iktidara rıza göstermez ve itaat içinde olmaz. Zira yasa ve kurallara dayanmayan her türlü düzenleme sonunda bir karışıklığa yol açacaktır.¹¹⁷ Bu durumda meşruiyeti olmayan bir siyasal iktidarın kurulabileceğı kabul edilse bile, asla sürdürülemez.

Pozitif hukuk üzerinde bir değere dayanan meşruiyet anlayışlarında direnme hakkına geçerlilik tanıyan görüşler doğal hukuk ve dolayısıyla sözleşme teorilerine ilişkindir. Doğal hukuk teorisinin temelinde yukarıda bahsedildiğı üzere meşruluk ve yasallık kavramlarının farklılığı yatar. Doğal hukuk ile pozitif hukuk arasında farklılık olduğu takdirde, bu farklılığın ortadan kaldırılması akıl ve vicdan gereğidir. Zira bu farklılık iktidarın güce dayanarak yönettiğini gösterir. Tek meşruiyet kaynağının güce dayandırılması ve topluma zorla boyun eğdirme araçlarının kullanılması ise sadece baskıcı bir gücün varlığına işarettir ve bu gücün adı ancak zorbalık, tiranlık veya diktatörlük olabilir.¹¹⁸

Doğal hukukun uzantısı olan sözleşme teorisi ise iktidarın meşruiyetini toplumun rızasına bağlamıştır. Meşruiyet, tercihler ve rıza yerine zorlama ve zorunluluk üzerine inşa ediliyorsa doğası gereğı yok sayılır. Toplumsal kabul ve bireysel özgürlükten kaynaklanmayan siyasal iktidar ise meşru kabul edilemez.¹¹⁹ Başka bir deyişle iktidarın

¹¹⁵ Beetham, s. 24.

¹¹⁶ Uygun, Devlet, s. 7.

¹¹⁷ Akal, C. Bali: Yasa ve Kılıç. Engin Yayıncılık., İstanbul 1995, s. 16.

¹¹⁸ Çetin, s. 70.

¹¹⁹ Grady, Robert C.: Obligation, Consent, and Locke's Right to Revolution: "Who Is to Judge?". Canadian Journal of Political Science, C. 9, S. 2, Y. 1976, s. 279.

haklılığı hususunda görüş birliği varsa, meşru kabul edilecek, aksi takdirde salt bir güç niteliğine bürünecektir.¹²⁰ Halkın onaylamadığı baskıyı, sistematik olarak sürdüren bir siyasal iktidara karşı halk, onu meşru bir otorite olarak görmeyecek ve ilk fırsatta meşruiyetini kaybetmiş iktidarı sona erdirmenin yolunu arayacaktır.¹²¹

1.3.3 Zorba Bir İktidarın Temel Hak ve Özgürlükleri Kısıtlaması

Zorba kelimesi altındakilere özgürlük tanımayan kişi olarak tanımlanmakta olup, Despot ve Tiran kelimelerinin güncel Türkçedeki karşılığıdır.¹²² Tiran kavramı hukuk tarafından sınırlandırılmamış mutlak bir hükümdarı veya meşru iktidarı gasp eden kişiyi ifade eder. Despot ise; tiran ile aynı şekilde mutlak veya cebren el koyduğu iktidarını halkı bastırarak, ezerek, zulmederek kullanan bir hükümdar anlamındadır.¹²³

Zorba genel olarak gücünü halkın çıkar ve iyiliği için değil, kendi hırs ve özel çıkarları için kullanır. İktidarı zorla ele geçiren bir zorba ise zaten konumunu korumak için insanları baskı altında tutmaya ve kontrol etmeye eğilimlidir. Bu gibi eylemler iktidarın hukuka aykırı kullanılması anlamına gelir.¹²⁴

Mevcut tanımlara ek olarak; ülke bütünlüğünü bozan, kişilik kültü oluşturan, toplum içinde gruplaşmalar oluşturan veya mevcut gruplaşmalar arasında düşmanlık yaratan, ülkenin pozitif hukukunu ve doğal hukuku çiğneyen, kişisel kaprisleri sonucu ülkeyi felakete sürükleyen kimseler de zorba olarak değerlendirilmektedir.¹²⁵

Doğal hukuk düşüncesine göre; temel hak ve özgürlükler, bireylerin kişiliklerinin bir parçası olduğundan yok edilmeleri düşünülemez. Ayrıca bu hakların zorunlu durumlar dışında sınırlandırılması ya da kısıtlanması da mümkün değildir.¹²⁶ Bu anlamda devletin temel hak ve özgürlükleri tanınması ve koruması toplumsal ve aynı zamanda hukuki bir

¹²⁰ Şahin, Adil: Siyasal Düşünceler Tarihinde “Sınırlı Devlet” Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme. GÜHFD, C. 15, S. 3, Y. 2011, s. 315; Beetham, s. 6.

¹²¹ Uygun, Devlet, s. 7.

¹²² TDK. Büyük Sözlük. (Erişim Tarihi: 14.11.2019) <https://sozluk.gov.tr/>.

¹²³ Chisholm, Hugh, ed. (1911). "Tyrant". Encyclopædia Britannica. 27 (11th ed.). Cambridge University Press. s. 548.

¹²⁴ Göze, XVII. ve XVIII. yy. Direnme, s. 62.

¹²⁵ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 270.

¹²⁶ Mumcu, Ahmet., Küzeci, Elif.: İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri. Turhan Kitabevi, Ankara 2012, s. 17.

zorunluluktur. Devletin temel hak ve özgürlükleri tanınması ve koruması ise o toplumdaki bireylerin siyasal inançlarına ve bilinçlerine dayanır. Zira bireylerin bu temel hak ve özgürlüklerin tanınması gerektiğine inanması ve buna ihtiyaç duyması bu hakları hukuk düzeni içinde bir temele oturtacaktır.¹²⁷

Bu noktada temel hak ve özgürlüklere ihtiyaç duyan, onun devlet tarafından tanınmasını ve korunmasını isteyen, fikir birliği içinde bulunan bir halkın, bunların baskı ve zulüm aracı olarak gerekçesiz kısıtlanması durumunda buna rıza göstermesi beklenemez. Ancak iktidar-birey ilişkilerinde temel hak ve özgürlüklerin korunmasında devlet, Weber'in tanımına göre şiddet ve fiziksel kuvvetin meşrulaştığı tek kurum olması nedeniyle temel hak ve özgürlükleri ihlal etme eğilime sahiptir.¹²⁸ Bu eğilime uygun olarak temel hak ve özgürlükleri ihlal eden iktidar baskıcı, zorba bir nitelik kazanmış olup kendisine itaat etmemek ve hatta ona karşı direnmek gerekir¹²⁹.

Siyasal iktidarın her eylem ve kararında direnme hakkından söz edilemez. Bu anlamda hakları kısıtlayıcı düzenleme ve uygulamaların direnme hakkını doğurabilmesi için, belirli bir süreklilik göstermesi, bireylerin tahammülünü zorlaması ve baskı ve zulüm derecesine varması gerekir.¹³⁰ Bununla birlikte zorba bir siyasal iktidarın keyfi olarak temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması direnme hakkının haklı nedenidir. Siyasal iktidarın keyfiliğini ise onun sınırları belirler. Zira kaynağı çoğunluğun iradesi olan bir iktidar da adaletsiz ve keyfi olarak temel hak ve özgürlükleri kısıtlayabilir.¹³¹ Bu bağlamda iktidarın ne zaman ve hangi koşullarda adil sayılmayan keyfi ve baskıcı bir tutum sergilediği önem arz eder. İktidar, devletin kuruluş amaçlarına uygun hareket ettiği, toplumda güvenliği ve kamu yararını sağladığı sürece adil olmadığı, baskıcı ve keyfi bir yönetim sergilediği kabul edilemez.¹³²

Bu anlamda keyfiliğin baskı ve zulüm sınırına ulaşması durumunda halk direnme hakkını kullanabilir. Buna karşılık bazı yazarlar, kötü muameleye maruz kalan ve iktidar

¹²⁷ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s.144.

¹²⁸ Çeçen, Anıl: Devlet ve İnsan Hakları. TBBD, S. 6, Y. 1989, s. 826.

¹²⁹ Göze, Baskı, s. 70.

¹³⁰ Taşkın, s. 45.

¹³¹ Hayek, F. August: Kölelik Yolu. T. Feyzioğlu, Y. Arsan (Çev.), Liberte Yayınları, Ankara 1999, s. 95.

¹³² Göze, XVII .ve XVIII. yy. Direnme, s. 55.

tarafından keyfî yönetime zorlanan bireylerin bu muamelelere katlanmaları gerektiğini savunmuştur. Ancak halk ile iktidar arasındaki siyasi sözleşmede yöneticinin bireylere tabi olacağı koşulu varsa, iktidarın keyfilici karşısında yine bireyler direnme hakkını kullanacaktır.¹³³

Kanun yapma gücünü de elinde bulunduran siyasi iktidar, toplumun temel haklarından doğan ihtiyaçlarına cevap vermek için meydana getirilmiştir. Buna göre toplumsal hayatı adalete uygun şekilde ve ortak yararı gözeterek düzenlemek siyasi iktidarın görevi olduğuna göre, siyasi iktidarın çıkardığı kanunların da keyfî ve baskıcı nitelikte olmaması gerekir.¹³⁴

Kanun koyucu, bir kanunu çıkarırken veya bir hukuk kuralını ortaya koyarken belli amaçlarla hareket eder. Bu ama ın ne olduğu, kanunun veya hukuk kuralının metninden, kanunun gerekçesinden veya kanuna ilişkin yasama organında belirtilen görüşlerden anlaşılabilir. Örneğin, 5237 sayılı TCK’da Ceza Kanununun ama ı, “kişi hak ve özgürlüklerini, kamu düzen ve güvenliğini, hukuk devletini, kamu sağlığını ve çevreyi, toplum barışını korumak, su  işlenmesini önlemektir.” şeklinde özetlenmiştir (m. 1). Bu şekilde tespit edilen amaç rasyonel amaç olarak ifade edilebilir. Ancak bu şekilde kanun koyan bir iktidarın bu ilkelere tamamen ters düşecek şekilde kişi hak ve özgürlüklerini kısıtlaması, hukuk devleti ilkesine aykırı hareket etmesi ve kamu düzeni ile toplum barışını korumaktan yoksun bir yönetim anlayışı benimsemesi, kanunun uygulamada, rasyonel amaca tamamen aykırı olduğunu gösterir. Bununla birlikte bir kanun ama ı bakımından adalete aykırıysa, toplumun ihtiyaçlarını değil de siyasi iktidarın gurur ve ihtirasını amaç ediniyorsa, kanun koyan kendi yetki sınırlarını aşarak bir kanun ortaya koymuşsa veya kanunla halka eşit olmayan ve haksız görevler y klemişse halkın direnme hakkına başvurması için haklı bir neden oluşturur.¹³⁵

Zorba bir iktidarın temel kıstasları hukuk ile sınırlandırılmamış olması ve yetkilerini keyfî olarak kullanmasıdır. İktidarın hukukla bağlı olması keyfî ve zorba iktidarlara önüne geçmek için d ş n lm ş kavramlardır. Platon, Aristo, Cicero gibi pek çok düşünür

¹³³ Göze, XVII .ve XVIII. yy. Direnme, s. 52.

¹³⁴ Gürüz, s. 173.

¹³⁵ A.g.e., s. 58, 173.

Antikiteden günümüze iktidarın hukukla bağılı olması gerektiğini söylemişlerdir. Hukuk devleti kavramı tam da bu soruna çözüm olarak getirilmiştir. Elbette hukuk tarafından denetlenmeyen bir iktidar her zaman direnmeyi gerektirmez. Burada temel hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesi de aranır. Platon'a göre ideal yönetimde iktidarda olacak filozof-kral hukukun üzerinde hükmetmektedir, ancak bu bir sorun teşkil etmemektedir. Özetleyecek olursak; hukukla bağılı olmayan, gücünü toplum yerine kendi çıkarları için kullanan ve bu uğurda temel hakları ihlal eden zorba direnme hakkıyla yerinden edilmeye layıktır.

1.3.4 Direnme Hakkı ile Hukuk Düzeninin Amaçlanması

Hukuk düzeni tarafından kişilere tanınmış olan yetkiler hak olarak ifade edilmiştir.¹³⁶ Her hak mutlaka bir hukuk kuralına dayanır. Hukukun tanımadığı bir yetki, hak olarak nitelendirilemez.¹³⁷

Hukuk başlı başına bir düzen olduğuna göre, onun olmadığı yerde bir kaos, bir kargaşa egemen olacaktır. Bireyler birbirlerinin varlığına o denli ihtiyaç duymalarına ve birbirlerinden vazgeçememelerine rağmen, yine de birbirleri ile çatışma içindedirler. Birinin çıkarı diğerinin çıkarı ile çatışır. Çıkarı olan, bunu gerçekleştirmek için karşısındakinin irade ve arzusunu ortadan kaldırmak, onun çıkarının gerçekleşmesini önlemek ve en önemlisi de onu insani hak ve özgürlüklerinden yoksun bırakmak ister. Bunun için bu kaos ve kargaşa ortamının yaratacağı haksızlık ve esaret ortamından kurtulmanın yolu ancak bir hukuk düzeninin kurulmasına bağlıdır.¹³⁸

Toplumun ortak çıkarları için kurallar ortaya koyan hukuk, bir düzen olarak ele alındığında, kişilerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen ve uygulanması, uyulması devlet gücü ile desteklenmiş toplumsal kurallar bütünü olarak belirir. Bu bakımdan hukuk, toplum için güveni, barışı, adaleti ve düzeni sağlayan en etkin araçtır.

¹³⁶ Atay, Aytekin: Medeni Hukukun Genel Teorisi. 2. Bası, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1980, s. 363.

¹³⁷ Akıntürk, Turgut, Ateş, Derya: Borçlar Hukuku Genel Hükümler-Özel Borç İlişkileri. 26. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2018, s. 30.

¹³⁸ Aral, Vecdi: Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları. 2. Bası, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010, s. 181.

Hem adaleti hem de düzeni sağlamanın en etkili aracı olan hukukun bunu gerçekleştirebilmesi ise belli normları uygulamasına bağlıdır.¹³⁹

Hukuk kurallarını ihlal eden bireylerin yaptırım gücüne dayanılarak hukuk kurallarına uygun davranmaları sağlanırken; yaptırım gücünü elinde tutan bir gücün (devlet/siyasal iktidar) hukukun dışına çıkması durumunda tekrar hukuk çerçevesinde hareket etmesini sağlayacak güç, araç ve yöntemlerin ne olacağı ve hukuk dışına çıkmış bir iktidara karşı ne tür bir yaptırım uygulanacağı ise sorun teşkil eder.

Bireylere karşı hukukun yaptırım gücünün uygulanmasının yanında siyasi iktidarın hukukun dışına çıkması durumunda herhangi bir yaptırım söz konusu değilse halkın direnme hakkı doğacaktır. Bu anlamda hukukun ve adaletin gereğini ortaya koyacak ve toplumsal düzeni sağlayacak, bireylerin dışında ve üstünde bir güce ihtiyaç vardır. Söz konusu bu ihtiyacın siyasi iktidar tarafından karşılanamaması ve tam aksi yönde hareket etmesi durumunda halkın bu ihtiyacı karşılama hakkı doğar. Zira adaletin ve hukuk düzeninin olmadığı bir yerde baskı ve zulmün olması kaçınılmazdır.¹⁴⁰

Direnme hakkının kullanılması meşru bir amaca hizmet etmelidir.¹⁴¹ Burada amaç, siyasi iktidarın ve halkın uyduğu bir hukuk düzeninin varlığıdır. Nitekim hukukun temelini oluşturan ve niteliğini belirleyen adalet de eşitlik düşüncesini öngörür.¹⁴² Bu anlamda direnme hakkında, sadece tek bir tarafın çıkarı için değil, ortak çıkarların geçerli olduğu bir düzen için hareket etmek esastır.¹⁴³

1.3.5 Direnme Hakkına *Ultima Ratio* (Son Çare) Olarak Başvurulması

Başvurulması gereken son çare, son söz olarak kullanılan Latince bir deyim olan “*Ultima Ratio*”, bireysel ve toplumsal çıkarların hukukun farklı alanları tarafından korunmasını öngörür.¹⁴⁴ Daha çok ceza hukukunda uygulama alanı bulan *ultima ratio* ilkesine göre, eğer müdahale gerekli ise, o takdirde yardım, destek, koruma gibi

¹³⁹ Çeçen, Anıl: Hukukta Norm ve Adalet. AÜHFD, C. 32, S. 1-4, Y. 1975, s. 73 vd.

¹⁴⁰ Aral, s. 170 vd.

¹⁴¹ Razmetaeva, s. 766

¹⁴² Aral, s. 167.

¹⁴³ Kaufmann, s. 575.

¹⁴⁴ Karsai, Krizstina: Avrupa Ceza Hukukunda Ultima Ratio ve Katmanlı Yetki. T. Kelep Pekmez (Çev.). Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi, C. 3, S. 1, Y. 2015, s. 314.

düzenlemelerin zorlayıcı tedbirlere göre öncelikli olması gerekir. Eğer zorlayıcı tedbirler gerekli ise yaptırımda ısrar edilmemelidir.¹⁴⁵ Yaptırımlar, istenmeyen davranış ve işlemlerle mücadelede son çare olmalıdır.¹⁴⁶ Bu bağlamda *ultima ratio* ilkesi, olağanüstü bir sorun karşısında sıradan çözümlerin yetersiz, uygulanamaz veya anlamsız kaldığı durumda ve sadece böyle bir durumda araçların kullanılmasını ifade eder.¹⁴⁷ *Ultima ratio* ilkesine ilişkin olarak; ceza hukukunda tutuklama işleminin son çare olması veya iş hukukunda iş sözleşmesinin feshinin son çare olması örneği gösterilebilir. Bahsedilen örneklerde görüleceği üzere son çare olarak başvurulacak yollar ilgili taraflar için çoğunlukla hak kaybına yol açmakta, dolayısıyla kategorik olarak onaylanmayan ve fakat daha üst bir hukuki değeri korumak için daha alt bir hukuki değeri feda edilmesidir.

Ultima ratio, başka hiçbir araç kullanma imkânı kalmadığında başvurulacak yöntemdir. Bu bakımdan direnme hakkı da tüm yasal yolların yetersiz ve kapalı olduğu öngörülen durumlarla sınırlı olmalıdır. Zira bazı durumlarda öngörülen yaptırımın kendisi bir “kötülük” olarak sonuç verebilir.¹⁴⁸ Bu nedenle direnme sonucunda meydana gelebilecek zararların, keyfi, baskıcı ve “suçlu” bir iktidarın verdiği zararlardan daha az olması gerektiğinden direnme hakkı, yalnızca *ultima ratio* olarak başvurulacak bir hak olarak kabul edilmesi gerekir.¹⁴⁹

Son çare olarak siyasal iktidara karşı girişilen bir eylemin direnme hakkı kapsamında değerlendirilebilmesi için siyasal iktidarın meşruluğunu yitirdiği yönündeki kanının tüm toplum vicdanında yer etmesi gerekir. Toplum vicdanında ortak bir kanının oluşmasının ağırlığı ve derecesinin belirlenebilmesi ise halkın siyasal iktidarın eylemlerine aktif ya da pasif olarak gösterdiği direnme bağlıdır.¹⁵⁰

İktidarı kötüye kullananın elinden bu iktidarı zorla almadan önce, temkinli hareket edilerek olası daha kötü sonuçların doğmaması için direnme hakkından önce başka yolların

¹⁴⁵ Jareborg, Nils: Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio). Ohio State Journal of Criminal Law. C. 2, S. 2, Y. 2005, s. 524.

¹⁴⁶ Frøberg, Thomas: The Role of The Ultima Ratio Principle in The Jurisprudence of The Norwegian Supreme Court. Oñati Socio-Legal Series, C. 3, S. 1, Y. 2013, s. 128; Minkinen, Panu: If Taken in Earnest: Criminal Law Doctrine and The Last Resort. The Howard Journal, C. 45, S. 5, Y. 2006, s. 523 vd.

¹⁴⁷ Jareborg, s. 534

¹⁴⁸ Minkinen, s. 524.

¹⁴⁹ Göze, XVII .ve XVIII. yy. Direnme, s. 60.

¹⁵⁰ Aliefendioğlu, s. 398.

araştırılması gerekir.¹⁵¹ Bu bağlamda gerçekten de siyasal iktidarın yasadışı eylemlerinin durdurulabilmesi için başka herhangi bir yolun uygulanma imkanı olmadığına direnme hakkına başvurulur.¹⁵² Bu bakımdan bireylere toplum menfaatlerini de göz önünde bulundurarak, iktidarın keyfi ve baskıcı davranışlarının son derece ağırlaştığı durumlarda, ultima ratio olarak kendilerini savunma imkânı tanımak gerekir.¹⁵³

Son sınırdaki durumlar, siyasal iktidarın baskı ve zulüm seviyesine gelen hukuk dışı uygulamalarının toplum vicdanında oluşturduğu rahatsızlık olarak ifade edilebilir. Bunun için baskı ve zulüm karşısında hukuksal başvuru yollarının etkisiz ve kapalı olması, tüm yasal yollar denenmesine rağmen bir sonuç alınamaması, temel hak ve özgürlüklerin sürekli kısıtlanması karşısında ortak tepkiyi gösterecek yeterli hukuksal güvencelerin bulunmaması durumunda son çare olarak direnme hakkına başvurulacaktır.¹⁵⁴

Son çarenin nerede başladığına ilişkin görüşlerden bahsedilecek olursa; John Locke iktidarın herhangi bir kötü davranış ve tutumu karşısında hemen kuvvet kullanarak direnmenin mümkün olmadığı görüşündedir. Zira iktidarın yaptığı kanunsuz işlemler toplum düzenini ve yöneticilerin öldürülmesini gerektirecek ağırlıkta olmayabilir. İktidarın keyfi ve kanunsuz işlemleri sonucunda zarar gören kişinin, zararını tazmin ettirmesi mümkün ise, kuvvete başvurarak direnerek toplum düzenini bozmasına gerek yoktur. Kuvvet kullanarak yöneticilerin keyfi ve baskıcı işlemlerine son vermek ancak yasal yolların kapalı olması halinde söz konusu olacaktır.¹⁵⁵

XVIII. yüzyıl düşünürlerinden Gabriel Bonnet de Mably ise, keyfi ve baskıcı bir iktidara karşı direnmek için baskının son derece ağırlaşmasını beklemenin gerekli olmadığı görüşündedir. Mably'e göre direnme, iktidardan gelen ilk kötüye kullanma ve adaletsiz işlemlere cevap niteliğinde olmalıdır. Ayrıca direnme hakkını kullanmak için, baskıcı ve keyfi iktidarın, toplumun genel çıkarlarına aykırı bir harekette bulunmasını da beklememek gerekir. Tek bir bireyin bile hak ve özgürlüklerinin tehlikede olması, iktidara karşı direnme hakkının kullanılması için yeterli bir neden teşkil eder. Zira keyfi ve baskıcı iktidarın

¹⁵¹ Göze, XVI. yy. Direnme. s. 277.

¹⁵² Ginsburg v.d., s. 1190.

¹⁵³ Göze, XVII.ve XVIII.yy Direnme, s. 56.

¹⁵⁴ Aliefendioğlu, s. 397 vd.

¹⁵⁵ Locke, s. 132 vd.

yerleşmesinin sebebi, önemsiz gibi görünen bu münferit davranış ve işlemlerdir.¹⁵⁶ Direnme hakkına diğer bütün pasif direniş yollarının tüketilmesinden sonra son çare olarak başvurulabilir.¹⁵⁷ Örneğin, seçim ya da oy yollarının kullanılarak iktidarın yerinden edilmesinin mümkün olduğu bir durumda direnme hakkının kullanılması son çare ilkesinin aksine bir durum oluşturacaktır.¹⁵⁸ Fakat iktidar tarafından tüm hukuk yollarının kapatılması ve temel hürriyetlerin kasıtlı ve sistemli bir şekilde daraltılıp yok edilmesi hâlinde baskı ve zulüm söz konusu olmaktadır.¹⁵⁹

Buradan güncel duruma gelinecek olursa; çağdaş bir hukuk devletinde son çareden bahsedebilmek için öncelikle tüm pozitif hukuk yollarının tüketilmiş olması gerekmektedir. Önceki bölümlerde açıklandığı üzere, en azından ilke olarak, bir hukuk devletinde iktidarın tüm faaliyetlerinin hukuk denetimine tabi olması beklenir. Böyle bir durumda hak ihlaline uğrayan birey yargıya giderek hakkını arayacaktır. Hukuk devletinde tüm hak ihlallerinin bu şekilde giderileceği kabul edilmektedir. Ancak çalışmanın başından beri bahsedildiği üzere, bu durum sadece pozitif hukukun doğal hukukla çatışmadığı bir durumda olabilir. Zira sadece pozitif hukuka dayanarak son derece yanlış bir yasaya göre karar verilerek hukuki yollar tüketilebilir fakat hak ihlali hala mevcuttur. Ancak pozitif hukuk açısından, kanuna aykırı her işlemin veya anayasaya aykırı her kanunun mutlaka baskı yarattığı şüphesiz ileri sürülemez. Normlar hiyerarşisi içindeki bu gibi çelişkiler, her hukuk devletinde ortaya çıkabilmekte ve hukuki yollarla giderilmesi mümkün olabilmektedir. Direnme hakkına ilişkin doktrindeki hemen her görüşün de hukuki yolların tüketilmesini veya etkisiz hale gelmiş olmasını gereklilik görmesi buna paraleldir.

¹⁵⁶ Göze, XVII. ve XVIII. yy. Direnme, s. 69.

¹⁵⁷ Lippman, s. 354.

¹⁵⁸ Gargarella, Roberto: The Last Resort: The Right of Resistance in Situations of Legal Alienation. Yale Law School Legal Scholarship Repository, 2003, s. 18.

¹⁵⁹ Ekiz, s. 84.

BÖLÜM II. TARİHTE DİRENME HAKKI DOKTRİNLERİ

2.1 İlkçağda Direnme Hakkı

Devlet teorisinin ilk uygulamalarına Mısır, Mezopotamya, Çin ve Hindistan'da rastlanır. Devlet teorisine ilişkin ortaya atılan görüş ve fikirler, bu medeniyetlerden eski Yunan'a geçmiştir.¹⁶⁰ Özellikle M. Ö. 500'lü yıllarda Antik Yunan'da Platon ve Sokrates, Çin'de Konfüçyüs, Hindistan'da Buda gibi düşünürlerin görüşleri devlet teorisi açısından önem arz eder. Günümüzde olduğu gibi ilk çağlarda da devlet iktidarı hiçbir şekilde, her türlü şarttan ve sınırlamadan korunmuş bir güç olarak telakki edilmemiştir. Bu bakımdan, iktidara ne kadar mutlak bir güç atfedilmiş olursa olsun, onun bireylere karşı üstünlüğünü ve bağımsız oluşunu ifade eden “mutlak” vasfının keyfi bir iktidarı değil, belirli bazı ilkelerle sınırlandırılmış bir iktidarı ifade ettiği belirtilmiştir.¹⁶¹

Devlet iktidarının sınırlı olması gerektiğinden hareketle bu gücün sınırlandırılmasına ilişkin ilk çağ düşünürleri belli kıstaslar önermişlerdir. Ancak bu kıstasların neler olduğu/olacağı hususunda bu düşünürler arasında bir görüş birliği oluşmamıştır. Örneğin, Hint düşünce sisteminde Budanın öne sürdüğü kıstaslar, halkın iyiliği ve yararı iken; Çin'de Konfüçyüs'ün öne sürdüğü kıstaslar, ahlak, iyilik ve adalet; eski Yunan'da Platon'un öne sürdüğü kıstaslar örf, adet ve yasalar; Roma'da Cicero'nun öne sürdüğü kıstaslar ise adalet, doğal hukuk, ahlak ve yasalar olmuştur. Düşünürlerin bu kıstaslar çerçevesinde devlet iktidarının sınırlandırılmasına ilişkin görüşleri, yukarıda da belirttiğimiz üzere devlet iktidarının keyfi olarak kullanılamayacağı düşüncesine dayanır. Bu bakımdan düşünürlerin savundukları temel tez, iktidarın halkı yönetirken onların arzu ve isteklerini karşılamayan, hiçbir denetime tabi olmayan ve sadece kendi görüşlerine dayanan keyfi bir yönetim tarzı benimsememesi olmuştur.¹⁶²

İlk çağ düşünürlerinde devlet iktidarının sınırlandırılmasının gerekliliği hususunda ortak bir düşünce olmasına karşılık, iktidarın tüm bu sınırlandırmalara rağmen keyfi bir

¹⁶⁰ Ergül, Ergin: Genel Kamu Hukuku-İlk Çağdan Günümüze Batıda ve İslam Dünyasında Devlet Teorisi. Adalet Yayınevi, Ankara 2019, s. 55.

¹⁶¹ Okandan, Recai: Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar. İÜHFM, C. 17, S. 1-2, Y. 1951, s. 3.

¹⁶² Şahin, Adil, s. 347 vd.

yönetim anlayışı benimsemesi karşısında nasıl bir tavır alınacağı konusundaki görüşler farklılık arz eder. Söz gelimi otoriteye dayalı bir devlet anlayışı benimseyen Platon’a göre haksız ve keyfi bir yönetime karşı halkın direnme hakkına başvurması söz konusu değilken; Çin düşünürlerinden Kong-tse ise adaletsizlik ve haksızlık karşısında halkın ayaklanarak iktidarı makamından indirebilmesi gerektiğini vurgular.¹⁶³

2.1.1 Çin ve Hint Düşünce Sisteminde Direnme Hakkı

Çin devlet anlayışına göre siyaset ve din iç içe kavramlar olup, gücünü *kutsal tanrı olan gökten* alan imparatorluk, bu şekilde otoritesini de meşrulaştırıyordu. Bu anlayışa göre, ülkeyi kutsal tanrı olan Gök’e uygun olarak yönetmekle yükümlü olan imparatorluğun adaletsiz ve kötü yönetim sergilemesi durumunda Gök yetkiyi alıp başkasına verirdi.¹⁶⁴ Çin yönetim anlayışının temelini oluşturan bu anlayış, imparatorluk güçlü olduğu sürece, onun yasallığını desteklemesine ve böylece siyasal birliğin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak imparatorluğun gücünü kaybetmesi karşısında feodal beyler, imparatorun Gök’ün emirlerine uymadığı ve dolayısıyla Gök’ün onu görevinden aldığı gerekçesiyle imparatorluğa karşı ayaklanabiliyorlardı.¹⁶⁵

Çin’in kutsal tanrı olan Gök’e dayalı bu devlet anlayışı, Çin düşünürlerinin siyasal düşüncesi üzerinde de etkili olmuştur. Temel felsefesini ideal insan ve ideal toplum üzerine kuran Konfüçyüs’ün “*ana babanıza sevgi gösterin, atalarınıza saygı gösterin, ödevlerinizi baba-çocuk ilişkisine göre belirleyin, size yapılmasını istemediğiniz bir şeyi başkalarına yapmayın, kötülüğe iyilikle karşılık verin*” öğretisi iktidar ve halk arasındaki ilişkiler açısından da önemli ipuçları sunar.¹⁶⁶ Konfüçyüs’ün *ideal insan* ve *ideal toplum* düşüncesi, onu ideal bir yönetim anlayışına sevk etmiştir.¹⁶⁷

Konfüçyüs’e göre, aile için geçerli olan kurallar, imparatorluk için de geçerlidir. Bu bakımdan ailede atalara gösterilmesi gereken saygı, Gök’ün temsilcisi konumundaki

¹⁶³ Okandan, Devlet İktidarının Tahdidi, s. 51.

¹⁶⁴ Şenel, Alaeddin: Siyasal Düşünceler Tarihi. 4. Bası, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995, s. 103.

¹⁶⁵ Sevinç, Hüseyin: Yunan’ın Çağdaşı Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünü. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 32, Y. 2014, s. 245; Şenel, s. 104.

¹⁶⁶ Hançerlioğlu, Orhan: Düşünce Tarihi. 21. Bası, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016, s. 73.

¹⁶⁷ Brandon, S. G. Frederick: A Dictionary of Comparative Religion. Weidenfeld and Nicolson, London 1970, s. 203 vd.

imparatora karşı da gösterilmelidir.¹⁶⁸ Atalara ve aile büyüklerine gösterilen derin saygının imparatorluğa da gösterilmesi düşüncesi, imparatorluğa karşı koşulsuz bir itaat olgusunu güçlendirmesi karşısında, yanlışlarını düzeltmeyen ve doğruluktan ayrılan bir imparatorluğun halkın itaatsizliğine katlanması gerekir. Baskıcı bir imparatorluğu, kaplandan daha dehşet verici olarak gören Konfüçyüs öğretisi, bu yöneticilerin direnme yoluyla iktidardan uzaklaştırılmasını değil, eğitim yoluyla tekrar iyiye ve doğruya yönltelebileceğini savunur.¹⁶⁹

Konfüçyüs'ün iyiliğin ve doğruluğun öğretilbileceği öğretisi, baskıcı imparatorluğa karşı direnme hakkının kullanılmasına imkân vermez. Buna karşılık, Çin düşünürlerinden Kong-tse ise devlet iktidarının ancak halkın mutluluğu ve refahı için çalışan bir araç olduğunu, bu iktidarı kullananların bu amaçla adalet çerçevesinde hareket etmesi gerektiğinden adaletsizlik ve haksızlık durumunda iktidarın kaybedilebileceğini ifade eder. Hatta Kong-tse iktidarı elinde bulunduranlara karşı halkın ayaklanarak, bunların makamından uzaklaştırılması gerektiğini savunmuştur.¹⁷⁰

Konfüçyüsçülük düşüncesinin idealist kanadını oluşturan Mencius'un görüşleri de direnme hakkı ile ilişkilendirilmiştir.¹⁷¹ İnsan doğasının esasında iyi olduğundan hareketle Mencius, başkaları için endişe duymanın veya başkalarına sempati duymanın insanın doğasından kaynaklandığını söyler.¹⁷² İnsanın doğasından kaynaklanan bu *erdemlere sahip bir kişi (bilge)* kral olursa, onun yönetimi krala yakışır bir yönetim olarak isimlendirilir.¹⁷³ Bu bakımdan bir yönetici, kendisine iyi lider vasfını kazandıran ahlaki nitelikleri kaybederse, halk direnme hakkını kullanmak için ahlaki bir hakka sahip olur.¹⁷⁴ Bu

¹⁶⁸ Lipson, Leslie: Uygarlığın Ahlaki Bunalımları Manevi Bir Erime mi Yoksa İlerleme mi? J. Çam Yeşiltaş (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 46.

¹⁶⁹ Russell, Bertrand: İktidar. 4. Bası, Cem Yayınevi, İstanbul 2017, s. 259.

¹⁷⁰ Okandan, Devlet İktidarının Tahdidi, s. 3 vd.

¹⁷¹ Ginsburg v.d., s. 1196.

¹⁷² Geping, Niu: Liberalism and Confucianism: Rights and Virtues. Core Ethics, S. 7, Y. 2011, s. 237.

¹⁷³ Fung, Yu-an: Çin Felsefesi Tarihi. F. Aydın (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 102; Geping, s. 241.

¹⁷⁴ Fung, s. 102; Ginsburg v.d., s. 1197.

durumda yöneticinin öldürülmesi bile, bir kral öldürme suçu değildir.¹⁷⁵ Zira yönetici, ideal olarak yapılması gerekeni yapmayıp, kral olma vasfını ahlaken kaybetmiştir.¹⁷⁶

Kast sisteminin egemen olduğu *Hint siyasal düşüncesi* ise dini düşünce ile iç içe geçmiş bir konumdur.¹⁷⁷ Kast sistemine göre din adamları, yöneticilerin, askerlerin de üzerinde bir konumda olup, bu düzen içinde, hiç kimsenin bulunduğu konuma itiraz etmemesi dinsel bir esastır. Özellikle Brahmanların geliştirdiği reenkarnasyon öğretisi, bu düzenin yalnızca dinsel değil, aynı zamanda adaletli olduğunu da göstermeye çalışmıştır. Bu öğretisi, “bir dahaki yaşam” kavramı ile dinin umutlarını erteleyerek kast sistemine boyun eğilmesi amacını taşır.¹⁷⁸

Görüldüğü üzere Hint düşüncesinde, kast sistemine boyun eğme ön planda olup, bu düzene karşı çıkma ya da direnme hakkını kullanmaya imkân tanınmamıştır. Bununla birlikte kast ayırımına karşı azimli ve bilinçli bir savunma durumunda olmasa da Budizm, iktidara *çoğunluğun yararı* gibi bir sınır belirlemiştir.¹⁷⁹ Ancak kast sistemine karşı ahlaki bir protesto olarak ortaya çıkan Budizm, özünde şiddete dayalı bir isyan niteliği taşımaz. Daha çok pasif bir hareket özelliği gösteren Budizm’in karşı çıktığı dış dünyadan ziyade, kişinin iç dünyasındaki egemenlik çabasıdır.¹⁸⁰ Bu bakımdan Hint inanç sistemi ve toplumsal yapısı, Hint düşüncesinin direnme hakkına doğrudan kaynaklık etmesine imkân vermemiştir.

2.1.2 Eski Yunanda Direnme Hakkı

Eski Yunan devlet anlayışı, zengin bir azınlığın ve ataerkil bir krallığın üstünlüğüne dayanır. Bu anlamda çoğunluğun söz sahibi olduğu bir yönetim anlayışı söz konusu değildir.¹⁸¹ Yönetim anlayışının bağlandığı site devleti ise sadece siyasi ve toplumsal bir örgütlenişi değil, askeri, ekonomik ve dinsel bir yapılanmayı da gösteren bir niteliktedir.

¹⁷⁵ Geping, s. 241; Fung, s. 102.

¹⁷⁶ Fung, s. 102.

¹⁷⁷ Şenel, s.99.

¹⁷⁸ A.g.e., s. 98 vd.

¹⁷⁹ Nişancı, s. 30; Şenel, s. 102.

¹⁸⁰ Wach, Joachim: Din Sosyolojisi. Ü. Günay (Çev.), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1990, s. 370.

¹⁸¹ Akın İlhan F.: 2013. Devlet Doktrinleri. 2.Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2013, s. 1.

Bu bakımdan bu düzeni bozmak, Tanrılara karşı gelmekle aynı anlama gelir.¹⁸² Bu anlayışa göre “savaşta kanını, barışta zamanını” bütünüyle devlete vermek zorunda kalan vatandaşın hiçbir mazereti kabul edilmemiştir.¹⁸³ Ayrıca Yunan demokrasisi, köleliğin doğal görüldüğü, yaygın ve olağan bir ortamda gelişmiştir.¹⁸⁴ Böyle bir ortamda devlete karşı çıkmayı ya da direnmeyi üretecek bir düşünceden ya da pratikten söz edebilmek zordur.¹⁸⁵ Nitekim *organizmacı toplum* anlayışının hâkim olduğu Eski Yunan’da, iktidarın aşırılıklarına karşı bireysel özgürlüklerin öne sürülerek direnme hakkına götüren bir itirazla karşılaşmadığı görülür.¹⁸⁶

Yunan toplumunda bunun tek istisnası olarak öne sürülebilecek olan Sokrates’in itirazı ise yasalara ve yasa koyuculara değil, bu yasaların uygulayıcısı olan yargıçlara yöneliktir.¹⁸⁷ Sokrates, inandığı değerler uğruna düşüncelerinden taviz vermediği gibi, bunları savunmak adına gerek halka gerekse de yöneticilere karşı çıkmaktan çekinmemiştir. Ancak Sokrates’in bu tavrı doğrudan direnme olarak değerlendirilemez.¹⁸⁸ Zira Sokrates’e göre, bireyler uyumlu, düzenli ve adil bir devlette mutlu olabilir; bu da ancak bireyin site devleti karşısında boynu kıldan ince bir kul olmasıyla gerçekleşir. Sokrates’e göre devletin her emrini yerine getirmek esastır.¹⁸⁹ Kötülük yapsa dahi devletin emirlerine koşulsuz itaat edilmesi gerekir.¹⁹⁰

Devletin koyduğu yasalara da ayrı bir önem veren Sokrates, her vatandaşın bu yasalara tereddütsüz uyması gerektiğini söyler.¹⁹¹ Yasaları ikiye ayıran Sokrates, *yazılı yasaları* bireylerin rızası ile yapılan yasalar olarak tanımlar. Yazılı kanunlar, suç işleyen kişinin içine düştüğü günahı kurtulmasına yardımcı olur. *Yazılı olmayan yasalar* ise bütün zamanlar için geçerli olan kuralları ifade eder. Yazılı olmayan yasalar ilahi iradenin

¹⁸² Ağaoğulları, M. Ali: Eski Yunan’da Siyaset Felsefesi. V Yayınları, Ankara 1989, s. 5.

¹⁸³ Sartori, Giovanni: Demokrasi Teorisine Geri Dönüş. T. Karamustafaoğlu (Çev.), Yetkin Yayınları, Ankara 1993, s. 305.

¹⁸⁴ Ergül, s. 56.

¹⁸⁵ Sinclair, T. Alan: A History of Greek Political Thought. Routledge, London 1967, s. 91.

¹⁸⁶ Nişancı, s. 34.

¹⁸⁷ Sinclair, s. 91 vd.

¹⁸⁸ Okandan, Recai: Devletin Ahlaki Cephesi Hakkında İlkçağ Filozoflarının Teorik Görüşleri. İÜHFM, C. 12, S. 2-3, Y. 1946, s. 425 vd.

¹⁸⁹ Işıktaç, Yasemin: Hukuk Felsefesi. 3. Bası, Filiz Kitabevi, İstanbul 2010, s. 54; Ağaoğulları, Siyaset Felsefesi, s. 116.

¹⁹⁰ Akad / Vural Dinçkol, s. 24.

¹⁹¹ Işıktaç, Hukuk Felsefesi, s. 51.

bir ifadesidir.¹⁹² Bu yasaların amacı, iyiliği gerçekleştirmekten başka bir şey değildir.¹⁹³ Bu yasalara uymayı bireyler açısından bir görev olarak gören Sokrates'e göre bireyler benimsemedikleri yasalara karşı gelmektense ikna ve anlaşma yoluyla kendini savunmalı ya da ülkeyi terk etmelidir.¹⁹⁴

Sokrates'in yargılanma esnasında gösterdiği tavır ise yukarıda da ifade edildiği gibi yasalara ve onu yapanlara değil, yasaları uygulayan yargıçlara yöneliktir.¹⁹⁵ Dolayısıyla Sokrates'in bu tavrı aktif bir direnme olarak değil, pasif bir direnme olarak değerlendirilebilir.¹⁹⁶

Eski Yunan'da bireylerin haklarına değer vermeyen, site devletinin her şeyden üstün olduğunu savunan Platon'un görüşleri de *bireyin devlete feda edildiği* bir nitelik taşır.¹⁹⁷ Devlet ile insan organizması arasında tam bir uyum tasavvur eden Platon, bireyler gibi devletin de birtakım ihtiyaçlarının olduğunu ve bunları karşılamak için gerektiğinde zora başvurabileceğini belirtir. Bu zor kullanmanın baskı durumunu doğurması durumunda ise halk, ya baskıcı bir ruha sahip olur, ya da bu durumu kabullenip köle ruhlu bir topluma dönüşür. Buna karşılık Platon, demokrasi anlayışını da halkı aydınlatmaktan çok, halka yaranmaya çalışan bir rejim olduğu gerekçesiyle benimsememiştir.¹⁹⁸ Bu iktidar tarafından bir övünç vesilesi olarak karşılanırsa bile, bunun liyakatsizler elinde bir anarşi aracı olacağını ifade eder.¹⁹⁹

Platon'a göre ideal bir devlet, bilgelik, yiğitlik, ölçülülük ve adalet erdemlerini barındırır.²⁰⁰ Bu erdemlerden adalet, herkese hakkı olanın verilmesini ifade eder. Herkesin hakkı doğuştan bellidir. Kimi köle, kimi savaşçı kimi de yönetici olacaktır. Doğal adalet kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Devletin vazifesi bu “adil” yapıyı devam ettirmektir. Bunun

¹⁹² Akad / Vural Dinçkol, s. 24.

¹⁹³ Güriz, s. 148 vd.

¹⁹⁴ Çeçen, Hukukta Norm, s. 103.

¹⁹⁵ Sinclair, s. 91 vd.

¹⁹⁶ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 302.

¹⁹⁷ Yörük, Abdülhak: Hukuk Felsefesinde Eflatun Doktrini. İÜHFM, C. 15, S. 1, Y. 1949, s. 336.

¹⁹⁸ Akın, s. 5 vd.

¹⁹⁹ Grimes, Alan P., Horwitz, Robert H.: Modern Political Ideologies. Oxford University Press, New York 1959, s. 2.

²⁰⁰ Ergül, s. 60; Işıқтаç, Hukuk Felsefesi, s. 64.

için yasalara bile gerek duyulmaz; eşitsizliğe dayalı bu doğal yasanın korunması yeterlidir.²⁰¹

Demokratik yönetim liyakate dayanmadığı için adaletsiz bir yönetimdir. Bu adaletsizlik Platon'un ünlü gemi metaforuyla kısaca açıklanabilir. Bir gemide bir adet kaptan ve çok sayıda tayfa vardır. Geminin yönünü doğru tayin edip, hedefine ulaştırabilecek kişi sayıca çok daha üstün tayfalar değil, tecrübeli ve eğitimli bir kaptandır. Hatta tek bir kaptandan ziyade tayfalara gemiyi teslim etmek yanlış olandır, çünkü tayfaların arasından çoğunluğu güzel sözlerle tavlaman, daha sonra da sarhoş edip kendi keyfine göre gemiyi rotasından saptıracak kişiler çıkacaktır. Bu metaforda kaptandan ziyade tayfalara bırakılan gemi yönetimi demokrasiyi, tayfa da halkı anlatmaktadır.²⁰²

Buradan çıkarılacak sonuç; her işin ehline bırakılması gerektiği gibi, yönetme işinin de aynı kaptanlık gibi özel eğitilmiş, tecrübeli ve yetenekli kişiler tarafından yapılması gerektiğidir. Bireylerin yönetime katılması, oy vermesi gibi siyasi faaliyetler tıpkı matematik öğrenmek gibi ancak eğitimle edinilen bir beceridir ve bu beceriye sahip olmayan bireylerin yönetime katılması yanlış, tehlikeli ve sorumsuzcadır.

Bu çarpık demokrasi yönetimini ise zorbalık izler. Demokraside herkesin gerçekte bir fikri olmaksızın, her istediğini yapması sonucunda insanlar aralarından çıkacak demagoglar tarafından kandırılıp, tavlancak, baskı karşısında kızacak, ayaklanacak ve her türlü yasayı hiçe sayacaktır. Böyle bir ortamda hiçbir düzenin kalması beklenemeyecektir. Üstelik halkın bu kargaşa ortamında başa geçirdiği kişi de zorba olacaktır. Bir zorbaya ümit bağlayan halk da ancak onun koruyucu bekçileri olur. Zorba da halkı sürekli boyunduruk altında tutabilmek için dış düşmanlarla savaşır, halka ağır vergiler yükler. Vergilerle fakirleşen halk, savaşlardan da başını kaldıramadığı için zorbaya karşı ayaklanamaz.²⁰³ Nitekim Platon'un ortaya koyduğu ideal devlet teorisinde, iktidarların çeşitli aşırılıklarının, sadece eğitilerek bilge haline gelen bir yöneticiyle engellenebileceği görüşü hâkimdir.²⁰⁴ Sonuçta Platon; eğitimsiz olan yığınların yönetime bile karışmasının

²⁰¹ Uygun, Devlet, s. 119.

²⁰² Platon: Devlet. Neval Akbıyık (Çev.), Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007, s. 217vd.

²⁰³ Göze, Ayferi: Siyasal Düşünceler ve Yönetimler. 17. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

²⁰⁴ Nişancı, s. 36 vd.

sorumsuzca olduğunu belirttiğinden, aynı yığın bir zorbaya karşı direnmesini zaten kabul etmeyecektir. Eğitimsiz yığınlar zorbaya karşı direnirken iktidarın olması gereken sınırlara çekilmesini sağlamaktan ziyade, daha da zorba birini iktidara geçireceklerdir.

İdeal iktidar kavramına göreceli bir anlam yükleyen Aristo ise, bir devlet adamının asıl görevi olarak hükümet hastalıklarını iyileştirmeyi görür. Toplumun iyi yönetilmesini ise doğrudan doğruya “orta sınıf” olarak ifade ettiği grubun varlığına bağlar. Zira orta sınıf, diğer “çok zenginler” ve “aşırı yoksullar” sınıfına göre daha mantıklı karar verir ve her şey de orta yolu bulur.²⁰⁵ Bu bakımdan aşırı fakirler mutlak itaati benimserken, çok zenginler sınıfı;

“Meslek edinmeye özenmez, iş görmeye yararlı olmaya çalışmaz, vatana faydası dokunmaz. Zenginliğiyle bir sürü aylak toprak çevresine, onları da baştan çıkarır, devlet otoritesine rahatlıkla karşı koyar, hiçbir buyruğa boyun eğmek istemez, yasaların yüklediği zorluklardan sıyrılmaya bakar.”²⁰⁶

Aristo’nun “çok zenginlere” ilişkin ortaya koyduğu bu özellikler aslında, halkın devlete karşı tavrının nasıl olması gerektiği hususunda da fikirler verir. Çok zenginlere ilişkin ortaya koyduğu unsurlar, bu grubun iktidara karşı koyma eğiliminde olduğunu gösterir. Bu anlamda orta sınıfı bu tür noksanlıkları olmayan, bir denge ve istikrar unsuru olarak görür.²⁰⁷ Orta sınıfın güçlü kalması devlet otoritesini güçlendirdiği gibi, yasaların etkinliğini de artıracaktır.²⁰⁸ Nitekim Aristo, Yunan sitelerinde sık sık görülen iktidara karşı koyma eylemlerini orta sınıfın toplum içinde etkili bir çoğunluğa sahip olamayışına bağlamıştır.²⁰⁹

Ayaklanmaların nedenleri üzerinde de duran Aristo, bunu, hukuki ve siyasi eşitlik ilkesiyle, insanlar arasında yetenek, zekâ, karakter ve zenginlik bakımından olan fiili eşitsizliğin uzlaştırılamamasına bağlar. Eğer hukuki ve siyasi eşitlik ilkesi yüzünden yetenek ve zekâ sahiplerinin hakları tanınmazsa bu kişilerin iktidara karşı ayaklanmaları

²⁰⁵ Akın, s. 19, 14.

²⁰⁶ A.g.e., s. 15.

²⁰⁷ Güriz, s. 160; Ergül, s. 62.

²⁰⁸ Akın, s. 15 vd.

²⁰⁹ Güriz, s. 160.

kaçınılmaz olur. Ancak zekâ ve yetenek sahiplerine toplumu yönetme imkânı tanınır ve siyasi, hukuki eşitlik ilkesi bir tarafa atılırsa, bu durumda da çoğunluk kendi haklarını güvence altına almak için ayaklanma yoluna başvurur.²¹⁰ Kısaca Aristo'ya göre ayaklanmaların temel sebebi, eşitsizliktir.²¹¹ O halde yapılması gereken şey, siyasi ve hukuki eşitlik ilkesi ile bireyler arasında fiilen bulunan eşitsizliği uzlaştırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir.²¹² Bu anlamda Aristo'nun devlet anlayışında haksızlık karşısında doğrudan bireye değer veren ve devlete karşı direnmeyi meşru kılan bir düşünceye rastlanmaz.

2.1.3 Roma Düşünce Sisteminde Direnme Hakkı

Roma'nın özgün siyasal düşünceye sahip olamadığı iddiası, sürekli savaştan bir millet olmasına bağlanmıştır.²¹³ Savaşçı bir millet olmanın yanında Romalıların asıl başarısı, güçlü bir siyasi örgütlenme, faydacı reformlar ve özellikle akla dayalı kapsamlı ve tutarlı bir hukuk sistemi geliştirmeleridir.²¹⁴ Bununla birlikte patriciler (aristokratlar) ile plebler (aşağı sınıflar) arasındaki mücadele, birçok değer, inanç ve çıkarın çatışmasına sahne olmuştur.²¹⁵ Böyle bir ortamda aşağı sınıf olan pleblerin direnme hakkına başvurması beklenebilirdi. Ancak Romanın fetih politikası sonucunda pleblerin, dışardaki halkların ezilmesiyle içerdeki doyumsuzluklarını telafi ettikleri söylenebilir. Ayrıca Roma hükümetinin pleblere tanıdığı belli haklar, kurulu düzene karşı oluşacak radikal hareketleri engellemiştir.²¹⁶

Roma siyasal düşüncesinde öne çıkan düşünürler, siyasal anlamda yeni bir görüş ortaya koymaktan ziyade Yunan düşünürlerini tekrar etmişlerdir.²¹⁷ Yeni ve ideal bir devlet modeli önermekten çok Roma devlet modelinin ne denli iyi olduğunu açıklamaya

²¹⁰ Güriz, s. 160; Göze, XVII. ve XVIII. yy. Direnme, s. 52.

²¹¹ Göze, XVII. ve XVIII. yy. Direnme, s. 52. vd.; Ergül, s. 64.

²¹² Güriz, s. 160.

²¹³ Nişancı, s. 37.

²¹⁴ Ağaoğulları, M. Ali, Köker, Levent: 2017 İmparatorluktan Tanrı Devletine. 8. Bası, İmge Yayınları, İstanbul 2017, s. 15; Uygun, Devlet, s. 137.

²¹⁵ Akad / Vural Dinçkol, s.45.

²¹⁶ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 15 vd.

²¹⁷ Kamm, Antony: The Romans: An Introduction. Routledge, London 1995, s. 1; Uygun, Devlet, s. 137; Ergül, s. 67.

çalışmışlardır.²¹⁸ Bununla birlikte Roma’da çok iyi işlenmiş gelişmiş hukuk düşüncesi, öncelikle bir özgürlük anlayışını geliştirmiştir. Ayrıca kölelik düzenini kabul etmekle birlikte özgür bireyler açısından eşitlik ilkesini benimsemiş ve iktidarın otoritesi halka dayanmıştır. Bu anlamda Roma’da devlet denildiğinde, Yunan site anlayışının aksine, bireyi bünyesinde eriten bir siyasi sistem değil, hukuk düzenine bağlı ve hukukun sınırları içinde hareket eden siyasi bir kuruluş anlaşılır.²¹⁹

Siyasal sistemin zamanla bozulmasını kaçınılmaz olarak gören Roma devlet düşünürlerinin başında gelen Polybios’a göre, bu bozulmanın sonucunda devletin yıkılması önlenemez; ancak iyi düzenlenmiş bir anayasa ile geciktirilebilir ve uzun süre istikrarlı olarak varlığı devam ettirilebilir.²²⁰ Yasasız bir demokrasiyi ayak takımının yönetimi (oklokrasi) olarak tanımlayan Polybios “devletçe girilen her işte sonucun başarılı ya da başarısız olmasını belirleyen en güçlü araç, kuşkusuz o devletin anayasası, yani anayasasının biçimidir.” der.²²¹

Devletin kaynağını güce ve mücadeleye dayandıran Polybios, en güçlüünün yönetimi ele geçirmesini tiranlığa benzetir. Ancak toplumların zamanla geçireceği dönüşüm, sistemdeki bozulmayı da kaçınılmaz kılacaktır.²²² Siyasal sistemdeki bozulmanın önlenmesi için halkın kışkırtılmaması gerekir. Bu ise Roma devletini bir arada tutan başlıca öge olan tanrılara karşı duyulan korku ile sağlanabilecek; bu sayede halkın denetlenmesi mümkün olacaktır.²²³ Görüldüğü üzere hiçbir zaman aşırılığın olamayacağı bir düzen öngören Polybios, halkın direnmesi konusunda fazla bir şey söylememiş; aksine tanrılara duyulan korku ile halkın her zaman denetim altında tutulması gerektiğini savunmuştur.

Antik Roma’nın en bilinen düşünürlerinden Marcus Tullius Cicero da değişmez ve sonsuz olan yasaya itaat etmeyen kişinin tanrılar tarafından en ağır cezaya çarptırılacağını

²¹⁸ Uygun, Devlet, s. 137.

²¹⁹ Ergül, s. 67.

²²⁰ Uygun, Devlet, s. 137.

²²¹ Şenel, s. 192.

²²² Ergül, s. 69; Şenel, s. 192.

²²³ Şenel, s. 195.

savunur.²²⁴ Aklın emirleri olan üstün yasalar, insanların koyduğu yasalardan üstündür.²²⁵ Yöneticilerin de toplumu bu yasalar çerçevesinde yönetmesi gerekir.²²⁶ Adaletin gerçekleşmesi de bu yasalara bağlıdır. Toplum örf ve gelenekleri, doğal hukukun gereği olan adaletin gerçekleşmesine engel olmamalıdır. Eğer adalete uygunluk, toplumda yürürlükte bulunan kanunlara ve geleneklere uygunluk olarak anlaşılırsa, herkesin adaleti ihlal etme arayışına girmesi kaçınılmazdır. Oysa adalet, en iyi kanunlar ile en kötü kanunları ayırmak için en doğru ölçüdür.²²⁷

Tüm toplumda adaletin sağlanması için bu üstün yasalara halkla birlikte yöneticilerin de uyması gerekir.²²⁸ Karma bir anayasa anlayışındaki Cicero, temel yönetim biçimlerinin tek başına yeterli olamayacağı görüşündedir.²²⁹ Bunun için kralların uyruklarına karşı koruyucu tavrından monarşiyi; devlette bilgeliği hâkim kılması yönünden aristokrasiyi, özgürlükleri yönünden ise demokrasiyi savunur. Ancak monarşide kötü bir kral, tiran olabileceği gibi, aristokrasi de oligarşiye dönüşebilir. Demokrasi ise özgürlük ve eşitlik fikrinde aşırıya kaçılması durumunda çoğunluğun tiranlığına dönüşecektir.²³⁰

Cicero, tiranlığa dönüşen bir yönetime karşı halkın direnme hakkını kullanabileceği bir çözüm sunmaz. Bunun yerine, bu yönetim biçimlerinin tek başına benimsenmemesi, bütün yönetim biçimlerinden bazı iyi unsurlar alınarak karma bir yönetim kurulması gerektiğini belirtir. Roma bunu yaptığı için istikrarlı ve başarılı bir yönetime sahiptir.²³¹ Bu bakımdan Cicero, direnme hakkının esaslı bir referans kaynağı olan “doğal hukuk”u sadece Roma’yı doğrulama aracı olarak formüle etmiştir.²³² Bu arada bahsetmek gerekir ki, Cicero’nun eserlerinde dolaylı olarak *tyrannicide* (tirani öldürmek) çağırısında bulunduğunu savunan görüşler de mevcuttur.

²²⁴ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 39 vd.

²²⁵ Uygun, Devlet, s. 138.

²²⁶ Ergül, s. 69.

²²⁷ Güriz, s. 164.

²²⁸ Ergül, s. 69; Akad / Vural Dinçkol, s. 50.

²²⁹ Akad / Vural Dinçkol, s. 51.

²³⁰ Uygun, Devlet, s. 138.

²³¹ Van Zyl, D. H.: Cicero’s Legal Philosophy. Digma Publication, Roodepoort 1986, s. 29; Uygun, Devlet, s. 138.

²³² Van Zyl, s. 29; Nişancı, s. 39.

Kaderci bir anlayış benimseyen Romalı düşünür Seneca ise, siyasi düşünceden daha çok ahlak felsefesi ile uğraşmıştır.²³³ Seneca, ölümsüzlerin arzularını, ölümlülerin ise korkularını taşıyan insanın bilgece bir dinginlik yaşaması için siyasal yaşamdan çekilmesini şart koşar.²³⁴ Stoacı felsefeye dayanan Seneca'nın görüşleri, eşitlikçi bir düşünceye dayanır. Eşitlikçi yaşamın son bulmasını da yine ahlak çerçevesinde ele alır. Buna göre;

“İnsanlar özel mülkiyet edinmek isteyince, bu eşitlikçi, yalın, mutlu yaşam tarihe karıştı. Zanaatların gelişmesi lükse ve ahlak bozukluğuna yol açtı; bunu, kudret sahibi olma ve başkalarının üzerinde egemenlik kurma isteği izledi. Böyle bir durumda toplumun artık yasasız, tasasız yaşaması, birlik ve bütünlüğünü sürdürmesi olanaksızlaştı, insanları gaddarlığa karşı korumak için yasalara ve bir siyasal örgüte gereksinme duyuldu. Böylece "devlet" ortaya çıktı.”²³⁵

Bu devlet ise kötülükleri önlemek için kuvvetle ve hukukla çevrelenmiş bir kurumdur.²³⁶ Eşitsizlikçi uygulama ve kurumlara karşı çıkılmaması gerekir.²³⁷ Bu durumda tek çare bu kurumlar içinde kalıp, doğruluğun bulunmasına çalışmaktır.²³⁸ Görüldüğü üzere Seneca'nın fikirlerinden doğrudan hatta dolaylı yoldan dahi direnme hakkına ilişkin çıkarımda bulunmak zordur. Aksine Seneca'ya göre “büyük işler başarmak için doğan ama sonu hayvandan bile önce gelen” insanın siyasal alanda bulunması, politika üretmesi, yapılanlara karşı çıkması ve onlara direnmesi için yeterli zamanı yoktur.²³⁹

Antik Roma Antik Yunan kültürüyle erken dönemlerinde karşılaşmış ve pek çok alanda etkilenmiştir. Roma siyasal düşüncesi de bu etki altında gelişmiş, hatta pek çok açıdan direkt kopyalanmıştır. Roma'nın bu etkinin altında ve emperyalist politikası gereği sürekli savaşıyor bir toplum olmasından dolayı özgün bir siyasal düşünce geliştiremediği söylenmiştir. Bu görüş, çoğu Romalı düşünürün Yunan kültürü hayranı olan patrici sınıfından geldiği göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir. Ancak unutulmaması gereken

²³³ Şenel, s. 200.

²³⁴ Nişancı, s. 39.

²³⁵ Şenel, s. 201.

²³⁶ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 65 vd.

²³⁷ Şenel, s. 201.

²³⁸ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 66.

²³⁹ Nişancı, s. 39.

Antik Yunan tarihine kıyasla Roma çok daha fazla isyan, devrim ve direniş hareketine sahne olmuştur. Ancak bu hareketlerin fazlalığına rağmen, çözümler politik ve ekonomik reformlar şeklinde olmuş, direnme hakkı gibi bir hukuk teorisine ilişkin fikirler çok az gelişmiştir.

2.2 Orta Çağ'da Direnme Hakkı

Orta çağ batı dünyasına hâkim olan Hristiyanlığın ilk çağlardan farklı bir devlet anlayışı benimsediği görülür. Hristiyan kişi için önemli olan devletle olan ilişkisi değil, Tanrı ile olan ilişkisidir.²⁴⁰ Bu anlamda Hristiyanlık, çok uzun yıllar siyasal alana müdahale etmeyen bir inanç olarak varlığını sürdürmüştür. Bizzat İsa'nın izlediği politika bile Hristiyanlığın iktidarın kararlarına karışmamak üzerine kurulu olduğunu gösterir. “Benim krallığım, benim cennetim yeryüzünde değildir” diyen İsa'nın verdiği mesaj, siyasi otoriteye itaattir. Ancak Roma Devletinin parçalanması sonucu oluşan iktidar boşluğunu doldurmak için krallar ile Avrupa düzeyinde tek örgütlü güç olan Kilise arasındaki mücadele, Orta çağ Avrupa'sına egemen olmuştur.²⁴¹ Bu mücadeleler sonucunda halkın, tanrının buyruklarına uymak ile siyasi otoriteye tabi olmak arasında ikilemde kaldığı görülür.²⁴²

Hristiyanlık düşüncesinde birey, devletten çok dinine bağlı, dinin emirlerini yerine getiren bir kimse olarak telakki edilmiştir. Bu durumda devletin ferde üstün olduğu, devlet iktidarını kullananların baskıcı, totaliter otoritesine mutlak manada boyun eğmek, bu güçten gelecek bütün emirleri yerine getirmek zorunda olduğu düşüncesi önemsiz hale gelecektir.²⁴³ Buna karşılık kötülüklerin önlenmesi için Devletin varlığı da inkâr edilmemiştir. Nitekim Orta Çağ'a egemen olan “bütün iktidarlar Tanrı'dan gelir” (*Omnis Potestas A Deo*) söylemi de devlet iktidarının otoritesini pekiştiren bir işlev görmüştür.²⁴⁴ Ancak dine dayalı iktidar anlayışı, bir bütün olan iktidarı ikiye bölerek, hükümdarın (dünyevi) iktidarıyla, Kilise'nin (uhrevi) iktidarı arasında bir çatışma ortaya çıkarmıştır. Bu

²⁴⁰ Ergül, s. 78.

²⁴¹ Uygun, Devlet, s. 151.

²⁴² Bury, John: Düşünce Özgürlüğünün Tarihi. D. Batu (Çev.), Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul 1978, s. 41.

²⁴³ Göze, Ayferi: Hristiyan Düşüncesinde ve Thomas Aquino'da Siyasi İktidar Karşısında Ferdin Durumu. İÜHFM, C. 32, S. 2-4, Y. 1966, s. 685.

²⁴⁴ Uygun, Devlet, s. 152.

çatışma durumunda ise Tanrısal işlerle uğraşan Kilise'nin sözü, dünyevi işlerle uğraşan hükümdarın sözünden daha üstün ve Kilise'nin Tanrı'nın buyruklarını daha iyi yansıttığı düşüncesi Orta Çağ'a hâkim olmuştur.²⁴⁵

Kilise'nin üstünlük kazanmasıyla Hristiyanlık, insanları kardeşlik, eşitlik gibi olgulara yönlendiren bir din olmaktan çıkmış, dünyevi iktidarlardan çok daha baskıcı ve zalim bir yönetim anlayışının aracı olmuştur.²⁴⁶ Her türlü iktidarın kaynağının Tanrı'ya bağlanması sonucunda Kilisenin baskıcı ve zalim tavrı karşısında fertlerin itaat zorunluluğu, aynı zamanda dünyevi iktidara da mutlak itaati zorunlu kılmıştır.²⁴⁷ Nitekim Aziz Paulus'a göre halka zulmeden, hatta Hristiyanlığı reddeden kralların iktidarı da Tanrı'dan kaynaklanır. Bu bakımdan ne tür iktidar olursa olsun iktidara karşı gelenler Tanrı'ya da karşı gelmiş olacaktır.²⁴⁸ Ancak Tanrı'nın buyrukları dışına çıkan bir iktidara karşı fertlerin itaat etmeleri gerekmez. Buradaki itaatsizlik, halka zulmeden ya da baskı kuran bir iktidara değil, söz konusu iktidarın Tanrı buyruklarına uygun hareket edip etmemesine bağlanmıştır.²⁴⁹

Siyasi iktidarın Tanrının emirlerine uyup uymaması noktasında tekrar Kilise devreye girer. VI. yüzyıldan sonra Papalar ve Kilise büyükleri, siyasi iktidarın Tanrı buyruklarının dışına çıktığına dair karar mercii olarak kendilerini görürler. Bu düşüncenin dayandığı temel nokta ise *omnis potestas a deo* anlayışıdır. Bu durumda kendisini Tanrı'nın asıl varisi sayan Kilise, siyasi iktidara emretme gücünü emaneten vermiştir. Siyasi iktidarın, bu gücü Kilise'nin öncülüğünde ve hizmetinde kullanması gerekir.²⁵⁰ Kilise, kendisini siyasi iktidarı denetlemek, yol göstermek ve hatta onları cezalandırmak ve onları makamından uzaklaştırmak yetkisine sahip olarak görmüştür. Bütün bu yetkiler fertlerin siyasal iktidar karşısındaki tavrını da şekillendirmiştir. Kilisenin, siyasal iktidarın Tanrı buyruklarına aykırı hareket ettiğini öne sürmesi, fertlerin de bu yönetim karşısında itaat

²⁴⁵ Ergül, s. 78;

²⁴⁶ Şenel, s. 219.

²⁴⁷ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 688.

²⁴⁸ Uygun, Devlet, s.151.

²⁴⁹ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 688.

²⁵⁰ Ergül, s. 78.

zorunluluğundan kurtulduğu ve hatta Tanrı buyruklarına aykırı emirler veren bu iktidara boyun eğmeyeceği, direnebileceği anlamına gelecektir.²⁵¹

2.2.1 Orta Çağ Hristiyan Düşünürlerinin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri

Orta Çağ'a egemen olan "her türlü iktidar Tanrı'dan gelir" ilkesi, İsa'nın siyasi iktidar karşısındaki pasif tutumunu daha da ileri taşıyan Paulus tarafından her türlü iktidara karşı, -bu iktidar zulmeden, baskı kuran bir iktidar olsa bile- karşı gelinmemesi şeklinde yorumlanmıştır.²⁵² Zira iktidara karşı gelen, tüm iktidarların kaynağı olan Tanrı'ya karşı gelmiş olacaktır. Dolayısıyla Tanrı buyruklarına dayalı bir düzenin gerçekleştirilmesi ve insanlığın refahı için Devletin varlığına duyulan ihtiyaç, onun aşırılıkları karşısında da mutlak itaati gerektirir.²⁵³

X. Yüzyıl başında Kilisenin mutlak iktidarı Kutsal Roma İmparatorluğu'nu karşısında bulmuştur²⁵⁴. Aynı dönemde feodal yapının belki de en önemli iki unsuru olan, yerellik ve parçalanmışlık, yerini ticarete bırakmaya başlamıştır. Toprağa dayalı ekonominin, ticarete dayalı ekonomiye geçişi sürecinde kent kültürü oluşmuştur²⁵⁵. Kent kültürünü oluşturan bu tüccar-zanaatkar sınıf, kendi gelişimini engelleyen Kiliseye karşı seküler fikirlerin doğumuna ortam hazırlamıştır. Anılan sosyoekonomik değişimlere paralel olarak, yerleşik feodal yapının köylüler üzerindeki baskısı artmış, pek çok köylü isyanına yol açmıştır. Bu mücadele esnasında pek çok düşünür Kilisenin dünyevi yetkilerini eleştirerek, seküler iktidarlara desteklemişlerdir. Bu düşüncelerin yayılmasıyla erken orta çağın mutlak itaat eden ideal Hristiyan anlayışının yerini, Kiliseyi ve Papalığı eleştiren ve bu kurumlara karşı direnen Hristiyan anlayışı almıştır.

2.2.1.1 Tanrı Devleti (*Civitas Dei*): Aziz Augustinus

Hristiyanlığı felsefi açıdan temellendirmeye çalışan ilk düşünür olan Aziz Augustinus da siyasi iktidarın büyük zulümler yapsa da itaat edilmesi gereken *mukaddes*

²⁵¹ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 688 vd.

²⁵² Uygun, Devlet, s. 151.

²⁵³ Owen, Chadwick: The Early Reformation on The Continent" Oxford History of The Christian Church Series. Oxford University Press, Oxford 2001, s. 320.

²⁵⁴ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 688.

²⁵⁵ Tanilli, Server: Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş II. Orta çağ, 4. Baskı, Cem Yayınevi, Kasım 1995. s. 10.

bir kurum olduğu görüşündedir.²⁵⁶ Bu açıdan Aziz Paulus'tan farklı bir yorum ortaya koymayan Augustinus da Tanrı iradesinin önemi üzerinde durur. Tanrı'nın affetmediği herkesin, lanetli ve günahkâr olduğunu savunan Augustinus, Tanrı'nın lütfuyla gûnahtan kurtulanların *Tanrı Devletinin (Civitas Dei)* yurttaşları olduğunu söyler.²⁵⁷

Augustinus, günahkâr yurttaşların oluşturduğu *Yeryüzü Devletinin* ise yok olmaya mahkûm olduğunu belirtir. Yeryüzü devletinin yok oluşunu ise Kilise'nin Hristiyanlığı yeryüzünde yaymasına bağlamıştır. Zira Kilise, Tanrı Devletinin yeryüzündeki temsilcisi olup, Hristiyanlığı tüm yeryüzüne yayabilirse Yeryüzü Devleti silinecek, bütün dünyada Tanrı Devleti egemen olacaktır.²⁵⁸

Augustinus'un Tanrı Devleti ve Yeryüzü Devleti kavramları, aynı zamanda iyi ve kötü iktidar biçimlerini de simgeler.²⁵⁹ Tanrı Devleti eşitlikçi bir düzene dayalı olup, kölelik, günah ürünü olan mülkiyet gibi kavramları barındırmaz. Buna karşılık, günahın ürünü olan Yeryüzü Devletinde ise kölelik, günah ürünü olan mülkiyetler var olup, eşitsizlikçi bir düzen hâkimdir.²⁶⁰ Yeryüzü Devletleri irili ufaklı haydut çeteleri olup, adalet tam olarak Tanrı Devleti'nde gerçekleşecektir. Toplumu adaletle yönetmeyen iktidarlar ise Tanrı'ya karşı sorumludur. Bu anlamda dini iktidarın dünyevi iktidara, yani Kilisenin devlete üstün olduğuna inanır.²⁶¹

Augustinus düşüncesinde, baskıcı ve adaletsiz yönetim sergileyen iktidarlara karşı ayaklanma ya da direnme söz konusu değildir. Zira büyük zulümler yapsa da Tanrı'dan gelen iktidar mukaddestir.²⁶² İnsan, Tanrı'nın adalete uygun sistemine boyun eğdiği sürece bozulmuş ilişkiler de adalete uygun olarak çözüme kavuşacaktır. Bu bakımdan Tanrı inayetinin parçası olan iktidara ve onun kurallarına itaat zorunludur.²⁶³

²⁵⁶ Uygun, Devlet, s. 152.

²⁵⁷ Hyman, Arthur, Walsh, James J.: *Philosophy in The Middle Ages: The Christian, Islamic, and Jewish Traditions*. Hackett Publishing Company, Indianapolis 2010, s. 6 vd.; Şenel, s. 241.

²⁵⁸ Hyman / Walsh, s. 7 vd.; Uygun, Devlet, s. 153.

²⁵⁹ Ergül, s. 81; Şenel, s. 243.

²⁶⁰ Şenel, s. 243.

²⁶¹ Güriz, s. 167; Uygun, Devlet, s. 153.

²⁶² Şenel, s. 244; Uygun, Devlet, s. 153 vd.

²⁶³ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 152 vd.

2.2.1.2 Organizmacı Devlet Teorisi: Salisbury'li John

Augustinus'un Tanrı Devleti çerçevesinde ortaya koyduğu bu düşüncelerinden sonra siyasal düşünce alanında en kapsamlı incelemeleri Salisbury'li John ortaya koymuştur. *Devlet Adamının Kitabı (Policraticus)* adlı yapıtında siyasal iktidarın pratik düzenlenişinden çok, ahlaki temeller üzerinde durmuştur. Toplumu canlı bir organizmaya benzeten Salisbury'li John'a göre aynı zamanda devlet de canlı bir organizmaya benzer. Bu organizmacı benzetmeyle Kilise iktidarının dünyevi iktidar üzerindeki üstünlüğünü temellendirmeye çalışmıştır.²⁶⁴

İktidarın bağımsız hareket edemeyeceği tek kurumun Kilise olduğunu belirten Salisbury'li John'a göre, devlet iktidarına sahip kişilerin dört özelliğinin bulunması gerekir. Bunlar: Tanrıya saygı duymak, uyrukların sevgisini kazanmak, onları korumak ve kendisini eğitmektir.²⁶⁵ Bu anlamda gerçek bir iktidar ile zorba iktidar arasında bir karşılaştırmada bulunan düşünöre göre, gerçek bir iktidar bireylere nazaran daha fazla kanunlara riayet eder. Hükümdar "*Princeps legibus solutus*"²⁶⁶ tur. Devleti kanuna tabi kılar ve halkı kanuna göre yönetir. Herkes üzerinde iktidar sahibi olan hükümdarın arzu ve iradesinin adalete uygun olması gerekir. Aynı zamanda tanrısallığın bir simgesi konumundaki iktidar, devletin genel çıkarlarının da hizmetçisi konumundadır. Bu iktidar sevilmeli, gereken itaat ve saygı gösterilmelidir.²⁶⁷

Baskıcı, ihtiras ve arzularının güdümündeki zorba iktidar ise, köleliği ve kendisine koşulsuz bir itaat ister. Kendi arzuları için adalete ve hakkaniyete aykırı davranan zorba iktidar, kanunları ilga eder veya onların aksine hareket eder. Kanun kuvvetini kendi çıkarları için kullanır. Sonuç itibarıyla halka baskı kurarak hak ve hürriyetlerini kısıtlar. Bu anlamda zorba iktidarı ölüm ile bir tutan düşünöre göre zorba iktidar, "*şeytanca kötülüklerin*" (*Luciferianae pravitatis Imago*) bir sembolüdür.²⁶⁸ Bu durumda zorba bir iktidara karşı nasıl davranılması gerektiğinin de üzerinde duran Salisbury'li John'a göre, en

²⁶⁴ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 212 vd.

²⁶⁵ A.g.e., s. 217.

²⁶⁶ Lat. "Hükümdar kanunlarla bağlı değildir". Black, Henry Campbell: Black's Law Dictionary: 2nd Edition, West Publishing Company, 1910, s.31.

²⁶⁷ Crozat, Charles: Jean de Salisbury'nin Devlet Nazariyesi. İÜHFM, C. 5, Y. 1939, s. 22 vd.

²⁶⁸ Rubin, Edward: Judicial Review and The Right to Resist. The Georgetown Law Journal, C. 97, S. 61, Y. 2008, s. 70 vd.; Crozat, s. 23.

iyi yol baskı ve zulmün son bulması için Tanrı'ya yalvarmaktır.²⁶⁹ Ancak baskı ve zulümle hareket eden, kanunlara riayet etmeyen bir iktidara da halkın itaat etme zorunluluğu yoktur. Hükümdarın *baskı ve zulmünün ağırlığı ölçüsünde* bir yaptırıma uğraması gerekir. Bu anlamda *zorba hükümdarın* öldürülmesi gerektiğini ifade eden düşünüre göre zorba iktidar tutum ve davranışları ile buna müstahak duruma gelmiştir.²⁷⁰

Zorba hükümdarı öldürmek, bireyleri *Tanrı'ya hizmet etmekte özgür kılmak* anlamı taşıdığı için haklı bir davranıştır.²⁷¹ Salisbury'li John, bu işi kimin yapacağını ise açıkça ortaya koymamıştır. Bu işi *kimin yapması gerektiği ve nasıl yapılacağı* hususuna gelince, zorba hükümdara yeminle bağlı kişilerin bu işi yapmamaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca zorba hükümdarı öldürme eyleminin dine ve şerefe aykırı olmaması gerekir. Bu bakımdan zorba hükümdarı öldürmek için zehirleme gibi yöntemlere başvurulamaz. Ancak her ne olursa olsun adalet sınırları içine dönmeyen zorba bir hükümdar acı çekmeye ve öldürülmeye mahkûmdur.²⁷²

2.2.1.3 Yasalar Hiyerarşisi: Aziz Thomas Aquinas

Kurtuluşun ilk adımını Tanrı Devletine ve ondan gelen iktidarlara, -bu iktidar baskıcı, zulüm yapan bir iktidar olsa bile- itaate bağlayan Augustinus'a karşılık Thomas Aquinas ise iktidarların haklı ya da haksız ayrımı yapılarak değerlendirilmesi görüşündedir. Bu anlamda Aziz Paulus'un "bütün iktidarlar tanrıdan gelir" sözünü tartışmış olan Thomas Aquinas, bu sözü "bütün iktidarlar Tanrı'dan halk aracılığıyla gelir" şeklinde değiştirmiştir. İktidarın kaynağı noktasında farklı bir yaklaşım ortaya koymayan Thomas Aquinas, iktidarın kullanılışı açısından ise Augustinus'tan ayrılır.²⁷³ Bu bağlamda Thomas Aquinas'a göre iktidarın tek kaynağı Tanrı'dır; ancak yeryüzünde iktidarın kimin elinde olacağına Tanrı karar vermez.²⁷⁴ Yönetim biçimini ve iktidarı kimin kullanacağını halk belirler.²⁷⁵

²⁶⁹ Crozat, s. 23.

²⁷⁰ Rubin, s. 70; Crozat, s. 23.

²⁷¹ Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 222.

²⁷² Crozat, s. 24; Ağaoğulları / Köker, İmparatorluk, s. 222.

²⁷³ Uygun, Devlet, s. 154.

²⁷⁴ Akad / Vural Dinçkol, s. 58.

²⁷⁵ Ergül, s. 79; Uygun, Devlet, s. 154.

Halkın belirlediği bu iktidar haksız yollardan ele geçirilebileceği gibi kullanılış açısından da haksız olabilir. Böyle bir iktidarın ise Tanrı'dan geldiği söylenemez. Haklı ve haksız ayrımı yapılmadan her iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, meşru olmayan yollardan iktidarı ele geçirenlerin de iktidar gücünü Tanrı'dan aldığı anlamına gelecektir. Dolayısıyla gayrimeşru bir iktidara karşı gelmekle meşruiyet Tanrı'dan alınmamış olacak, bu da Tanrı'ya karşı gelmek anlamına gelecektir.²⁷⁶ Bu bakımdan iktidarın ele geçiriliş şekli önem arz eder. Zorbalık ve şiddetle iktidarı ele geçiren kişilerin iktidarlara meşru değildir.²⁷⁷ Zira halkın zorbalara itaat etme zorunluluğu yoktur.²⁷⁸

Bununla birlikte iktidara meşru yollardan sahip olunsan bile sonradan emretme gücünün kötüye kullanılmasıyla da iktidarın gayrimeşru bir duruma sokulması da söz konusu olabilir. Bu durumda da bireylerin, iktidarın emirlerine boyun eğmemesi, ona karşı koyması gerekir.²⁷⁹ Ancak direnmenin mümkün olması, sadece iktidarın keyfi düzenlemelerine değil, bir güç birliği olarak zenginliği, arkadaşlığı ve hatta erdemli olmayı bile yasaklayıcı tavır ve tutumlarına bağlıdır.²⁸⁰ Başka bir deyişle direnme hakkının doğması için iktidarın zorba bir canavar ya da vahşi bir hayvan gibi iradesine güvenilmeyecek şekilde ihtirasların hâkim olduğu ve insan onurunun hiçe sayıldığı bir yönetim anlayışı sergilemesi gerekir.²⁸¹ Böyle bir iktidara karşı çıkan bireylerin cezalandırılmaması gerekir. Zira asıl cezayı hak eden adaleti gerçekleştirmeyen ve zorba bir canavar gibi halkın çıkarlarına aykırı hareket eden iktidar sahibidir.²⁸²

Zorba iktidara karşı direnmek düzeni bozmaz. Aksine zorba iktidar kendi güvenliği açısından bölerek yönetim sergilediği için ortada bir düzen söz konusu değildir.²⁸³ Bu bakımdan direnme hakkının kullanılmasındaki amaç, adalete ve halkın çıkarlarına aykırı hareketlerle bozulan toplumsal düzenin yeniden inşasıdır.²⁸⁴ Ancak Thomas Aquinas'a

²⁷⁶ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 691.

²⁷⁷ Ergül, s. 80.

²⁷⁸ Okandan, Recai: Umumi Amme Hukuku. İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1976, s. 210; Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 691; Ergül, s. 80.

²⁷⁹ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 691; Akad / Vural Dinçkol, s. 59 vd.

²⁸⁰ Furtun, Ayşen: Hukuk Felsefesi Dersleri. 2. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2014, s. 47.

²⁸¹ Marcic, René: The Persistence of Right-Law: An Inquiry Into The Foundations of The Right to Resist. ARSP, C. 59, S. 1, Y. 1973, s. 106; Furtun, s. 47.

²⁸² Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 691.

²⁸³ Furtun, s. 47.

²⁸⁴ Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 691.

göre bu noktada önemli olan husus, direnme hakkına başvurulması durumunda daha öncekinden kötü bir düzensizliğin ortaya çıkıp çıkmayacağı hususudur.²⁸⁵

Fertlerin iktidar karşısındaki tutum ve davranışlarını toplum düzeni açısından değerlendiren Thomas Aquinas, halkın çıkarlarına ve adalete aykırı hareket eden iktidara karşı direnme hakkını savunurken; direnme sonucunda ortaya çıkacak olan durum eskisinden daha kötü ve toplum düzeni açısından daha tehlikeli bir sonuç doğuruyorsa direnmeden vazgeçilmesi görüşündedir.²⁸⁶ Bu bakımdan zorbalık yukarıda da ifade edildiği gibi sadece keyfi bir yönetim ile sınırlıysa katlanılması gerekir. Zira direnme sonucunda başarısız olunması durumunda daha yoğun bir şiddetle karşılaşılacak ya da başarılı olursa dahi çatışmadan sonra ne tür bir yeni iktidar olacağına dair belirsizlik ortaya çıkacaktır. Bu durumda ise ya yeni iktidar sahibi öncekiyle aynı kaderi paylaşmamak için daha kötü bir yönetim anlayışı benimseyecek ya da başka bir gücün yardımına ihtiyaç duyacaktır.²⁸⁷

Thomas Aquinas'ın bu görüşleri, ortaya koyduğu hukuk anlayışı ile de uyuşur. Yasalar sadece yöneticilerin koyduğu kurallardan oluşmaz. Dört çeşit yasa vardır: Ebedi yasa, doğal yasa, kutsal yasa ve insanların koyduğu yasa. İnsanların koyduğu yasadan ebedi yasaya doğru yükselen *yasalar hiyerarşisi*, iktidarı sınırlar.²⁸⁸ Yöneticinin iktidarının Tanrısal kaynaklı yasalarla sınırlı olduğunu belirten Aquinas bu yasalar hiyerarşisi içinde, insanların koyduğu hukuk (*Lex Humana*), ebedi hukuka (*Lex Aeterna*) ve doğal hukuka (*Lex Naturalis*) aykırı olamayacağını belirtir. İnsanların koyduğu hukuk, Tanrısal kaynaklı hukuka aykırı ise bu yasaların meşru olduğu düşünülemez.²⁸⁹ Nitekim insanlar tarafından konulan hukukun geçerliliği, doğal hukukun gösterdiği adalet ilkesine bağlıdır.²⁹⁰ Bu durumda doğal hukuk ile çelişen yasalar, ahlaken bağlayıcı olma niteliğini de kaybeder.²⁹¹

²⁸⁵ Furtun, s. 47.

²⁸⁶ Black, Antony: Political Thought in Europe 1250-1450. Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 25; Sabine, George H., Thorson, Thomas L.: A History of Political Theory. Dreyden Press, Hinsdale 1973, s. 238; Göze, Hristiyan Düşüncesi, s. 692.

²⁸⁷ Furtun, s. 47.

²⁸⁸ Uygun, Devlet, s. 154 vd.

²⁸⁹ Okandan, Amme Hukuku, s. 209.

²⁹⁰ Güriz, s. 171.

²⁹¹ Wacks, Raymond: Hukuk Kuramını Anlamak – Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş. Astana Yayınları, Ankara 2017, s. 42.

Doğal hukuk ile uyumunu kaybeden bir yasaya ise bireylerin itaat etmesi beklenemez.²⁹² İktidar, üstün yasalara aykırı davrandığında zaten zorba olarak değerlendirileceğinden, direnme hakkı da doğacaktır.²⁹³ Bir yasanın doğal hukuka aykırılığı, yasa koyucunun onu adalete aykırı olarak ve toplum yararı gözetmeden düzenlemesine dayanır.²⁹⁴ Bu durumda adil olmayan ve toplum yararına hizmet etmeyen yasaları kabul eden bir iktidara karşı bireyler itaat etmekle yükümlü değildir.²⁹⁵

İktidarın tanrısal kaynaklı yasalara aykırı düşüp düşmediğini, dolayısıyla meşruiyetlerini kaybedip kaybetmediklerini belirleme yetkisini ise Aquinas Kilise'ye tanımıştır. Bu anlamda Kilise'yi devletten daha güçlü kılan Aquinas'a göre Kilise, iktidarın meşruiyetini yitirdiğini tespit ettiğinde, iktidara karşı harekete geçecek olanlar *kamu güçleridir (halkın içinden çıkmış ve genel kabul görmüş temsilciler)*. Bu anlamda halka direnme hakkını vermeyen Aquinas'a göre kamu güçlerinin harekete geçmediği durumlarda ise halka pasif direnişten başka bir seçenek tanımaz.²⁹⁶ Bu bakımdan iktidara itaat etmeyip direnme hakkını kullanan halkın, toplum düzenine zarar vermemesi gerekir. Özellikle iç karışıklık gibi durumlar söz konusu olduğunda iktidara karşı direnme hakkı meşru bir hak olarak değerlendirilmeyecektir.²⁹⁷ Sonuç itibarıyla hukuka uyma yükümlülüğü, hukuka uymama durumunda doğacak tehlikelerden daha önemli olup, bireyler doğal hukuka başvurarak hukuka uyma yükümlülüğünden kurtulamaz.²⁹⁸

Aquinas'a göre, iktidarı haksız bir şekilde ele geçiren zorba herhangi bir kişi tarafından öldürülebilir veya yerinden edilebilir. Ancak meşru şekilde iktidara gelen fakat sonradan zorba olan iktidara doğrudan halkın direnmesi söz konusu değildir. Böyle bir durumda direnme hakkı ancak Kilise'nin onayı alınarak, halk adına temsilciler aracılığıyla kullanılacaktır. Görüldüğü üzere Thomas Aquinas Salisbury'li John'a kıyasla direnme hakkının kullanımını daha sıkı şartlara bağlamıştır.

²⁹² Akbay, Muvaffak: Umumi Amme Hukuku. AÜHFY, Ankara 1958, s. 141.

²⁹³ Uygun, Devlet, s. 155.

²⁹⁴ Wacks, s. 42; Güriz, s. 173.

²⁹⁵ A.g.e., s. 42.

²⁹⁶ Uygun, Devlet, s. 155.

²⁹⁷ Wacks, s. 42.

²⁹⁸ Furtun, s. 48.

2.2.2 Reformcuların Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri

Kilise eksenli Hristiyan düşüncesi, 16. yüzyıldaki Reform hareketi ile farklı bir anlam kazanır. Reformcular, Roma kilisesinin baskılarına karşı koyabilmek için bireyin düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünü ön plana alarak, bireyi Kilise'nin dine dayalı düzenini değiştirmek için savaşılmaya çağırılmışlardır. Bu anlamda reformcuların başlıca amacı, Hristiyanları papaların dogmatik boyunduruğundan kurtararak vicdan ve düşünce özgürlüğüne kavuşturmak olmuştur.²⁹⁹

Öte yandan bireyin Tanrı'nın sözlerini yorumlayabileceği kabul edildikten sonra eleştiri zihniyeti ve özgür düşüncenin hukuki ve siyasal alanda da etkisi kaçınılmaz olmuştur.³⁰⁰ Düşünce ve vicdan özgürlüğünü elde eden bireyler daha sonra siyasal özgürlükler için savaşacaklardır.³⁰¹ Buna karşılık Martin Luther'in imparatorların danışmanı olması ve Jean Calvin'in totaliter ve otoriter görüşleri savunması; her ikisinin de ister iyi ister zorba tüm iktidarlara karşı mutlak itaati emretmeleri direnme hakkına hiçte olumlu bakmadıklarını gösterir.³⁰²

2.2.2.1 Zorba İktidara Mutlak İtaat: Martin Luther

Martin Luther'e göre siyasi iktidar Tanrı'nın dolaysız gerçekleştirdiği bir şey olarak; bu anlamda zorba iktidar da kişilerin günahları nedeniyle uğratıldığı bir ceza olarak görülmelidir.³⁰³ İnsanların fitratları gereği kötü ve günahkâr olmaları, Tanrı'nın bizzat dünyevi bir iktidar düzenlemesini zorunlu kılmıştır. Luther bu noktada Tanrı'nın iki iktidar kurduğundan bahseder. İnsanların imanları ve maneviyatları bakımından kurulan *ruhani iktidara* karşılık, dünyevi âlemde de günah ve kötülükleri önlemek için *dünyevi iktidar* kurulmuştur. Dünyevi iktidarın amacı, bireylerin dünyevi yaşamlarında hukuku ve adaleti tesis ederek toplumsal düzen ve huzuru sağlamaktır. Bunun için dünyevi iktidarın otoriteyi sürdürmesi ve günahkârları cezalandırması şarttır. Cebir ve kuvveti bu anlamda meşru bulan Luther'e göre bu araçlarla da Tanrı'ya hizmet edilebilir. Ancak kuvvet ve cebir de

²⁹⁹ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 137.

³⁰⁰ Okandan, Amme Hukuku, s. 509; Akbay, s. 184; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 137.

³⁰¹ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 137.

³⁰² Spitz, J. Fabien: Siyaset felsefesi sözlüğü. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials (Editörler) Necmettin Kâmil Sevil (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 237; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 137 vd.

³⁰³ A.g.e., s. 237.

birer ibadet aracı olduğu için, bunlara başvurulması durumunda adalet ve hakkaniyet ölçülerinden ayrılmamalıdır.³⁰⁴ Bu noktada dünyevi iktidara itaat etmenin sınırları olup olmadığına ilişkin sorular soran Luther, bu soruya cevabı Matta (5:39) ayeti çerçevesinde verir. Buna göre;

“Matta’daki “Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin” (5:39) ayeti, her bir kişinin kendi esenliği bakımından vazedilmiş olup kişiyi kendisi bakımından otoriteye itaat etmeye bağlamaktadır. Ancak kişi, başkasını (yakınındakini) koruyup kollamak görevine de sahip olduğundan, onun hak ve özgürlükleri tehdit edildiğinde itaatsizlik edebilir. Mümin bir Hristiyan, kendisi için kuvvet ve cebir kullanmaz; ama başkasının maruz kaldığı kötülüğün ve adaletsizliğin giderilmesi bakımından kuvvete ve itaatsizliğe başvurabilir.”³⁰⁵

Ayrıca dünyevi iktidarın sadece bilebildiği, karar verebildiği ve hükmedebildiği konularda hak ve yetkisi olduğunu belirten Luther, Tanrı’nın bilebildiği konularda hiçbir dünyevi iktidarın hak ve yetkisinin olmadığını ileri sürer.³⁰⁶ Bu bakımdan hiç kimse iman ve itikat konularında bir şeye inanmaya veya inanmamaya zorlanamaz. Hak ve yetkisi olmadan bu konularda emirler veren dünyevi iktidarlara itaatin sınırları üzerinde de duran Luther’e göre örneğin Papa’ya sadık kalmayı emreden bir iktidara karşı itaat etmemek gerekir.³⁰⁷ Keza Tanrı’nın emirlerine aykırı emirler veren bir iktidara karşı da itaat edilmemesi gerekir.³⁰⁸

Luther’in bazı durumlarda direnmeye açık kapı bırakması onun temel felsefesi olan *zorba bir iktidar bile olsa mutlak itaat* ile çelişik bir durum gibi görünmektedir. Ancak yukarıda ifade edilen itaatsizlik durumları kuvvetle karşı koymaktan ziyade, pasif bir itaatsizlik durumunu gösterir.³⁰⁹ Luther, itaatsizliği, mala ve cana zarar gelmesini göze

³⁰⁴ Ökten, Kan H.: Siyaset Felsefesi Tarihi – Platon’dan Žižek’e. Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Editörler), Doğubay Yayınları, Ankara 2017, s. 177 vd.

³⁰⁵ Ökten, s. 178.

³⁰⁶ Koch, Henning: Right of Resistance - A European Democratic Notion. Scandinavian Studies in Law, S. 52, Y. 2007, s. 173.

³⁰⁷ Ökten, s. 179.

³⁰⁸ Koch, s. 173; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 246.

³⁰⁹ A.g.e., s. 174.

alma ve hatta şehitlik mertebesi olarak görür.³¹⁰ Ayaklanma tarzı bir direnmeye ise her zaman karşı çıkan Luther, zorba dahi olsa bir iktidarın yokluğu durumunda ortaya çıkacak olan kargaşa durumundan çekinir. Bu anlamda Luther, anarşiye ya da zayıf bir iktidara zorba bir iktidarı yeğler.³¹¹

2.2.2.2 Tanrı Düzenine Karşı Gelme: Jean Calvin

Luther ile benzer görüşlere sahip olan Jean Calvin de emretme gücünü ve iktidarın kaynağını Tanrı'ya dayandırır. İktidarın kuruluşu ve kullanılışı konusunda bireylerin hiçbir rolü yoktur. Bu bakımdan bireylerin iktidarın emirlerine uyması zorunludur.³¹² Calvin aklın, siyasi hukukun ilkelerini kavrayabilme olasılığı üzerinde dursa da yine de iktidara karşı boyun eğme düşüncesinden ayrılmaz.³¹³ Öyle ki Tanrı buyruklarına aykırı emirler veren iktidara karşı da bireylerin aktif direnme göstermelerini kabul etmez. Bireylerin baskı, zulüm ve işkence karşısında bile sabırla bunlara katlanmaları gerektiğini söyler.³¹⁴

Calvin'in temel felsefesi, Katolik kilisesinin otoritesini reddetme üzerine kuruludur. Bu anlamda insanın kurtuluşu din adamlarına, bazı dinsel ritüellere bağlı değildir. Günahkâr insanın kurtuluşu tümüyle Tanrı'nın lütfuna bağlıdır. Tanrı'nın büyüklüğü karşısında küçüklüğünün bilincinde olan insan, Tanrı'nın kurduğu düzeni koruyucu ve sürdürücü bir tutum içinde olmalıdır.³¹⁵ Bu anlamda düzensizliği baskıdan daha kötü olarak tasavvur eden Calvin, zorba iktidarlara, günahlar bireyleri doğru yola getirmek için Tanrı'nın bir gazabı olarak görür. Zira sınırsız bir baskı ve zorbalıktan intikam alacak olan yalnızca Tanrı'dır.³¹⁶

Tanrı'nın kanununa tam bir teslimiyet içinde olan insan ise başarıya ulaşacak, problemleri çözebilecek ve Tanrı'nın iktidarının yeryüzünde genişlemesi için bir vazifeyi

³¹⁰ Ökten, s. 179.

³¹¹ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 246.

³¹² Sabine / Thorson, s. 343; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 246 vd.

³¹³ McCulloch, Matthew: 2006. Johannes Althusius' Politica: The Culmination of Calvin's Right of Resistance. The European Legacy, C. 11, S. 5, Y. 2006, s. 489; Spitz, s. 237.

³¹⁴ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 247.

³¹⁵ Randell, Keith: John Calvin and Later Reformation. Hodder & Stoughton, London 1998, s. 24; Şenel, s. 296.

³¹⁶ Egmond, Aad: "Calvinist Thought and Human Rights" Human Rights and Religious Values. J. D. Gort, H. Jansen (Editörler), Wm. B. Eerdmans, Michigan, 1995, s. 100.

yerine getirmiş olacaktır.³¹⁷ Siyasal düşüncesini de bu çerçevede şekillendiren Calvin'e göre yöneticiler de iktidarını Tanrı'dan alır. Bu bakımdan yöneticilere mutlak itaat şarttır. Her kim iktidara karşı gelirse Tanrı'nın düzenine karşı gelmiş olacaktır.³¹⁸

Yöneticilerin iktidarını kabul etmeyen kişinin olsa olsa deli olabileceğini ifade eden Calvin'e göre bireyler hiçbir şekilde iktidarın işlerine karışmamalıdır. İktidar, zalim ve adaletsiz de olsa ona itaat gereklidir.³¹⁹ Ancak zorba ve zalim iktidara karşı bireylere tanımadığı direnme hakkını, Tanrı tarafından gönderilecek bir "kahramana" tanır.³²⁰ Zira gerçekten kötü olan bir iktidarı onun kaynağı olan Tanrı cezalandırabilir. Tanrı sınırsız bir güç kullanan zorba bir iktidardan kendi hizmetkârları arasından atayacağı birisi aracılığıyla öç alır.³²¹ Ancak öç alma işini bireyler yerine getiremez. Bireylere düşen iktidarın baskılarına karşı katlanmak, Tanrı'ya yalvarmak ve itaat etmekten başka bir şey değildir.³²²

2.2.3 Protestan Düşünürlerin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri

Reformcu düşünürlerden sonra Protestan düşünürler, Tanrı dininin yayılmasını ve gelişmesini engelleyen, "yeni ve gerçek dine" düşman olan iktidarların iş başına gelmeleri ve özellikle Saint-Barthélémy katliamından sonra zorba iktidar sorunu üzerinde durmuşlardır.³²³

Saint-Barthélémy katliamından sonra birçok Protestan düşünür, siyasi iktidara karşı direnilebileceği, hatta keyfi yönetim sergileyen zorba bir hükümdarın öldürülebileceği hususunda tezler ortaya koymuştur. Zira baskı ve zulmün son derece artması, Calvin'in siyasi iktidara mutlak itaat edilmesi tezini savunulamaz bir duruma sokmuştur.³²⁴ Bu anlamda zorba iktidara karşı direnme tezini tartışan düşünürler, iktidarın kaynağı, bireyin

³¹⁷ Smith, R. A. 1994. Calvin's Covenantal Pnomisianism. Presbyterian Seminaries, Tokyo 1994, s. 51; Randell, s. 45.

³¹⁸ Şenel, s. 296; Mccullock, s. 489.

³¹⁹ Şenel, s. 297.

³²⁰ Mccullock, s. 489; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 247.

³²¹ A.g.e., s. 489.

³²² Şenel, s. 297; Mccullock, s. 489.

³²³ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 138.

³²⁴ Akbay, s. 183.

ve toplumun iktidar karşısındaki yeri, iktidarın meşruiyeti ve sınırları gibi sorunlar üzerinde durmuşlardır.³²⁵

2.2.3.1 Özgürlükten İradi Köleliğe: Etienne de La Bötie

Direnme hakkına ilişkin XVI. yüzyıl düşüncesinde yeni bir anlayış getiren Etienne de la Bötie, “*Contr’un*” (*Hükümdara Karşı*) adlı eserinde, *iradi köleliğin* nedenlerini aramış ve bunu halkın uyuşukluğuna bağlayarak halka özgürlük düşüncesini aşılama istemiştir.³²⁶ Etienne de La Bötie’ye göre özgürlük, doğal bir hak olarak vardır. Kişi bu hakka sadece sahip olarak değil, onu koruma duygusu içinde doğmuştur.³²⁷ Bu noktada örnek olarak hayvanları gösteren düşünür, hayvanların bile baskı karşısında “yaşasın özgürlük”³²⁸ diye bağırdığını belirtir.³²⁹

Hayvanların bile özgürlük uğruna gönüllü (iradi) bir köleliğe razı olmayışı karşısında insanın iradi köleliğe ses çıkarmayışını iktidarın ve çıkar gruplarının devamlılığı bağlamında inceleyen düşünüre göre bir toplumun iradi köleliğe boyun eğmesinin bazı nedenleri vardır. Buna göre;

İradi kölelikte yönetim yapısı bir piramit şeklindedir. Bu piramit en üstte zorbanın olduğu, altında beş altı kişiden oluşan zorbanın yakın arkadaşları, atlarında onların yakın arkadaşları olacak şekilde gider. Bu piramitte her katman ayrı bir çıkar grubunu oluşturur. Üstler maddi gelir elde etmek amacıyla ceplerini doldururken, bu yolsuzluk çarkının dönebilmesi için kırıntılarını da altlarındakilerle itaatleri karşılığında paylaşırlar. Katmanlar arası yolsuzluk ilişkilerinden oluşan bu piramit toplumun tamamına yayılır.³³⁰

³²⁵ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 138.

³²⁶ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 249.

³²⁷ Ağaoğulları, M. Ali, Köker, Levent: Tanrı Devletinden Kral-Devlete. 6. Bası, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 285.

³²⁸ “En büyüğünden en küçüğüne tüm hayvanlar yakalanınca tırnaklarıyla, boynuzlarıyla, ayaklarıyla, gagalarıyla öylesine büyük bir direnç gösterirler ki, bu da kaybettikleri şeyin onlar için ne derece değerli olduğunu kanıtlar... Gücünün son damlasına kadar kendini savunup bir kurtuluş yolu göremeyen ve yakalanmak üzere olan bir filin dişlerini ağaçlara vurarak kırması, doğduğu gibi özgür kalma arzusunun onu düşünmeye sevk edip avcılarla pazarlık yapmaya yönelmesinden ve eğer dişleri pahasına kurtulacaksa dişlerini özgürlüğün fidyesi olarak vermesinden başka ne olabilir ki?” (La Bötie, Etienne: Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev. Mehmet Ali Ağaoğulları (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 28 vd.).

³²⁹ Rothbard, Murray N.: The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude by Etienne de la Bötie. Originally Published in Canada by Black Rose Books, Montreal 1975, s. 16.

³³⁰ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 140.

Bu çıkar ilişkisinin bozulmasını istemeyen bireyler, basit bir direnme ile yıkabileceği bir iktidarı yıkmaktan kaçınır. Bu tutumu ile halk gerek toplumun ortak çıkarları gerekse de özel çıkarlar açısından doğacak kötü sonuçları görmeden küçük çıkarlarla oyalanır ve bu sistemin çıkarlarına uygun olduğunu zanneder.³³¹ Bu anlamda zorba iktidar, sadece insanların uyuşukluğunun bir sonucu değil, aynı zamanda insanların kötü eğilimlerinin de bir neticesidir.³³²

Halkı iradi kölelikten kurtarmanın yolu ise onlara özgürlük isteğini aşılacak ve küçük çıkar hesaplarının yanlışı olduğunu, bu tutumların kötü sonuçlarını anlatmaktır.³³³ Piramidin en tepesine –zorba hükümdara- bunu anlatmak zordur. Zira zorba iktidar her zaman yönetimi kötü amaçları için kullanma eğilimindedir.³³⁴ La Böetie’ye göre zorbalar iktidarı üç farklı yoldan ele geçirmiş olabilir. Bazıları halkın oyu, bazıları silah kuvvetiyle, bazıları ise veraset yolu ile iktidarı ele geçirmiş olabilir. Önemli olan her üç durumda da iktidarın *kötüye kullanılmış* olmasıdır. Kaynağı ne olursa olsun, iktidar tek kişi tarafından kullanıldığında daima kötü sonuçlar doğurur. Zorba halkı köleliğe alıştırmakla kalmaz; aynı zamanda kendisine mutlak itaat bekler ve iktidarını sağlamlaştırmak için her türlü yola başvurur.³³⁵

Zorba iktidarın bu tavırları karşısında halkın gönüllü itaati, zorbanın iktidarını devam ettirmesini sağlarken, aynı zamanda fiili duruma hukuki statü de kazandırır.³³⁶ Bu noktada zorbanın maskesini düşürmek ve halkta özgürlük duygusunu uyandırmak için *aydınların* devreye girmesi gerekir. Aydınlarla birlikte halkın da zorba iktidarı desteklemekten vazgeçmesi, bu iktidarın yıkılmasını sağlayacaktır. Bunun için halkın aktif bir direnme göstermesine gerek yoktur; sadece zorba iktidarı desteklememesi yeterlidir.³³⁷ Zira zorbanın halktan aldığı itaat gücünden başka bir gücü yoktur. Bu gücü elinden alınan zorba

³³¹ La Böetie, s. 112 vd.

³³² Göze, Siyasal Düşünceler, s. 140.

³³³ Ağaoğulları / Köker, Tanrı Devleti, s. 307; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 140.

³³⁴ La Böetie, s. 101 vd.

³³⁵ Rothbard, s. 21 vd.; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 251.

³³⁶ Ağaoğulları / Köker, Tanrı Devleti, s. 300.

³³⁷ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 251.

iktidarın baskı yapmaya da gücü kalmaz.³³⁸ Halk iradi kölelikten kurtulmaya karar verdiği anda, özgürlüğüne kavuşmuş olacak ve zorba iktidardan da kurtulmuş olacaktır.³³⁹

2.2.3.2 Temel Yasalara Uygunluk: François Hotman

Fransa Krallığının siyasi ve hukuki kurumlarının tarihi kaynaklarını inceleyen François Hotman, bunlardan yaşadığı devir açısından bazı sonuçlar çıkarmıştır. Buna göre krallıkta, yönetim babadan oğula geçmemekte, seçime dayalı bir sistem yürütülmektedir. Taht gerek bilgi gerek ehliyet bakımından o makama uygun görülen kişiye, halk ya da temsilcileri tarafından verilir. Kralların gücü siyasi sözleşmelerle, yasalarla ve halk meclislerinin yetkileriyle sınırlanmıştır.³⁴⁰

Tarihsel süreçte iktidar, hiçbir zaman mutlak ve keyfi bir gücü temsil eden baskıcı, zorba bir otorite niteliği taşımamıştır.³⁴¹ Bu bakımdan Hotman'ın kralın gücünü sınırlama tezi, belli bir dönemde kralın ve halkın karşılıklı çıkarlarının belirlenmiş tarihsel bir modelin geçmişte yeniden keşfine dayanır.³⁴² Hotman'ın Fransa krallarına ilişkin bu tespitleri, iktidarların zorbalanmayacağı anlamına gelmez. Bu bakımdan Hotman, temel yasalara ve toplumsal sözleşmelere uymayarak zorbalayan bir iktidara karşı direnme hakkını da savunmuştur.

İyi bir yöneticinin amacı, toplumda ortak iyiliği, güvenliği ve özgürlüğü gerçekleştirmektir. Bu amaçlar dışında hareket eden iktidar, zorba olur. Bu durumda halk, özgürlüklerini tekrar elde edebilmek için zorba iktidara karşı isyan edebilir, direnebilir. İsyan her ne kadar olumsuz sonuçlar doğurabilse de gerekli ve meşru olduğu durumlar da söz konusudur.³⁴³ Egemenliğin gerçek sahibi olan halkın zorba iktidara karşı direnmesi ve onu devirmesi meşru bir eylemdir. Zira iktidara bu görevi veren halk olduğuna göre, gerekli gördüğünde onu makamından indirmek de yine halkın hakkıdır.³⁴⁴

³³⁸ Rothbard, s. 17.

³³⁹ Rothbard, s. 17; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 251.

³⁴⁰ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 255.

³⁴¹ A.g.e., s. 255.

³⁴² Foucault, Michel: Toplumı Savunmak Gerekir. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 131.

³⁴³ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 256.

³⁴⁴ Ağaoğulları / Köker, Tanrı Devleti, s. 317.

Burada sözü edilen halk, tüm kesimleri kapsayan bir topluluk olmayıp, sadece soylulardan, üst düzey kamu görevlilerinden ve din adamlarından oluşan bir gruptur.³⁴⁵ Belirli bir toplum kesiminin direnişi gerçekleştireceği görüşünde olan Hotman’a göre halk, isyan etmeden önce meclislerin toplanmasını sağlamalıdır. Bu anlamda kralların üstünde meclislerin olması ve iktidarın halka ait olması düşüncesinden hareketle krallar toplumsal sözleşme ve temel kanunlara aykırı hareket ederlerse direnme hakkı doğacaktır.³⁴⁶

2.2.3.3 Sınırlandırılmış İktidar: Theodore Beza

Direnme hakkının meşruluğunu tartıştığı “*Du droit des Majistrats Sur Leurs Sujets*” (Yöneticilerin Uyrukları Üzerindeki Hakları) adlı eserinde Theodore Beza, iktidarın kaynağının yalnızca Tanrı’ya ait olduğunu, bireyler için mutlak bir itaatin de ancak değişmez ve kalıcı olan bir Tanrı’ya karşı söz konusu olabileceğini savunur.³⁴⁷ Yeryüzü iktidarını kullananlar da emirlerini Tanrı kanunlarına uygun olarak vermeleri durumunda bireylerden itaat isteyebilirler. Bu bakımdan iktidar sahibi, kendisine tabi olan bireylerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için toplumsal düzeni gerçekleştiren kişidir.³⁴⁸

İktidarı kullananlar özel nitelikleri ile Tanrı tarafından görevlendirilmişlerdir. Ancak bu kimselerin Tanrısal ve doğal hukuk kurallarına ve kurulu düzenin kanunlarına uymaları şarttır.³⁴⁹ İktidar, Tanrı’nın kanunlarından ayrılmadığı sürece itaat ve saygıyı hak eder.³⁵⁰ Buna karşılık iktidar sahiplerinin üstün yasalara aykırı emirler vermesi durumunda ise bireylerin “insanlara itaat etmektense Tanrı’ya itaat etmesi daha doğrudur” sözünü hatırlayarak bu iktidara itaat etmemesi gerekir.³⁵¹ Ayrıca Theodore Beza, sadece toplumsal düzeni korumaya yönelik değil, Tanrı’ya özgürce ibadet edilmesini sağlamak için de direniş çağrısında bulunur.³⁵²

³⁴⁵ A.g.e., s. 317.

³⁴⁶ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 256.

³⁴⁷ Camion, Clément: The Right of Resistance in Jean Calvin and the Monarchomachs. Ithaque, S. 5, Y. 2009, s. 14; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 260.

³⁴⁸ Witte, John: Rights, Resistance, and Revolution in The Western Tradition: Early Protestant Foundations. Law and History Review, S. 26, Y. 2008, s. 78.

³⁴⁹ Witte, s. 78; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 260.

³⁵⁰ Gasdia, R. John Calvin’s Institutes of The Christian Religion as Critical Source for Theodore Beza’s on The Rights of Magistrates. Union Theological Seminary 2014, s. 24.

³⁵¹ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 261.

³⁵² Gasdia, s. 8.

Zorba iktidarın baskısı karşısında silah kullanarak direnmenin üzerinde de duran Beza, gerçek bir Protestan'ın İsa'yı örnek alması ve onun gibi her türlü işkenceye boyun eğmesi gerektiğini söyler. Ancak bu iktidarını kötüye kullanan bir yöneticiye karşı direnme imkânı yoktur anlamına gelmez. Zira iktidarı kullananlar asıl güçlerini halkın aracılığı ile elde etmişlerdir. Bu bakımdan bu gücünü dilediğini yapma serbestisi içinde değil, ortak iyiliği gerçekleştirme yönünde kullanılmalıdır. Bu amaca hizmet etmeyen bir iktidar ise, varlık nedenini ve meşruluğunu kaybetmiş bir iktidar görünümündedir.³⁵³

Theodore Beza zorba iktidarı “*Tyrannos Ad Titulo*” (gayrimeşru iktidar) ve “*Tyrannos In Exercitio*” (meşru yollarla gelmekle birlikte sonradan baskı kuran iktidar) şeklinde ikiye ayırmıştır.

İktidarı gayri meşru yollardan ele geçiren “*tyrannos ad titulo*”ya karşı her bireyin harekete geçmeye hakkı vardır, hatta bu zorbayı öldürebilirler. Bunu bir haktan ziyade bir görev olarak gören Beza, ikinci olarak ise “*tyrannos in exercitio*”nun iktidara meşru ve haklı yollardan geldiğini, halkın irade ve isteğine bağlı bir iktidar olduğunu belirtir.³⁵⁴ Ancak bu iktidarın üstün yasalara aykırı davranması ve halk ile arasındaki siyasi sözleşmeye uymaması, onun meşruluğunu kaybettiğini gösterir. Bu durumda halk meşruiyetini kaybeden bir iktidara karşı direnebilir.³⁵⁵

Direnmenin yöntemi üzerinde de duran Beza'ya göre, bireyler “*tyrannos ad titulo*” da olduğu gibi tek başlarına “*tyrannos in exercitio*” ya direnemezler.³⁵⁶ Bireyin bu durumda Tanrı'ya yalvarmaktan ve ülkeyi terk etmekten başka çaresi yoktur. Bu durumda direnme hakkını Beze iktidar ile halk arasında temsilci görevindeki majistralara vermiştir.³⁵⁷ Majistraların zorba iktidarı (*tyrannos in exercitio*) üstün yasalara uyması için uyarması gerekir. Bu uyarma sonucunda majistralar olumlu sonuç elde edemezse, silah kullanarak zorbayı iktidardan indirebilir.³⁵⁸

³⁵³ Witte, s. 78; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 261.

³⁵⁴ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 261.

³⁵⁵ Witte, s. 83; Göze, XVI. yy. Direnme, s. 262.

³⁵⁶ Gasdia, s. 31.

³⁵⁷ Camion, s. 11; Witte, s. 78.

³⁵⁸ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 262.

2.2.3.4 Halkın Egemenliği: Johannes Althusius

Siyaseti, toplumsal hayatın korunması ve sürekliliğinin sağlanması için birleştirme sanatı olarak gören Johannes Althusius, birbirinin tamamlayıcısı olan bireyleri, gereksiz ve zararlı hiçbir özelliği bulunmayan erdemli, adil ve müreffeh bir topluluk olarak betimler.³⁵⁹ Bu anlamda bireyler, ancak toplum hayatı içinde insan olabilir. Bu toplumsal yapı içinde insanların ihtiyaçlarının karşılanması için neyin daha iyi olacağı, adil ve müreffeh bir toplum için nelerin gerektiği hususunda incelemelerde bulunan Althusius, buna bağlı olarak iktidarın kaynağı, devlet iktidarının niteliği ve direnme hakkı gibi sorunlara da çözümler üretmeye çalışmıştır.³⁶⁰

Althusius'a göre bütün iktidar ve yönetim erklerinin kaynağı dinseldir. Tanrı dünyayı yaratmış ve geri kalan herkes ondan türemiştir. Bu bakımdan yaratılan her şeyde olduğu gibi bütün iktidarlar Tanrı'dan gelmektedir ve bu yönüyle iktidarın oluşumunda belirleyici unsur doğal hukuktur.³⁶¹ Egemenliğin idaresi kralda, mülkiyeti ise devleti oluşturan topluluklara aittir. Bu anlamda iktidarın asıl sahibi halk olup, iktidarın üzerinde bir konuma sahiptir.³⁶² İktidar sahipleri sadece, egemenliğe bağlı hakların uygulayıcılarıdır. Siyasi uzlaşı ile belirlenen iktidar, halkın tanıdığı sınırlar içinde hareket etmek zorundadır.³⁶³

İktidarın sınırlandırılmasını hem doğal hukuk ile hem de onun uzantısı olan pozitif hukuk ile öngören Althusius'a göre, doğal hukuk üzerindeki mutlak egemenlik anlayışı tiranlıktır.³⁶⁴ Keyfi ve baskıcı bir yönetim sergileyen iktidar, aynı zamanda kendisine tapılmasını ister; ülke bütünlüğünü ihlal eder, temel kanunlara aykırı davranır ve ülkeyi felakete sürükler.³⁶⁵ Bu şekilde adaletten ve hakkaniyetten uzak zorba bir iktidara karşı direnme hakkı vardır. Ancak bu direnmeyi bireyler ya da halk değil, halkın temsilcileri

³⁵⁹ Althusius, s. 48.

³⁶⁰ Woldring, H. E. S.: The Constitutional State in The Political Philosophy of Johannes Althusius. Euroepan Journal of Law and Economics, S. 5, Y. 1998, s. 124 vd.

³⁶¹ Woldring, s. 125; Althusius, s. 49.

³⁶² Friedrich, C. Joachim: The Philosophy of Law in Historical Perspective. The University of Chicago Press, Chicago 1963, s. 63; Okandan, Amme Hukuku, s. 551.

³⁶³ Friedrich, s. 63; Gemalmaz, H. Burak, s. 50.

³⁶⁴ Gemalmaz, H. Burak, s. 54.

³⁶⁵ Göze, XVI. yy. Direnme, s. 270.

(*Ephor*³⁶⁶) kullanır. Temsilciler için direnme bir görevdir.³⁶⁷ Zira iktidar ile uzlaşmayı devleti oluşturan toplumsal katmanların temsilcileri (*Ephor*) yapmıştır.³⁶⁸

İktidarın görevlerinin bir kısmını ihlal etmesi ya da yönetimde bir başarısızlık sergilediği durumlarda, tiran olarak nitelendirilemez. Zira en iyi iktidar bile bazı durumlarda başarısız bir yönetim sergileyebilir. Dolayısıyla devletin temelleri zarar görmediği ve sarsılmadığı sürece, kısmi olarak başarısız olan iktidarı tiran olarak nitelemek haksızlık olacaktır. Buna karşılık hukuku, adaleti, barış ve erdemi yok ederek, devletin temellerini ve bütünlüğünü kökten sarsarak toplumsal bağların çözülmesine yol açan kişi tiran olarak nitelenir.³⁶⁹ Aynı şekilde Althusius'a göre tiranlık dinsel sapkınlıkla paralel gelişim gösterir. Ülkede egemen olan tek din Protestanlık olmalıdır. Yönetici, iktidarın kaynağının Tanrı olması sebebiyle doğru din olan Protestanlığa sahip çıkmak, onu korumak ve yaymakla yükümlüdür. Bu yükümlülükler uymayan bir yönetici tiran sayılır ve direnme hakkı gündeme gelir.

Tiranın sözleri Tanrıya ve devletin temellerine hakaret içeriyorsa aynı şekilde karşılık verilmelidir. Eğer tiran, baskı unsuru olarak askeri ve silahlı güç kullanıyorsa benzer şekilde karşılık verilmelidir.³⁷⁰ Özellikle direnmenin silahsız yapılamayacağı durumlarda, bölgedeki yerleşik halk ve diğer müttefiklerin silahlandırılması da mümkündür.³⁷¹ Uzlaşmaya aykırı tutum ve davranışlarını sürdüren iktidarın, temsilciler tarafından bulunduğu makamdan indirilmesi gerekir. Temsilcilerin, tiranı bulunduğu makamdan indirememesi ve tiranın şiddet kullanması karşısında toplumsal birlikleri koruyamaması durumunda tiranı öldürme hakları doğacaktır. Ancak tiranın öldürülmesi *son çare* olarak kullanılmalıdır. Tiranın kanunları değiştireceğine dair söz vermesi veya tekrardan meşru sınırlar içine girmesi durumunda direnme hakkından söz edilemez.³⁷²

Bireysel direnme hakkını da tartışan Althusius'a göre, normalde bireylerin silah kullanma hakları olmadığı için direnme hakkı bulunmamaktadır. Ancak temsilcilerin

³⁶⁶ Ephor açıklaması için bkz. s. 15.

³⁶⁷ Althusius, s. 115.

³⁶⁸ Gemalmaz, H. Burak, s. 55.

³⁶⁹ Althusius, s. 183.

³⁷⁰ Mcculloch, s. 491.

³⁷¹ Gemalmaz, H. Burak, s. 56.

³⁷² Althusius, s. 185.

(*Ephor*) direnme haklarının kalmadığı ve tükendiği durumlarda, bireylerin tiranlığa mutlak itaatte bulunması beklenemez.³⁷³ Bu durumda silah kullanma hakkı da bulunmayan bireyler, başka bir yere kaçmalı veya göçmelidirler.³⁷⁴ Böylece tirana karşı boyun eğmekten direnerek değil, kaçarak kurtulabilirler. Bununla birlikte tiranın açık bir güç kullanımı ve bireylerin hayatlarına yönelik tasarrufları karşısında, bireylerin de direnme hakları vardır. Bu anlamda bireylerin tirana karşı silahlı direnme hakkı, devleti oluşturan uzlaşmanın ve doğal hukukun bir gereğidir.³⁷⁵

2.3 İslam Anlayışında Direnme Hakkı

İbrahimi dinlerin sonuncusu olan İslamiyet'te bireylerin tek tanrı olan Allah'tan başka hiçbir özneye veya nesneye kulluk etmemesi temel esastır. Bireylerin Allah'a tamamen kul olması diğer her şeye karşı tam özgürlüğü içerir. Allah'tan başka bir özne veya nesneye (örneğin, yeryüzü iktidarı) daha fazla itaat ve bağlılık gösterilmesi, bireyin özgürlük ve bağımsızlığına büyük bir engel oluşturacaktır.³⁷⁶ Diğer yandan, İslamiyet'in birincil kaynağı olan Kur'an'da Tanrı'ya itaat, kulluk, iman, ahlak gibi bireysel konuların yanında hukuk, siyaset, ekonomi gibi toplumsal ilişkilere yönelik konularda da ayrıntılı düzenlemeler bulunur.

Ancak İslamiyet'in temel kaynağı olan Kur'an "eşrefi mahlûkat" olan insanı büsbütün yeryüzünde çaresiz ve eli kolu bağlı bırakmamış, onu iktidarlara karşı koruyacak kural ve ilkeler tayin etmiştir.³⁷⁷ Ne iktidarın otoritesi ne de halkın itaati sınırsız değildir. Her ikisinin de sınırları, Kur'an ilke ve kuralları çerçevesinde belirlenen, düzenlenen ve tanımlanan İslam Hukuku ve Kelam ilkelerine bağlı olarak şekillenmiştir.³⁷⁸

İslam Hukuku ilkeleri çerçevesinde Müslüman bir yöneticide (Devlet başkanında) olması gereken özellikler öngörülmüştür. İslam Hukukunda "Halife", "Ülül emr" gibi kavramlarla ifade edilen Devlet Başkanı, iktidarı şeriata uygun olarak kullanmak

³⁷³ Gemalmaz, H. Burak, s. 58.

³⁷⁴ Mcculloch, s. 491.

³⁷⁵ Gemalmaz, H. Burak, s. 58.

³⁷⁶ Eroğlu, Feyzullah: Kur'an'daki İslamiyet'in Yönetim Düşüncesi. Yeni Fikir Dergisi, S. 17, Y. 2016, s. 51 vd.

³⁷⁷ Eroğlu, s. 58.

³⁷⁸ Aydın, M. Akif: Türk Hukuk Tarihi. 11. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2014, s. 119 vd.

zorundadır. Zulüm yapan yönetici yönetilenlerle aynı ceza hukukuna tabiidir. Bu bakımdan şeriata göre hareket etmek zorunda olan iktidar, kesinlikle zorba olamaz. İktidarın görevi, adalet ve hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde hareket etmektir. Aynı zamanda iktidarın meşru olması da gerekir. Buna göre bir iktidar, adil değilse zalim, meşru değilse gaspçı olarak kabul edilir.³⁷⁹ Halkın uymakla yükümlü olduğu kanunlar düzenlendiği gibi, iktidarın da yönetim konusunda sınırlarını belirleyen kanunlara uyması zorunludur. Bu anlamda İslam anlayışında Devlet başkanı, düzenlenmiş ve belirlenmiş kanunları değiştiremez. İktidarın bir diğer görevi de bu kanunları muhafaza etmektir. Devlet başkanın meşruiyeti şeriata uygun yöneterek adaletin sağlanmasına bağlıdır.³⁸⁰ Devlet başkanı, Peygamberden sonraki Dört Halife döneminde çeşitli topluluklardan oluşan bir meclisçe seçilmişken, sonraki dönemde monarşiye dönüşmüştür.

Yönetici iktidara, seçimle veya veraset yoluyla, geldiğinde taraflar arasında bir sözleşme yapılmıştır. Yöneticinin koruyuculuk görevi ile bireylerin otoriteye itaat etme zorunluluğu her iki tarafı da bağlamaktadır. Dolayısıyla kötülüğü kanıtlanan ya da şeriata uygun olmayan bir emre itaat edilemez. Hz. Ebu Bekir halife seçildikten sonra yaptığı konuşmada “Allah’a ve peygamberine itaat ettiğim sürece bana itaat edin. Allah’ın ve peygamberinin kanunlarını ihmal ettiğim takdirde itaatinize hakkım yok” diyerek yöneticiye itaatin sınırlarını çizmiştir. İslam’da adaletsizlik, şeriata uymamakla eş anlamlı tutulmaktadır ve bu düşünce aynı dönemde diğer İbrahimi dinlerin egemen olduğu toplumlardaki sınırlarla paralellik göstermektedir.³⁸¹

İslam Hukukunda Devlet başkanının itaate layık olması için meşru yollarla başa gelmesi ve adaletle hükmetmesi şarttır. Gayrimeşru bir iktidar ile adaletle hükmetmeyen bir iktidar, halktan kendisine itaat edilmesini bekleyemez. Bu anlamda İslam siyasi doktrininde genel manada iki farklı yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bunlar: *Devrimci (Huruc Ekolü)* yaklaşım ile *İslahçı (Sabır Ekolü)* yaklaşımıdır.³⁸²

³⁷⁹ Lewis, Bernard: The Political Language of Islam. The University of Chicago Press, Chicago 1988, s. 99.

³⁸⁰ Duran, Bünyamin: Direnme Hakkı ve Bediüzzaman’ın Siyasete Yaklaşımı. Köprü Dergisi, S. 50, Y. 2016, s. 75.

³⁸¹ Anbarlı, Şeniz: Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir 2006 (Sivil İtaatsizlik). s. 149.

³⁸² Duran, s. 76.

Devrimci yaklaşım, zorba ve zulmeden bir iktidara karşı direnme hakkını meşru kabul eder. Bu görüşü savunanlara göre, iktidarın şeriata uygun davranması ve adaletle hükmetmesi gerekir. İktidarın bu vasıfları kaybettiğinin kabul edilebilmesi için kırk kişinin kanaati yeterlidir. Bu nedenle adalet vasfını kaybeden bir iktidara karşı itaat edilmez, gerekirse makamından indirilir, hatta bunların mümkün olmaması durumunda devlet başkanı öldürülebilir.³⁸³ Devrimci yaklaşımın uygulanması için en ısrarlı grup Hariciler olmuştur. Haricilere göre, her bir birey, söz ve fiilleri ile haksızlık karşısında tavır almalıdır. Bunun için iktidar karşısında bir birey hakaret uğrasa dahi, daima dinin emirlerine göre hareket etmelidir. Zira insanlar üzerinde gerçek egemenlik Allah'a aittir. Dolayısıyla hiçbir kişi veya grubun diğer insanlar üzerinde tahakküm kurma hakkı yoktur. Bir iktidar ancak Allah'ın iradesine göre uygulandığında meşrudur.³⁸⁴ Bu anlamda Devrimci yaklaşımı en iyi yansıtan Hariciler, adaletsiz bir sistem karşısında daima bir direnme durumunu savunmuşlardır.³⁸⁵ Ayrıca halifelerin meşruiyetini bireylerin rızasına dayandıran İslam düşünürü İbn-i Sina da bu ekol içinde değerlendirilebilir. Nitekim İbn-i Sina, bireylerin meşru olmayan yöneticiye karşı direnme ve görevinden uzaklaştırma hakkının olduğunu savunmuştur.³⁸⁶

Buna karşılık *ıslahçı yaklaşım* ise, direnme sonucunda uğranılacak zararları dikkate alarak, zulme ve baskıya karşı sabır göstermenin gerekliliğini savunur.³⁸⁷ Bu görüştekilere göre, Devlet başkanı facir³⁸⁸ ve fasık³⁸⁹ dahi olsa devlet başkanına karşı sabretmek gerektiğinden, ona karşı direnme haram olarak kabul edilmiştir.³⁹⁰ Devlet başkanı masum olmadığından küçük hatalarına katlanılmalı, bu hatalardan dönmesi için imkân verilmelidir. Böylelikle Devlet başkanının her hatasında, bulunduğu makamdan indirilerek

³⁸³ Nevin, A. Mustafa: İslam Düşüncesinde Muhalefet. Vecdi Akyüz (Çev.), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 238 vd.

³⁸⁴ Wellhausen, Julius: The Religio-Political Factions in Early Islam, R. C. Ostle (Çev.), American Elsevier Publishing Company Inc., Newyork 1975, s. 21.

³⁸⁵ Nişancı, s. 77.

³⁸⁶ Akad / Vural Dinçkol, s. 80.

³⁸⁷ Duran, s. 76.

³⁸⁸ Facir: Kâfir veya günahkâr mümin anlamında bir terim. Kevserî, M. Zâhid: İmam-ı Azam'ın Beş Eseri (Çev. Mustafa Öz), İstanbul 1981, s. 61.

³⁸⁹ Fasık: Günahkâr, Allah yolundan ayrılmış kişi. Yılmaz, Ejder. Hukuk Sözlüğü. Yetkin Yayınları. 4. Baskı. Ankara 2012. s. 236.

³⁹⁰ Lambton, Ann K.S.: State and Government in Medieval Islam. Oxford University Press, Oxford 1991, s. 138.

o makama karşı güven duygusunu zedelemek yerine, halkı bu makama karşı itaate yönlendirmek daha isabetli bir davranış olacaktır.³⁹¹ Ancak bu görüştekilerin fasık ve facir bir Devlet başkanına karşı koymamayı, ona karşı sabır göstermeyi savunmaları, baskı, zulüm ve fiske meşru olduğunu kabul ettikleri anlamına gelmez.³⁹²

Fasık ve zulmeden Devlet başkanına karşı sabretmenin amacı, birey ve toplum açısından daha fazla zarara uğramama ve kamu düzeninin bozulmamasıdır.³⁹³ Bu görüşün savunucularından İbn-i Teymiye'ye göre, "Adaletsiz biri de olsa bu, hiç olmamasından daha iyidir; adaletsiz bir liderle geçen 60 yıl, idarecisz geçen bir geceden daha hayırlıdır."³⁹⁴ Çünkü kendisine karşı bir direnme söz konusu olan Devlet başkanının direnenlere karşı koyması muhtemel olduğundan, fitne ortaya çıkacaktır.³⁹⁵ Ancak burada öngörülen sabır hiçbir şey yapmadan beklemek anlamına da gelmez. Zulme karşı sabredenler, aynı zamanda tüm ıslah yollarına başvurarak, Devlet başkanına şeriat hükümlerini hatırlatmalıdır.³⁹⁶ Sabretmeyi benimseyen bu hukukçulara göre, fasık ve zalim Devlet başkanına karşı ayaklananlar olursa, bunlar asi kabul edilmezler. Bu da fasık ve zalim Devlet başkanına karşı sabretme görüşünde olanların da *fasık Devlet başkanının meşruluğunu* kabul etmediklerini gösterir. Bu anlamda sabır görüşünü savunanlar, aktif bir direnişi benimsememelerine karşılık, pasif biçimde gerçekleşen (adil olmayan iktidarın yanında olmama, yöneticilere nasihatte bulunma gibi) bir direnişi de göz ardı etmemişlerdir.³⁹⁷

Bu iki görüşten hareketle *fitne çıkmayacaksa* zalim ve fasık Devlet başkanına karşı direnilebileceğini savunan İslam Hukukçularına göre ise, iktidara karşı direnme hakkının kullanılması için başarı ihtimalinin çok iyi hesaplanması gerekir. Zira başarı garantisi olmadan direnmek, mal ve can kaybından başka bir şey değildir.³⁹⁸ Ayrıca direnme için

³⁹¹ Kaşıkçı, Osman: İslam-Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi. AÜEHFD, C. 5, S. 1-4, Y. 2001, s. 105.

³⁹² Lambton, s. 110.

³⁹³ Kaşıkçı, s. 106.

³⁹⁴ Enayet, Hamid: Modern Islamic Political Thought. Macmillan Education Ltd., London 1986, s. 12.

³⁹⁵ Kaşıkçı, s. 106.

³⁹⁶ Duran, s. 77.

³⁹⁷ Kaşıkçı, s. 108.

³⁹⁸ Fendoğlu, H. Tahsin: Osmanlı Hukukunda Muhalefet Hakkı, İnsan Hakları. İnsan Hakları Sempozyumu, İstanbul, 1995, s. 165.

uygun zaman ve zeminin iyi belirlenmesi gerekir. Fasık ve baskıcı bir Devlet başkanının yerine adil birinin getirilmesinin zamanının iyi tespit edilmesi, fitnenin ortaya çıkmasını da önleyecektir. Aksi takdirde bunlar göz önünde bulundurulmadan yapılan bir direnme, *kâr ararken sermayeyi kaybetmek* anlamına gelecektir.³⁹⁹ Bu bağlamda direnme hakkının doğması için üç koşul gereklidir. Bunlar: fasık ve zalim Devlet başkanı yerine getirilebilecek adil birinin bulunması, başarı garantisinin olması ve kamu yararının gözetilmesidir.⁴⁰⁰ Mecelle m. 29 hükmü olan iki şerden daha hafif olanı tercih edilir ilkesi ile de uyumlu olan bu görüşe göre, fasık ve zulmeden Devlet başkanından dolayı ortaya çıkacak zarar ile bu iktidara karşı direnmenin sonucunda ortaya çıkacak zarar arasında mukayese yapılmalıdır. Eğer zalim ve fasık Devlet başkanına girişilecek direnişin sonucunda ortaya çıkacak zarar, onun makamında kalması halinde verdiği zarardan daha az ise direnme hakkı kullanılmalı, aksi takdirde Devlet başkanına sabredilmelidir.⁴⁰¹

Sonuç itibariyle, İslam hukukçuları, adalet vasfını kaybeden Devlet başkanının meşruiyetini kaybedeceği ve fasık olacağı hususunda hemfikirdirler.⁴⁰² Buna karşılık fasık ve zalim bir Devlet başkanına karşı direnilmesinin gerekip gerekmediği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri ortaya atanlar gerek Kur'an'dan gerekse de İslam'ın ikinci temel kaynağı olan Peygamberin sünnet ve hadislerinde dayanak noktası aramışlardır.⁴⁰³ Özellikle “Sizden herhangi biriniz bir kötülük gördüğünde onu eliyle değiştirsin. Eğer buna güç yetiremezse diliyle değiştirsin. Buna da güç yetiremezse kalbiyle düşmanlık beslesin.” hadisini, üç görüşün savunucuları da delil olarak ortaya atmışlardır. “Güç yetirmeye” bir açıklık getirmeyen hadisin, birinci kısmını yani “el ile değiştirmeyi” esas alan Devrimci yaklaşım, fasık ve zalim Devlet başkanına karşı direnmeyi gerekli görürken; hadisin ikinci kısmını yani “diliyle değiştirsin” esas alan ıslahçı yaklaşım ise fitne çıkma ihtimaline karşı sabrı tavsiye etmişlerdir.⁴⁰⁴ Bu iki görüşün sentezi olan Ebu Hanife'nin başta olduğu İslam hukukçuları ise iktidara itaat sonucundaki zarar ile direnme sonucunda ortaya çıkacak zararın karşılaştırılmasını esas almışlardır.

³⁹⁹ Mevdudi, Ebul Ala: Hilafet ve Saltanat. A. Genceli (Çev.), Hilal Yayınları, İstanbul 1980, s. 385; Fendoğlu, s. 165.

⁴⁰⁰ Fendoğlu, s. 166.

⁴⁰¹ Kaşıkçı, s. 109.

⁴⁰² Aydın, s. 121.

⁴⁰³ Duran, s. 77; Kaşıkçı, s. 111.

⁴⁰⁴ Kaşıkçı, s. 111.

İslam doktrininde farklı ekollerin görüşleri bu olmakla birlikte, İslam dünyasındaki uygulamalara da bakıldığında, genel manada İslam hukukçuları kamu düzenini ve halkın huzurunu ön planda tutarak, fasık ve zalim bir iktidara karşı sabretme, iyiliği tavsiye etme yolunu seçmişler ve iktidara adaletli ve hakkaniyetli olmayı hatırlatarak, tutum ve davranışlarının meşru zeminde kalmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu anlamda İslam anlayışı, zalim ve fasık bir Devlet başkanına karşı aktif bir direnmeden ziyade pasif bir direnmeyi yansıtır.

2.4 Modern Düşünürlerin Direnme Hakkına İlişkin Görüşleri

Avrupa Orta Çağ'ı dikkate alınarak oluşturulan modern devlet teorisi, XVI. yüzyıldaki siyasal iktidarın Tanrı'ya dayandırılması ve çok sayıda iktidar odağı (Kilise, Kral ve feodal senyörler) arasında bölünmesine son vererek çok sayıda yerel birimi bir siyasal merkez etrafında birleştirmiştir. Kral hem Kilise'nin hem de feodal beylerin üstünde bir güç olarak kabul edilmiş, egemen iktidar haline gelmiştir.⁴⁰⁵

Egemen iktidarın rakipsiz, tek ve mutlak kabul edildiği modern devlet teorisi, iktidarı sınırlayan başka bir gücün olmadığını ifade eder. İktidar bizzat devletin temsilcisidir. Üstelik egemen iktidar, meşruiyetini de başka bir kaynaktan almaz, egemen iktidarın varlığı meşruiyetine de delildir.⁴⁰⁶ Bu anlayış, XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki düşünürlerin aklın emirleri olarak kabul edilen *doğal hukuk* kavramına dayalı olarak mutlak monarşi yönetimlerinin keyfi, baskıcı ve zorba yönetimlerine karşı geliştirdikleri *özgürlük düşüncesi* ile farklı bir boyut kazanmıştır.⁴⁰⁷

Doğal hukuk doktrininde iktidarın kaynağı toplumdur. İnsan yapısı olan siyasal iktidarın kaynağı insanların kendi aralarında yaptıkları sözleşmeler olarak kabul edilmektedir.⁴⁰⁸ Doğa durumundan toplum ve devlet düzenine geçiş, herkesin herkesle yaptığı sözleşme sayesinde olabilmektedir.⁴⁰⁹ Bu anlayış, insanlara içinde bulundukları toplumsal ve siyasal düzenin ve dolayısıyla itaat ettikleri yasaların bizzat yaratıcısı

⁴⁰⁵ Uygun, Devlet, s. 187.

⁴⁰⁶ A.g.e., s. 205.

⁴⁰⁷ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 49.

⁴⁰⁸ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 147.

⁴⁰⁹ Uygun, Devlet, s. 208.

oldukları düşüncesini aşılamıştır. Akıl ve irade sahibi insan, toplumu ilgilendiren bütün sosyal ve siyasi meselelerde karar verme hakkı ve yetkisi olduğu gibi, iktidarın emretme gücünü iyi kullanıp kullanmadığı hususunda da değer yargısına varabilir.⁴¹⁰

Aklı esas alan bu anlayışa göre bireyler, içinde yaşadığı siyasi-hukuki düzenin kendisi için adaletli, faydalı ve meşru olup olmadığına karar verecektir. Zira birey için toplum içinde yaşamak bir zorunluluktur ve toplum, bireyin maddi ve manevi değerlerini geliştirmesine yardımcı olacak şekilde yönetilmelidir. Bu anlamda bir yönetilme, ancak birey aklının derinliklerine inilmesine bağlıdır. Akıl, insan tabiatına uygun olanı emreder, aykırı olanı yasaklar. Tanrı ile bağını kesmiş olan bu doğal hukuk, objektif adalet kurallarından meydana gelmiştir. Birey aklı ile adil ve adil olmayan arasındaki farkı bulup çıkartabilecek, gerçek veya gerçek diye sunulan değerler hakkında karar verebilecektir. Bu ise bireyin özgür olmasına bağlıdır. Bireye özgürlüğünü veren doğal hukuk, sosyal ve siyasi sözleşme görüşü ile birlikte bireyin baskıcı, zorba bir iktidara karşı direnmesinin de esasını oluşturmuştur.⁴¹¹

2.4.1 İktidarın Ele Geçiriliş Şekline Göre Direnme: Hugo Grotius

Sosyal ve siyasi sözleşme anlayışının savunucularından olan Hugo Grotius, Tanrı'nın iradesinden bağımsız bir doğal hukuk tasavvur etmiş ve Tanrı'nın doğal ve pozitif kanunları arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır.⁴¹² Doğru aklın ilkeleri olan doğal hukuk, bir eylemin akla ve toplumsal doğaya uygunluğunu ortaya koyar. Bu anlamda "Tanrı varsa doğal hukukun kaynağı Tanrıdır; ama Tanrı yoksa doğal hukuk yine de vardır".⁴¹³

Aklın belirlediği davranışlar, nitelikleri açısından ya uyulması zorunlu ya da yasaklanmış eylemlerdir. Bu niteliği gereği doğal hukuk hem Tanrısal iradeye dayalı hukuktan hem de insan yapısı hukuktan ayrılır. Zira Tanrısal iradeye dayalı hukukun emrettiği ya da yasakladığı eylemler, özünde iyi ya da kötü bir nitelik barındırdıkları için emredilmiş ya da yasaklanmış değildir. Bu eylemler Tanrı buyruğu olduğu için hukuka

⁴¹⁰ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 49.

⁴¹¹ A.g.e., s. 50 vd.

⁴¹² Tuck, Richard: Grotius, Carneades and Hobbes. Grotiana, C. 4, S. 1, Y. 1983, s. 57 vd.

⁴¹³ Sabine / Thorson, s. 394; Göze, Siyasal Düşünceler, s. 147.

uygun; Tanrı iradesi tarafından yasaklandığı için hukuka aykırı kabul edilmiştir. Oysa doğal hukuk, değişmez bir niteliğe sahiptir. Bu değişmezlik o kadar kesindir ki Tanrı dahi onda bir değişiklik yapamaz.⁴¹⁴

Grotius'a göre aklın temel ilkelerinde anlamını bulan bir diğer kavram ise doğal haklardır. İnsanlar bir başlangıç sözleşmesi ile doğal hukuk düzeninden pozitif hukuk düzenine geçiş yaparlar. Bireyler herkes için bağlayıcı olan pozitif hukukla haklarını garanti altına alırlar.⁴¹⁵ İnsanlar bu haklardan en iyi şekilde faydalanabilmek için ise toplumsal sözleşme ile devleti kurmuşlardır.⁴¹⁶ Bu anlamda düşünür, iktidarın meydana gelişini de siyasi sözleşme kavramı ile açıklamıştır. Zira insanlar tek başına yasama işlemini yerine getiremeyecekleri için, bu görevi yerine getirecek bir siyasi sözleşmeye ihtiyaç duyarlar.⁴¹⁷ Bu bakımdan insanlar siyasi sözleşme ile egemenlik haklarını şartsız ve süresiz olarak devredebilirler.⁴¹⁸ Bununla birlikte iktidarın emretme gücü sınırsız değildir, iktidarın doğal hukuka uyması gerekir.⁴¹⁹ Siyasi sözleşme ile bağlı olan iktidarın, akde aykırı emirleri ve davranışları haksızlık olacağı için geçersiz kabul edilmelidir.⁴²⁰ Bu anlamda Grotius, iktidarın haksız emir ve davranışları karşısında halkın direnmesini doğal bir hak olarak görmüştür.⁴²¹

Grotius'a göre belirli şartlar altında direnme hakkı söz konusu olabilir. Bu bakımdan ikili bir ayrıma giden Grotius, iktidarı zorla, güç ve şiddete dayalı olarak ele geçiren ve haksız olarak kullanan zorbaya karşı halkın direnme hakkının olduğu görüşündedir.⁴²² Ancak bu direnme kamu düzenini ve ortak çıkarları tehlikeye düşürmediği sürece meşrudur. Bu bakımdan iktidarı zorla ele geçiren zorbaya karşı da devletin kargaşa

⁴¹⁴ Grotius, Hugo: Savaş ve Barış Hukuku. S. L. Meray (Çev.), Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 32 vd.

⁴¹⁵ Ruby, Christian: Siyaset Felsefesine Giriş. A. U. Kılıç (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 79.

⁴¹⁶ Russ, Jacqueline: Avrupa Düşüncesinin Serüveni Antik Çağdan Günümüze Batı Düşüncesi. Ö. Doğan (Çev.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012, s. 183; Yasuaki, Onuma: A Normative Approach to War: Peace, War and Justice in Hugo Grotius. Clarendon Press, Oxford 1993, s. 131 vd.

⁴¹⁷ Ruby, s. 81; Yasuaki, s. 105; Güriz, s. 177.

⁴¹⁸ Sabine / Thorson, s. 400; Russ, s. 183.

⁴¹⁹ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 51.

⁴²⁰ Grotius, s. 53 vd.

⁴²¹ Zarka, Y. Charles: The Mutation of the Right of Resistance in Grotius and Hobbes from The Collective Right of The People to The Right of The Individual. Grotiana (New Series), S. 20/21, Y. 1999, s. 39.

⁴²² Borschberg, Peter: "Grotius, The Social Contract and Political Resistance a Study of The Unpublished Theses LVI" History and Theory of International Law Series. New York University School of Law, New York 2006/7, s. 64 vd.; Straumann, Benjamin: Early Modern Sovereignty and Its Limits. Theoretical Inquiries in Law, C. 16, S. 423, Y. 2015, s. 434; Zarka, s. 42.

ortamından zarar görmemesi için itaat edilmesi gerekir. Zira kamu düzenini ve ortak çıkarları bozacak bir iç savaş, zorba bir iktidardan daha fazla tahribat ve tehlike oluşturabilir.⁴²³ Kamu düzeninin ve toplumsal çıkarların zarar görmeyeceği yerde ise zorba iktidara karşı itaat edilmeyebilir.⁴²⁴ Bununla birlikte iktidarı zorla ele geçiren ve haksız olarak kullanan zorba kişi, halk, meclis ya da bireylerle siyasi sözleşme yaparak iktidar makamına gelen asıl yöneticinin (meşru iktidar) açık ve kesin emri ile öldürülebileceği gibi, zorba yöneticinin öldürülebileceğine dair ülkede bir kanun varsa, zorba bu kanuna dayanılarak da öldürülebilir.⁴²⁵

Buna karşılık meşruiyetini siyasi sözleşmeden alan bir iktidarın keyfî bir yönetim sergilemesi ve halka karşı kötü muamelede bulunması durumunda bireylerin buna katlanması gerektiği görüşündedir.⁴²⁶ Bu anlamda Grotius, kural olarak iktidarını siyasi sözleşmeden alan meşru yöneticiye karşı bireylerin direnmelerini gerekli bulmaz.⁴²⁷ Ancak siyasi sözleşme ile iktidara gelen yöneticinin doğal hukuka ya da Tanrı buyruklarına aykırı emirlerine karşı itaat edilmemelidir.⁴²⁸ Bu itaatsizlik aktif bir direnme değil, pasif bir direnmedir.⁴²⁹ Bununla birlikte siyasi sözleşme ile bağlı olan iktidara karşı bireyler, ortak çıkarları da gözeterek, tehlike arz ettiğini düşündükleri iktidara karşı *son çare* olarak direnme hakkını kullanabilir.⁴³⁰ Ayrıca siyasi sözleşmede iktidarın belirli kurallar çerçevesinde hareket etmediği takdirde bireylerin itaat etme zorunluluğunun sona ereceği şartı konulmuş ise, bu kurallara aykırı hareket eden iktidara karşı itaat zorunluluğu ortadan kalkar. Bu durumda iktidar sahibi de sıradan bir birey konumunda olup, hakkında gerekli işlem yapılabilir.⁴³¹ Keza bireylerin iktidara egemenliğin bir bölümünü devredip, diğer yetkileri kendisinde sakladığı ya da bir meclise devrettiği durumlarda iktidarın bireylerin

⁴²³ Yamauchi, Susumu: The Ambivalence of Hugo Grotius: State Sovereignty and Common Interests of Mankind. Hitotsubashi Journal of Law and Politics, S. 22, Y. 1993, s. 8.

⁴²⁴ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme I, s. 53; Zarka, s. 39.

⁴²⁵ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 54.

⁴²⁶ Redaelli, Chiara: The Right to Rebel Against Violations of Human Rights: A New Role for The Responsibility to Protect? Palestine Yearbook of International Law, S. 20, Y. 2017, s. 14; Friedmann, Wolfgang: Legal Theory. Columbia University Press, New York 1967, s. 119.

⁴²⁷ Yasuaki, s. 101 vd.; Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 52; Friedmann, s. 119.

⁴²⁸ Straumann, s. 434.

⁴²⁹ Borschberg, s. 57 vd.; Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 52.

⁴³⁰ Göze XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 52; Yamauchi, s. 9.

⁴³¹ Borschberg, s. 56.

ve meclislerin yetkili oldukları alanlara tecavüz etmesi halinde de direnme haklı bir nedene dayandığı için meşrudur.⁴³²

Grotius da öncülleri gibi direnme hakkının kullanılabilmesi için çeşitli şartların sağlanması görüşündedir. Aksi durumda, yani direnme hakkının sınırsız olarak kullanıldığı bir ortamda, devlet ve toplum bağı olmayan bir sürüden söz edilecektir. Direnme hakkının kullanılabilmesi için iktidara geliniş biçimine göre bir ayırım yapmak gereklidir. Öncelikle iktidara zorla, yani hukuksuz bir şekilde gelen yöneticiye karşı direnmek meşrudur. Bu durumda zorbanın iktidarı yeni ele geçirmiş olması gerekmektedir. Belirli bir süre geçtikten sonra direnme hakkının kullanılmaması gerektiği, zorbanın iktidar olmayı zaman içinde iktisap etmesinden değil, süregelen düzenin halk tarafından bir şekilde kabul edilmiş olmasındandır. İktidara meşru bir şekilde ise gelen yöneticiye karşı direnilebilmesi için ise ancak yöneticinin; egemenliğini başka bir ülkeye devretmesi, tümüyle görevlerinden el çekmiş olması gibi olumsuz şartların varlığı gereklidir. Ancak en kesin direnme hakkı yöneticinin halkına karşı savaş açması halinde ortaya çıkar. Bu durumda artık yönetici, doğal hukuku tamamen ihlal etmiştir, dolayısıyla yönetici sayılamaz. Zira halka savaş açmak ve onu yönetmek iradesi bir kişide aynı anda bulunamaz. Fakat bütün bu durumlarda dahi Grotius direnmenin çok istisnai olarak kullanılması gerektiğini, çünkü direnme sonrasında oluşan ortamın iç savaşlar gibi çok kanlı olaylara yol açacağını öngörmektedir ki, bu daha da kötü olacaktır korkusu bütün öncüllerinde de mevcuttur.

2.4.2 Hak ve Özgürlükleri Çiğneyen İktidara Karşı Direnme: John Locke

XVII. yüzyılda yaşamasına rağmen, Aydınlanma Çağı düşünürlerinden biri kabul edilen John Locke⁴³³, hukuk ve siyaset felsefesiyle ilgili görüşlerini ortaya koyduğu Yönetim Üzerine İki İnceleme adlı eserinde devletin kapsamı, kaynağı ve amacına ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. Locke, *Birinci İnceleme*'de Sir Robert Filmer'ın *Patriarcha* isimli eserinde dayandığı toplumun ilahi ataerkillikle kurulduğu fikrini eleştirir.⁴³⁴

⁴³² Okandan, Amme Hukuku, s. 553.

⁴³³ Kelly, Paul: Locke's Second Treatise of Government. Continuum Publishing, London&New York 2007, s. 3.

⁴³⁴ Hoff, Shannon: Locke and Nature of Political Authority. The Review of Politics, C. 77, S. 1, Y. 2015, s. 4; Vossen, B. Van Der: Locke on Territorial Rights. Political Studies, S. 63, Y. 2015, s. 717.

Filmer'ın krallık otoritesini İncil'e dayandırmasını eleştiren Locke, aynı şekilde İncil'den yaptığı çıkarımlarla, kralların gücünün miras olarak Âdem'den gelmediği görüşünü ispatlamaya çalışır.⁴³⁵ Zira Âdem'e egemenlik yetkisi verilmiş olsa bile, bu yetki mirasçılara geçmez; mirasçılara geçebildiği kabul edilse bile, doğru mirasçıyı belirleyen ne bir doğa kanunu ne de bir pozitif kural olmadığından kimin kral olacağını belirlemek mümkün değildir.⁴³⁶ Adem'in gerçek mirasçısının tek kişi olması gerektiğine ve kim olduğu belli olmadığına göre insanların kime, ne gerekçeyle itaat edeceği belli değildir. Bu gerekçeyle Locke, Filmer'ın kralın mutlak yönetim hakkını Tanrıdan aldığını kabul etmesi ve kralın iktidarını sınırsız olarak tanımlamasına karşılık olarak kralın iktidarının ilahi değil, halk kaynaklı ve sınırlı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.⁴³⁷

İkinci İnceleme'de ise *doğal hal*, *doğal hukuk* ve *doğal hak* kavramlarını temellendiren Locke, siyasal iktidarı hayvanlar âleminde doğal kabul edilen şiddete ve güce dayalı bir ilişki olmaktan çıkartıp, yönetilenlerin rızasına dayalı bir ilişkiye dönüştürmek için “doğa durumu” ve “toplum sözleşmesi” kavramlarına başvurur.⁴³⁸ Hukuki hakların doğuştan olduğunu belirten Locke'a göre, devlet öncesi dönemde tam bir eşitlik ve özgürlük içinde yaşayan insanlar, başkasının hayatına, mallarına, sağlığına ve özgürlüğüne zarar vermez. Bu dönem tam bir barış ve güvenlik dönemidir.⁴³⁹ Evrensel olan bu doğa yasası, aklın emirleridir.⁴⁴⁰ Mekân ve zaman sınırlaması olmaksızın herkes için geçerlidir. Doğa yasası aklın emirleri olduğu için, toplum tarafından ortaya çıkarılan örf ve adetler ile devlet iradesinin ürünü olan pozitif yasalardan üstündür.⁴⁴¹ Locke, herkesin özgür ve eşit olduğu, barış ve güvenlik içinde yaşadığı böyle bir doğa durumuna insanların devleti kurarak bu döneme neden son verdikleri sorusunu ise *doğa yasasına*

⁴³⁵ Vossen, s. 717.

⁴³⁶ Uygun, Devlet, s. 220.

⁴³⁷ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 181; Ergül, s. 165.

⁴³⁸ Harrison, Ross: Hobbes, Locke and Confusion's Masterpiece: An Examination of Seventeenth-Century Political Philosophy. Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 192.

⁴³⁹ Locke, s. 9; Uygun, Devlet, s. 221; Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 31.

⁴⁴⁰ Kelly, s. 37; Güriz, s. 186.

⁴⁴¹ Locke, s. 9 vd.

aykırı davranışlar olarak açıklar.⁴⁴² Aklın emirleri olan doğa yasalarına aykırı davranışlar bu eşitlik ve huzur ortamını bozarak devletin oluşumuna yol açmıştır.

İnsanlar doğa durumunun bozulmasıyla kendilerini ve mülkiyetlerini korumak için kendi aralarında anlaşarak, sahip oldukları cezalandırma ve yargılama yetkilerini devlete devretmişlerdir. Diğer tüm hususlarda, bireyler yine doğa durumunda sahip oldukları haklarını kullanmaya devam edeceklerdir.⁴⁴³ Devlet, kendisine tanınan hak ve yetkileri insanların devir amacına uygun olacak şekilde kamu iyiliğinin gerektirdiği sınırlar içinde kullanacaktır.⁴⁴⁴

Aklın emirleri olan doğa yasası insan davranışlarını da sınırlar, dolayısıyla doğa durumunda bile insanlar her şeyi yapabilme iktidarına sahip değildir. Doğa durumunda hiç kimse mutlak ve keyfi bir iktidara sahip olmadığına göre, sözleşmeyle de devlete mutlak bir iktidar devredilmesi söz konusu değildir.⁴⁴⁵ Yönetilenlerin bütün haklarını devretmiş olduğu söylene bile, ortaya mutlak yetkili bir iktidar çıkamaz.⁴⁴⁶ Özetle; egemenliğin kaynağı ilahi değil, yönetilenlerin rızasıdır ve bu egemenlik yönetenlerin rızasıyla ve doğa yasasıyla sınırlıdır.

Locke iktidarın sınırlarını belirledikten sonra bu sınırların aşılması durumunu da değerlendirmiştir. İktidar yetkisini kullanan devletin, başta doğal haklar olmak üzere öngörülen sınırlamalara uymaması halinde iktidar yetkisi, iktidarın asıl sahibi olan halk tarafından geri alınabilecektir. Devlet iktidarının bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına almaması ve siyasi sözleşmeye aykırı hareket etmesi, siyasi toplum halinden, yeniden doğa durumuna dönüşü ifade eder.⁴⁴⁷ Böyle bir devlet toplum sözleşmesine aykırı

⁴⁴² “Doğa yasasını ihlal eden kişi, aklın kurallarına aykırı hareket ederek tehlikeli ve zararlı bir kişiye dönüşür. Doğa durumunda suç işleyeni cezalandıracak bir otorite olmadığından, böyle bir kişiyi herkes cezalandırabilir; zarar gören kişi uğradığı zararın giderilmesini isteyebilir. Akıl, doğa yasasını ihlal eden kişinin ölçülü cezalandırılmasını buyurur. Ancak suçtan zarar görenlerin hislerine ve intikam duygularına gem vurarak ölçülü davranmaları çok zordur. Kişinin kendi davasının yargıcı olması büyük sakıncalar doğurur. Ölçüsüz cezalar, cezalandırılan kişide veya yakınlarında kin, nefret ve intikam duygularını besleyecek, aslında bir barış dönemi olan doğa durumunu savaş haline çevirecektir.” Uygun, Devlet, s. 221 vd.

⁴⁴³ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 179; Uygun, Devlet, s. 221.

⁴⁴⁴ Işıқтаç, Hukuk Felsefesi, s. 162.

⁴⁴⁵ Ergül, s. 167.

⁴⁴⁶ Uygun, Devlet, s. 223.

⁴⁴⁷ Okandan, Amme Hukuku, s. 559; Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 32.

davranarak yetkisi olmadan bazı hakları gasp ettiği için gayri meşru iktidar durumuna düşer. Buna karşılık, toplum sözleşmesi ile belirlenen sınırlar çerçevesinde yetki kullanan iktidarlara ise meşru kabul eden Locke, bu meşruiyeti yasama yetkisi bağlamında incelemiştir.⁴⁴⁸ Nitekim yasama yetkisi, iktidarın sınırlarının ve yetkilerinin belirlenebilmesi açısından da önem arz eder. Yasaları yapan ve uygulayan makamın aynı olması demek, iki iktidarın tek bir organda birleştiği anlamına gelir. Bu ise iktidarı, onu kullananların kendi çıkarları için yasalar yaptığı ve kamu yararını gerçekleştirmek yerine kendi özel çıkarları için çalışan bir güce dönüştürecektir.⁴⁴⁹ Yetkisini aşan ve yasalara aykırı hareket eden bir iktidarın zorbaya dönüşeceği ve durdurulması gerektiğini belirten Locke, bu anlamda direnme hakkını belirli bazı şartlara bağlamıştır.

Locke'un teorisine göre direnme hakkı, iktidarın en küçük bir baskı uygulaması karşısında kullanılabilecek bir hak değildir.⁴⁵⁰ Bu bakımdan Locke, belli bir sistematik üzerine oturttuğu direnme hakkının kullanılabilmesi için bazı şartlar ileri sürmüştür. İktidarlara nasıl ve ne şekilde iş başına geleceklerini gösteren kurallara aykırı olarak iktidarı elde edenler gayri meşru olarak nitelenir.⁴⁵¹ Bu tür iktidarlara, halktan itaat bekleyemeyeceği gibi, bireylerin de bu iktidarlara boyun eğmemesi gerekir.⁴⁵² Locke, bu düşüncesini "Fetih" ve "Gasp" teorileri ile desteklemiştir.

Locke, bir başkasıyla savaş durumuna giren ve haksız olarak bireylerin hakkını ihlal eden saldırganın, fethedilenler üzerinde hiçbir zaman hak sahibi olamayacağını belirtir. Bu bakımdan *fetheden*, hiçbir zaman bireylerin itaatini de isteyemeyecektir.⁴⁵³ Başkalarının haklarına tecavüz eden kişi, hiçbir zaman fetih yoluyla bir hak elde edemez.⁴⁵⁴ Fethedenin kurduğu bu gayrimeşru iktidar karşısında bireyler özgür olup, itaat zorunlulukları yoktur ve bunların eski siyasal sistemleri bozulacak olursa yerine başkasını kurma hakları vardır.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Uygun, Devlet, s. 223.

⁴⁴⁹ Locke, s. 147 vd.

⁴⁵⁰ Uygun, Devlet, s. 224.

⁴⁵¹ Ergül, s. 168.

⁴⁵² Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 61.

⁴⁵³ Locke, s. 116 vd.

⁴⁵⁴ Ağaoğulları, M. Ali: Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasal Düşünceler. 8. Bası, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 502.

⁴⁵⁵ Locke, s. 123.

Locke burada kadim fetih hakkını tanımamakta, fethedilen yerlerde yaşayan halkların her zaman kendi istekleri doğrultusunda yeni bir yönetim kurabileceklerini ifade etmektedir.

Locke, *iç fetih* olarak tanımladığı *gasp* durumunda da iktidarı niteliği gereği meşru olarak kabul etmez. Zira gaspta da fetihte olduğu gibi bir başkasının mülkiyetini zorla ele geçirme söz konusudur.⁴⁵⁶ Siyasal iktidarı kullanacak kişileri belirleyen yasaların ve kuralların dışında, başka bir yoldan emretme gücünü ele geçiren kişiler iktidarı gasp etmiş olurlar.⁴⁵⁷ Gasp yoluyla iktidarı ele geçiren kişiler, bunu toplumun izni ve iradesi dışında yapmaktadır. Bu bakımdan halkın bu yöneticilere de itaat etme yükümlülüğü yoktur.⁴⁵⁸

Locke'nin “fetih” ve “gasp” teorilerinin yanında, gayrimeşru iktidarı belirleyen bir diğer ölçüt ise “tiranlık” tır.⁴⁵⁹ Locke, tiranlığı, hiç kimsenin üzerinde hak sahibi olamadığı bir hakkın ötesinde bir iktidar kullanımı olarak tarif eder. Buna göre tiran, elindeki iktidar gücünü, halkın yararına değil, kendi menfaatleri için kullanır. Yasayı değil, kendi iradesini kural yapar. Bu bakımdan iktidar gücünü yasalar izin vermediği halde halkı baskılamak için kullanan yönetici kim olursa olsun iktidar yetkisini kaybedecek ve yönetici olmaktan çıkacaktır. Bu durumda nasıl ki yetkisiz bir şekilde eve giren kişilere karşı gelinebiliyorsa, aynı şekilde yetkilerini aşarak kamu iyiliğine aykırı hareket eden bir tirana da karşı gelinebilir.⁴⁶⁰

Bu noktada Locke, direnme hakkının kullanılabilmesi için, tirana karşı hukuki yollara başvurma imkânının olmaması gerektiğini belirtir. Zira iktidarın her kötü ve keyfi davranışı direnmenin meşru bir hak olduğuna kanıt oluşturmaz. Nitekim iktidarın yasalara aykırı her eylemi, toplum düzenini bozacak nitelikte değildir. Bu anlamda iktidarın yasalara aykırı ve keyfi eylemleri karşısında bireyler, hukuki yollara başvurarak zararı tazmin etmesi mümkün ise toplum düzenini bozmasına lüzum yoktur. İktidarın yasal olmayan ve keyfi davranışlarına karşı kuvvetle karşılık verme, ancak hukuki yolların tamamen kapalı olduğu durumlarda söz konusu olabilir.⁴⁶¹ Buna karşılık, hukuki yolların

⁴⁵⁶ Ağaoğulları, Siyasal Düşünceler, s. 502.

⁴⁵⁷ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 184.

⁴⁵⁸ Ağaoğulları, Siyasal Düşünceler, s. 502.

⁴⁵⁹ Göze, Siyasal Düşünceler, s. 184; Ağaoğulları, Siyasal Düşünceler, s. 502.

⁴⁶⁰ Locke, s. 131 vd.

⁴⁶¹ Uygun, Devlet, s. 224; Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 64.

ortadan kaldırıldığı ve yaşamın tehlikede olduğu durumlarda, zararı tazmin edemeyeceğini gören halk, direnme hakkına başvurabilir.⁴⁶²

Direnmenin meşru bir hak olarak değerlendirilebilmesi açısından diğer bir ölçüt, tiranın baskıcı ve keyfi yönetiminin bütün toplumu hedef almasıdır. İktidarın birkaç bireyi hedef alan baskıcı ve keyfi tutum ve davranışları, bu kişilerin kuvvet kullanarak direnmelerini gerektirmeyebilir.⁴⁶³ Ancak iktidarın baskı ve haksızlığı birkaç kişiye yönelttiği durumlar, toplumun genelini ilgilendiren doğal haklara yönelik olduğunda; yani can, mal ve özgürlükleri ihlal edildiğinde tüm toplum için tehlike var demektir. Bu durumda direnme yine meşru bir haktır.⁴⁶⁴

Direnme hakkının doğacağı durumlardan biri de *yönetimin çözülmesidir*. Yönetimin çözülmesi kavramından kasıt yasama organının değişmesidir. Sözleşme teorisine göre yasama ile yetkili olan kişi veya kurum sözleşmenin aksine değiştiğinde yönetim çözülmüş olacak ve yasama yetkisi topluma geri dönecektir. Locke bu durumun iktidarın kötüye kullanıldığı yerlerde gözleneceğini ve yönetim biçimlerine göre farklılık göstereceğini söyler. Yasama organını toplantıya çağırma veya feshetme yetkilerini sınırsız ve keyfi bir şekilde kullanabilen monarkın varlığında yönetim çözülmüş demektir. Aynı şekilde soylular meclisi şeklinde toplanan bir yasama organının toplanmasının veya özgürce karar almasının engellenmesi durumunda, yasama yetkisi meclisten alana geçmek suretiyle yönetim çözülmüştür. Halkın genelinin onayı alınmaksızın seçme ve seçilme kurallarının değişmesi ile yasamanın ortak yarar makamından alınarak keyfi iktidara geçmesiyle de yönetim çözülmüş olacaktır.⁴⁶⁵ Görüldüğü üzere Locke, Aristo tarzı üçlü tasnife giderek, her bir yönetim biçiminin nasıl çözüleceğini örneklendirerek açıklamıştır. Locke, bu ve benzer durumlarda yönetim çözüldüğünde insanların güvenlikleri ve refahları için en uygun olan yeni bir yasama kurma yetkisine sahip olduğu görüşündedir.

Yönetimin çözülmesinin bir diğer nedeni ise prens ya da yasamadan birinin *kendilerine duyulan güvene* aykırı hareket etmeleridir. Prens veya yasamanın bireylerin

⁴⁶² Ağaoğulları, Siyasal Düşünceler, s. 503.

⁴⁶³ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 63.

⁴⁶⁴ Uygun, Devlet, s. 224.

⁴⁶⁵ Locke, s.140 vd.

mülkiyetine tecavüz etmeye çalışmaları, kendilerini ya da belli bir grubu halkın yaşam, hürriyet ve servetinin efendisi yapmaları durumunda yasama, kendisine duyulan güvene aykırı davranmış olur.⁴⁶⁶ Mülkiyetlerine zorla el konulmak istenen bireylerin, kuvvet kullanarak direnmeleri haksızlık karşısında bir hak arayışının ifadesidir. Yasaların iktidara verdiği ayrıcalık ve avantajlar, onun yasaları ihlal etme iktidarına sahip olduğunu göstermez.⁴⁶⁷

Direnmeye kimin, nasıl karar vereceği hususuna da değinen Locke’a göre, bütün fertler hep birlikte bu kararı vermelidir. Genel kural bu olmakla birlikte, iktidarın baskılarının son derece ağırlaştığı ve toplum açısından tehlikeli sonuçlar doğuracağını gören aydın bir kişi de diğer bireyleri bu konuda ikna edebilirse direnme hakkına başvurabilir⁴⁶⁸.

İktidarın sınırlılığı ve kaynağını yönetilenlerden alması gibi toplum sözleşmesine ilişkin fikirlerin direnme hakkına kadar varmasına şaşırılmamak gerekir. Sonuçta Locke, halkın direnme hakkının olduğunu tereddütsüz ve açıkça ifade eder. Bu bağlamda Locke’a göre direnme, hukuktan ayrılmış bir iktidar yerine, hukuka uygun bir iktidar kurma amacı taşıdığı için, yani iktidar uyması gereken sınırına çekildiğinden bir ayaklanma, isyan ya da devrim hareketi değildir.⁴⁶⁹ Zira Locke, direnme hakkını halkın özgürlüklerini korumasının, tiranları engellemenin bir aracı olarak görmüştür. Bu noktada halkın, herhangi bir haklı neden ve zorunluluk olmadan direnme hareketine kalkışamayacağını belirtir. Zira toplum genellikle tutucudur; alıştığı bir iktidarı, keyfi ve baskıcı olsa dahi, kolay kolay değiştirmek istemez. Ancak baskı ve zulmün süreklilik arz etmesi durumunda ise bireylerin bu boyunduruktan kurtulmak için ilk fırsatta ayaklanacaklarını da unutmamak gerekir.

2.4.3 Son Çare Olarak Direnme: Emmerich de Vattel

XVIII. yüzyıl modern düşüncesinin özgün düşünürlerinden biri olan Emmerich de Vattel, bireylerin talep edebilecekleri şeyleri, *ihtiyaç duyulanla* sınırlar. Büyük ölçüde

⁴⁶⁶ Grady, s. 284 vd.

⁴⁶⁷ Locke, s. 149.

⁴⁶⁸ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 60.

⁴⁶⁹ Güriz, s. 189.

Hugo Grotius'tan etkilenen Vattel, "*The Law of Nations or Principles of The Law of Nature*" (Milletler Hukuku veya Doğal Hukuk'un İlkeleri) adlı eserinde güncel devlet uygulamaları ile doğal hukuk ilkelerinin sentezini yapmıştır.⁴⁷⁰ Bu anlamda ülkelerin de *doğal bir toplum* oluşturduğunu savunan Vattel, bağımsızlık ve özgürlük fikirlerine odaklanmıştır.⁴⁷¹ Bu eserde Vattel, devletlerarasında ve devletin kendi iç yönetim sistemindeki sorunlara ilişkin çözümlemelerde bulunmuştur. Her ikisi için de doğal hukuk ilkelerine başvurmuştur.⁴⁷²

Bireylerin doğa yasalarına tabi olması gibi, devletler de yasalara tabidir. Devletin amacını bireylerin mutluluğu olarak gören Vattel, devletin de doğal hukuka tabi olduğunu ve tüm işlerini bu çerçevede yerine getirmesi gerektiğini belirtir. Bu bakımdan devlet, halkın ortak çıkarlarına yönelik hareket eder ve güvenliklerini sağlar. Halkı koruma ve geliştirme ile alakalı bütün görevler devlete aittir. Egemenliğin asıl sahibi olan halk, bunların sağlanması için doğal hak ve özgürlüklerinin sınırlanmasını kabul etmiştir.⁴⁷³

İktidarın sınırlarına da değinen Vattel, iktidarın sınırları belirlenmemişse, tüm haklara sahip olacağını belirtir. Ancak iktidar, temel hukuk kurallarına uymak zorundadır. Toplumun ona devrettiği egemenliğe aykırı hareket etmemeli, hukuk ve adalet ilkelerinin savunucusu olmalıdır. Bu ilkelerin savunucusu olmanın yanında iktidar, bizzat kendisi de bunlara uymalıdır. Bu anlamda iktidar, hukuk ve adalet ilkelerinin sınırlarını aşamaz. Buna karşılık, iktidar, toplumun ruhudur; her zaman saygıyı hak eder. İktidara karşı saygısızlık toplumun güvenliği ve mutluluğunu tehlikeye atar.⁴⁷⁴

İktidar ne zaman ki adaletten ayrılırsa saygıyı ve itaati hak etmez. Devletin temel kanunlarına uymayan ve toplumu felakete sürükleyen bir iktidara karşı bireylerin itaat ve saygı göstermesi beklenemez. Bireylerin iktidara itaat etmemesi zorbanın öldürülmesine

⁴⁷⁰ Cavallar, Georg: Vitoria, Grotius, Pufendorf, Wolff and Vattel: Accomplices of European Colonialism and Exploitation or True Cosmopolitans? *Journal of The History of International Law*, C. 10, S. 2, Y. 2008, s. 28 vd.

⁴⁷¹ Koskenniemi, Martti: "International community from Dante to Vattel" L. Nijhoff (Ed.) Vattel's International Law in A Xxist Century Perspective, Leiden, Boston 2011, s. 53; Redaelli, s. 14.

⁴⁷² Cavallar, s. 31.

⁴⁷³ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 65.

⁴⁷⁴ Vattel Emmerich: Natural Law and Enlightenment Classics. Knud Haakonssen (Ed.), Liberty Fund, Indianapolis 2008, s. 53.

kadar gidebilir.⁴⁷⁵ Temel yasalarla sınırlandırılmış bir iktidarın bu sınırları aşarak hakkaniyete ve adalete aykırı emirler vermesi, devletin temel kanunlarına saldırı anlamına gelir. Bu durumda bireyler, iktidara bağlı oldukları sözleşmeyi bozma hakkına sahiptir. Zira bu haksızlık karşısında bir hak arayışıdır.⁴⁷⁶

Vattel direnme hakkının kullanılmasına kimin karar vereceği sorusunu ise halkın doğrudan doğruya kendisi ya da temsilcileri şeklinde cevaplamıştır.⁴⁷⁷ Ancak gerek halk gerekse de temsilciler direnme hakkına diğer tüm hukuki yolları tüketip, *son çare* olarak başvurmalıdırlar. Bununla birlikte Vattel'e göre bireysel anlamda bir direnme ise söz konusu olamaz.⁴⁷⁸

2.4.4 Objektif Hukuka Aykırı Hareket Eden İktidara Karşı Koyma: Leon Duguit

XIX. yüzyıl Anayasa profesörü Leon Duguit, insanın toplumdan bağımsız bir varlık ve doğuştan bazı haklara sahip olduğu varsayımına karşı çıkar. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl doğal hukukçularından ayrılan Duguit'ye göre, bütün biyolojik ve antropolojik bilimler, insanın fiziki yapısı gereği yalnız yaşayamayacağını ve hiçbir zaman tek yaşamadığını, her zaman toplum hayatı sürdüğünü göstermektedir.⁴⁷⁹ Doğal hukukçuların bağımsız ve hür insan anlayışına dayanak yaptıkları Tanrısal kavramlar terkedilmeli ve hukuk çerçevesinden çıkarılmalıdır.⁴⁸⁰ Bu bağlamda Duguit, ahlak normunu da iyi ve kötünün ölçüsü olan, yapılması ve sakınılması gerekeni gösteren *a priori* bir ilke saymaz. İyi ve kötünün, haklı ve haksızın ölçüsü olacak bir ilke imkânsızdır.⁴⁸¹

Ahlak normu, belirli bir zamanda ve toplumda yaşayan insanların dış görünüm ve davranışlarını, diğer insanlarla ilişkilerini, tapınma biçimlerini düzenleyen, yani örf kurallarını ifade eder. Bireyler ahlak normuna uymazsa, zayıf veya kuvvetli bir tepki ile karşılaşılır. Bu *tepkinin* varlığı ahlak ve diğer sosyal normların bağlayıcılığına en açık

⁴⁷⁵ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 65.

⁴⁷⁶ Vattel, s. 104.

⁴⁷⁷ A.g.e., s. 105.

⁴⁷⁸ Göze, XVII.ve XVIII. yy. Direnme, s. 65.

⁴⁷⁹ Güriz, s. 295.

⁴⁸⁰ Günel, H. Yılmaz: Duguit ve Devlet Nazariyesi. SBFD, C. 11 S. 2, Y. 1964, s. 286 Duguit, Kamu Hukuku Dersleri, s. 14.

⁴⁸¹ Güriz, s. 296; Ergül, s. 19.

kanıttır.⁴⁸² Duguit'nin insanların birbirleriyle ilişkide bulunmalarının ve toplum halinde yaşamalarının zorunlu bir sonucu olarak gördüğü sosyal norm, insanlar üzerinde yaptırım gücüne de sahiptir.⁴⁸³ Ahlak normunda olduğu gibi diğer bütün sosyal normlara da uyulması zorunludur. Aksi takdirde toplumda oluşacak olan belirsizlik ve huzursuzluk ortamı, sosyal bir tepkiye dönüşür.⁴⁸⁴

Bu anlamda devletin de farklı bir niteliği yoktur. Duguit, siyasal iktidarın bir gerçeklik olduğunu belirtir. Siyasal gücün meşru veya gayrimeşru olması gibi bir sorun olamaz. Siyasal iktidar, sosyal bir evrimin sonucunda teşekkül eder.⁴⁸⁵ O halde devlet, sosyal dayanışmayı sağlamakla görevlidir. Bu bakımdan devlet, bireylere bir düzen sağlayan *bireyler topluluğudur*. Toplumun çıkarlarına aykırı olan bir devlet, iradesini içeren yasaları tatbik edemez. Bundan dolayı toplumda menfaat ve kabiliyetler farklılık arz etse de *bireylerin eşitliği ilkesine* uyması zorunludur. Devlet, mülkiyet, sözleşme ve toplanma haklarına saldıramaz, bunlara hiçbir surette zarar veremez. Zira bu hakları elinden alınan bireylerin sosyal dayanışmadan faydalanmaları mümkün değildir. Ayrıca devlet, bir bireyi sosyal bir tabaka içine hapsedemez, zira bu, onun toplum halinde bulunmasına engel teşkil eder.⁴⁸⁶

Bireysel özerklik, sosyal dayanışma ile gelişip ve çoğaldığı gibi, bireysel faaliyetler de ne kadar artarsa, sosyal dayanışma da o ölçüde kuvvetlenir.⁴⁸⁷ Bu anlamda Duguit, sosyal dayanışmayı, toplumun varlığının korunmasının şartı ve hukukun kaynağı kabul edip, bireysel özerkliğe vurgu yapmıştır.⁴⁸⁸ Bireyler ne kadar sosyal dayanışmanın

⁴⁸² Duguit, Leon: Objective Law. Columbia Law Review, C. 20, S. 8, Y. 1920, s. 830; Güriz, s. 296.

⁴⁸³ Yeğengil, Rasihi: Hukukta Positivisme veya Duguit'nin Hukuk Telakkisi. Adalet Dergisi, S. 29, Y. 1938, s. 1756.

⁴⁸⁴ Işıқтаç, Yasemin: Hukuk Sosyolojisi. 2. Bası, Filiz Kitabevi, İstanbul 2013, s. 273; Türközer, B. Güneş: Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk: Leon Duguit Sistematiği. Mars Yayınları, Ankara 1996, s. 178; Güriz, s. 299.

⁴⁸⁵ Günal, Devlet Nazariyesi, s. 288; Güriz, s. 296.

⁴⁸⁶ Günal, Devlet Nazariyesi, s. 289.

⁴⁸⁷ Stone, Julius: The Province and Function of Law: Law as Logic, Justice and Social Control; A Study in Jurisprudence. Harvard University Press, Boston 1950, s. 345; Türközer, s. 147; Işıқтаç, Hukuk Sosyolojisi, s. 272.

⁴⁸⁸ Uygun, Oktay: Hukuk Teorileri. On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017, s. 94; Can, Cahit: Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Gelişim Çizgisi. Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002, s. 204;

zayıflamaması için çabalıyorsa, devlet de o ölçüde sosyal dayanışmanın zayıflamaması ve onun güçlenmesi için her şeyi yapmak görevi altındadır.⁴⁸⁹

Duguit'ye göre pozitif hukuk kurallarının oluşmasından ve yazılı kanun maddeleri şeklinde düzenlenmesinden çok daha önce insan zihninde hukuk kuralları mevcut bulunuyordu. Bu bakımdan sosyal bir norm, devlet iktidarı tarafından tanındığı ve yaptırıma bağlandığı zaman hukuk kuralı niteliği kazanmaz. Şu hâlde hukuk kurallarının asıl kaynağı toplumu oluşturan insanların bilincidir.⁴⁹⁰ Sosyal dayanışmanın gereklerini yerine getirmeyen bir kanun, parlamento tarafından kabul edilse bile ölü bir kanun olarak kalır.⁴⁹¹

İktidarın iradesi, ancak sosyal dayanışmadan doğan objektif hukuka uygun olması halinde hukuki ve meşru bir nitelik kazanır. İktidarın objektif hukuka uygunluğu ise iki koşula bağlıdır. İktidarın öncelikle, toplumun ortak ihtiyaçlarını engelleyecek hiçbir şey yapmaması gerekir. İkinci olarak ise sosyal dayanışmayı geliştirmesi gerekir. Bu bakımdan objektif hukuk, iktidarın elinde bulundurduğu gücü, bu yönde kullanmaya zorlar. İktidar bu amaca ulaşmak için zora da başvurabilir.⁴⁹² Ancak iktidarın keyfi müdahalelerine karşı bireyi güvence altına alacak ve iktidarın yetkilerini sınırlayacak kurallar oluşturulmalıdır.⁴⁹³ Bu anlamda iktidarın irade ve emirlerine uyulması için zor kullanması, sosyal dayanışma çerçevesinde kullanıldığı zaman meşru bir nitelik kazanacaktır.

Bu sınırlamalara rağmen iktidarın irade ve emirleri objektif hukuka uygun değilse, hukuki bir sonuç doğurmaz. Bununla birlikte yönetilenlerin de böyle bir iktidarın emirlerine itaat etme yönünden hukuki bir zorunluluğu yoktur. İktidarın objektif hukuka aykırı emir ve eylemleri karşısında yönetilenlerin bunlara uymaması meşru bir hak olup, gerektiğinde bu iktidara karşı kuvvete başvurarak direnme hakkını da kullanabilir.⁴⁹⁴

Duguit, direnmeyi üçe ayırır. Bunlar: pasif direnme, savunucu direnme ve saldırgan direnmedir.

⁴⁸⁹ Güriz, s. 299.

⁴⁹⁰ Uygun, Hukuk Teorileri, s. 94; Güriz, s. 300.

⁴⁹¹ Güriz, s. 300 vd.

⁴⁹² Günal, Devlet Nazariyesi, s. 289.

⁴⁹³ Duguit, Kamu Hukuku Dersleri, s. 137.

⁴⁹⁴ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 305 vd.

Pasif direnme, iktidarın meşru olmayan, hürriyeti ve üstün hukuku çiğneyen bir kanun yaptığına inanan bireylerin böyle bir kanuna uymayı kendi istekleriyle reddetmesini ifade eder. Bu şekilde bir kanuna karşı ancak iktidarın zorlama aracına boyun eğilerek başvurulabilir. Örneğin, devlete vergi ödememenin hakka aykırı olduğuna inanan bireylerin ödemeyi reddetmesi, malının haczedilmesi sonucuna katlanmasını gerektirir. Böyle bir direnmenin meşru olduğu şüphesizdir.⁴⁹⁵

Savunucu direnme ise, kuvvete kuvvetle karşı koymayı ifade eder. İktidarın zor kullanması karşısında maddi olarak karşı gelmektir. Örneğin, polisin kanunlara aykırı olarak bir bireyin evine zorla girmesi karşısında bireyin böyle bir haksızlık karşısında kuvvet kullanarak karşılık vermesinde bir isyan suçu olmadığı açıktır. Zira burada polisin kendisinin kanuna aykırı bir hareketi söz konusudur. Duguit bu görüşünü 1793 tarihli Montanyard Anayasası'nın 11. maddesi ile destekler. Buna göre, "Kanunla belirtilen haller ve şartlar dışında bir insana karşı yapılan her muamele keyfidir ve zulümdür; kendisine karşı zorla böyle bir muamele yapılmağa kalkışılan kimsenin bunu kuvvetle reddetmeye hakkı vardır." Buna karşılık polisin aynı eylemi kanunlara uygun olarak yerine getirmesi durumunda kuvvetle karşı koymak haklı olur mu? Bu durumda da bireyin, evine zorla girilmesinin kanuna aykırı olduğunu iddia etmesini ve kuvvetle karşı koymasını tereddütle karşılayan Duguit, bunun kayıtsız şartsız kabul edilmesini kargaşa sebebi saymıştır.⁴⁹⁶

"İsyan" olarak nitelediği *saldırgan direnmeyi* de yine objektif hukuka uygunluk açısından inceler. Bu anlamda devletin dayandığı güç, ancak objektif hukuka uygun olarak kullanıldığı sürece meşru bir niteliğe sahiptir. Objektif hukuka aykırı hareketlerde bulunan bir iktidarı ise yönetilenlerin kuvvete başvurarak devirme hakkı vardır. İktidarın bunu önlemek için elinde bulundurduğu gücü keyfi ve kötüye kullanmaması şarttır. Zira yukarıda da belirtildiği üzere, iktidarın zorlama gücünü kullanabilmesi aynı zamanda sosyal dayanışma ilkesine de uyumluluğu gerektirir. Ancak bir iktidarın bir kere hukuka aykırı hareket etmesi zalim olduğu anlamına gelmez. Duguit, bunu kriminalistlerin *alışkanlık suçu* kavramı ile açıklamıştır. Bir iktidarın zalim kabul edilmesi ve direnme hakkına başvurulabilmesi için, iktidarın kabul ettiği anayasaya rağmen, yetkilerini aşmak

⁴⁹⁵ Duguit, Kamu Hukuku Dersleri, s. 138.

⁴⁹⁶ A.g.e., s. 138 vd.

ve görevlerini ihmal etmek suretiyle bağı bulunduğı hukuku ihlal etmeyi alışkanlık haline getirmesi gerekir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ Duguit, Kamu Hukuku Dersleri, s. 137 vd.

BÖLÜM III. POZİTİF HUKUKTA DİRENME HAKKI

Modern kamu hukukunda devletin şiddet kullanma tekeline sahip olduğu genellikle kabul edilmektedir. Ancak devlet bu şiddet kullanımını keyfî bir biçimde değil hukuk aracılığıyla yapmaktadır. Bu bakımdan modern devlette şiddetin kullanımını da, engellenmesini de yönetecek olan yapı hukuktur. Direnme hakkı bu meşru şiddet tekelinin “meşru” olmadığı durumda ortaya çıktığına göre, şiddetin engellenmesi hususunda da kendine yer bulabilir.

Direnme hakkı, temel kaynağını doğal hukuktan alır. Dolayısıyla yine bu görüşe göre direnme hakkının varlığı pozitif hukukça tanımlanmasına bağlı değildir. Tarihte çeşitli zamanlarda baskıcı, zorba ve zalim iktidarlara karşı direnilmesinin meşru bir hak olduğu çeşitli düşünürlerce öne sürülmüş ve bu iktidarlara yapılan mücadelelerden sonra direnmek bir hak olarak çeşitli pozitif hukuk metinlerinde yer almıştır.

3.1 Pozitif Hukukta Bir Norm Olarak Direnme Hakkı

3.1.1 Pozitif Hukuk Açısından Direnme Hakkının Meşruluğu Sorunu

Pozitif hukukta yer alan bir direnme hakkının çıkaracağı sorunlar çok açıktır. Pozitif hukuk belirlilik ister. Belirsiz kavramlar ya mahkeme kararlarıyla açıklanacak ya da uygulaması olmayan sadece sembolik kurallar olarak kalacaktır. Direnme hakkı gibi bütün toplumu ve devleti radikal bir şekilde etkileyecek ve potansiyel olarak tehlikeli olan bir kavramın belirlenleştirilmesi gereği açıktır. Bu nedenle pozitif hukukta var olan bir direnme hakkının temel olarak açıklanması gereken bir sorunu vardır: Direnme hakkının hangi şartlarda kullanılacağı. Direnme hakkı ve onun meşruluğu ile ilgili sorun da bu noktada ortaya çıkmakta, baskı ve zulmün ne zaman mevcut olduğunun ve pozitif hukuk düzenini koruyanların mı yoksa ona karşı direnme mücadelesine girişenlerin mi haklı olduğunun soyut ve objektif olarak tespiti oldukça güç hale gelmektedir.

İstenmeyen şiddete karşı bir tür karşı-şiddet mekanizması olan hukuk çıplak şiddetten daha güçlü olmak zorundadır. Çelişki kendini burada göstermektedir. Şiddetin

bireysel ve keyfi kullanımını engellemeye çalışan hukuk, bu amacına ancak kendi şiddeti ile ulaşabilir. Böylelikle şiddet modern devletin hukuk düzenine özgü bir olgu halini alır.⁴⁹⁸

Direnme hakkının pozitif hukuka ilişkin meşruiyetine dair tarihsel bakış açısıyla değerlendirme yapmak mümkündür. Direnme hakkı teorisinin tarih içinde gerekçesi aşağı yukarı aynı kalmakla birlikte, hakkın pratik kullanımına ilişkin değerlendirmeler değişmiştir. Direnme hakkının çok kısa bir şekilde halkın adil olmadığını düşündüğü iktidarı daha adil olanla değiştirme hakkı olarak tanımlandığı düşünülebilir. Ancak bu hakkın kullanımı ilk zamanlarda zorba iktidarın direkt öldürülmesi şeklinde, daha sonraki zamanlarda öldürmenin mecbur kalmadıkça yapılmadığı fakat elverişli diğer her hareketin uygun olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. Günümüz hukuk devleti anlayışında ise direnme hakkının görünümünün sivil itaatsizlik şeklinde olduğuna dair bir görüş öne sürülebilir.

Anayasaların tüm hukuk yolları tüketildikten sonra direnme hakkına başvurulabileceğini altını çizmesi de anayasanın kendi varlığını tehlikeye atamayacağı yönünden de bir güvence oluşturduğu öne sürülmektedir.⁴⁹⁹ Eğer bireyler direnme hakkına sahipse ortada gerçekten insan hakları var demektir.

Direnme hakkının kaynaklandığı düşünceye göre meşruluk kaynağı da değişiklik göstermektedir. Bu nedenle direnme hakkının meşruluğu sorununda ikili bir ayrıma gitmek uygundur. Bu ayrım direnme hakkının korumak veya ulaşmak iddiasında olduğu hukuk düzenine göre yapılacaktır. Bir tarafta mevcut hukuk düzeninin temeli olan anayasayı ve devleti kendisi dahil olmak üzere herkesten korumak varken, diğer tarafta hukuksuz anayasayı yok etmek hakkı vardır. Birinci taraf özü itibarıyla “anayasayı koruma hakkı” olarak tanımlanabilirken, ikinci taraf “anayasayı yok etme hakkı” (*Contra Legem*) olarak tanımlanabilir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ Yılmaz, Sibel: Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu. http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_7f00a7a3930545f98cf0232160ad68ac.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017). s.1.

⁴⁹⁹ Anbarlı, Sivil İtaatsizlik, s. 48.

⁵⁰⁰ Doebling, s. 126.

Contra legem bir direnme hakkında genel olarak “hukukun hukuka aykırı olmasından” bahsedilmektedir. Böyle bir aykırılığın hukuken meşruluğundan bahsedebilmek için aykırılığın mevcut hukuk sisteminden hiyerarşik olarak daha üst bir hukuka dayandırılması gerekmekte olduğu açıktır. Bu daha üst hukuku da uluslararası hukuk ve doğal hukuk görüşlerinde bulmak mümkündür. Direnme hakkına devletler hukuku kaynaklı bir meşruiyet tanımak mümkündür. Nürnberg yargılamaları ve sonrasındaki dönemde uluslararası hukuka yerleşmiş olan insan hakları hukukuna dair bazı hükümler de *jus cogens* olarak değerlendirilebilmektedir. Hatta bu tarz durumlarda *jus cogens* kurallara uymayan devletler uluslararası suç işlemek suretiyle çeşitli yaptırımlara da maruz kalacaktır. Kosova halkının Yugoslavya’ya karşı meşru direnme hakkının olduğu görüşü bu durumun bir örneğidir.⁵⁰¹ Ancak bu görüşün temel sorunu uluslararası hukukun kendine has etkinliğine dairdir. Şöyle ki; tarihte *jus cogens* kuralları ısrarla ihlal edip, yaptırımla karşılaşmayan devletler mevcuttur. Zira uluslararası hukukun siyasal çıkarlar ve benzeri kaygılarla ihmal edildiği sık sık görülmektedir. Bir ülkede, iktidarın *jus cogens* sayılan insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle, halkın meşru bir direnme hakkına sahip olduğunu söyleyen devletler bulabilmek herhalde çok zayıf bir ihtimaldir. Öyle sanıyoruz ki böyle bir örnekle çok uzun bir süre daha karşılaşmayacağız. Doğal hukuk kaynaklı ve *contra legem* bir direnme hakkından bahsedildiğinde ise yukarıda belirttiğimiz görüşler açıktır. Kuşkusuz doğal hukuk direnme hakkını meşru bir zemin tanımaktadır ancak doktrinin bize göstermiş olduğu üzere çok çeşitli doğal hukuk ve dolayısıyla direnme hakkı anlayışı vardır. Bu bağlamda Doebling doğal hukuka dayanan direnme hakkına karşı şöyle bir uyarıda bulunmaktadır: “... direnişçi tıpkı bir dinsel inanç yayıcısına benzer. Ama bir din savaşı Tanrının varlığını kanıtlamayı da bilmelidir.”⁵⁰²

Anayasayı koruma hakkına örnek olarak Almanya Anayasası verilebilir. Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası’nın m. 20/4’te direnme hakkına yer verilmiştir. “Bu Anayasa düzenini ortadan kaldırmak isteyen herkese karşı, başka bir çözümün bulunmaması halinde, bütün Almanlar direniş hakkına sahiptir.” şeklindedir. Almanya Anayasası burada direnme hakkı diyerek “anayasayı koruma hakkı”ndan bahsetmektedir.

⁵⁰¹ Doebling, s.128, s.132.

⁵⁰² A.g.e., s.130.

Yargıya bile gitmenin mümkün olmadığı, başka bir yolun kalmadığı durumlarda bu direnme hakkının kullanılması söz konusudur. Burada bir bakıma “devlete zorunlu yardım” hakkının doğduğu ifade edilmektedir. Devletin ve mevcut anayasal düzenin korunması için son umudun direnme hakkının kullanılması olduğu belirtilmektedir. Bu hak sadece yurttaşlara aittir. Devletin veya organlarının böyle bir direnme hakkına sahip olması söz konusu değildir, zira devlet ve organları bir son çare olmaksızın, birincil olarak anayasayı korumak ve sağlamakla görevlidir. Bir diğer husus ise direnme hakkının anayasayı olduğu gibi korumakla sınırlı olmasıdır. Direnme hakkı kullanılırken anayasanın bir kısmını veya tamamını değiştirmek mümkün değildir. Yargıya bile gidilemeyecek durumda direnme hakkının kullanımına ilişkin bir sorun yoktur. Sorun yargıya gidildiğinde ve yargı anayasaya aykırı bir karar verdiğinde direnme hakkının kullanımına ilişkindir. Pek çok ülkede de olduğu gibi; Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası’nın m.93/1’e göre anayasayı yorumlamak görevi Anayasa Mahkemesi’ne aittir. O halde Anayasa Mahkemesi’ne direnme anayasaya direnme anlamındadır. Anayasaya direnme ise direnme hakkının kapsamı dışında olduğuna göre anayasaya aykırı karar veren, yorum yapan bir anayasa mahkemesine direnilebilir sorusu akıllara gelmektedir.⁵⁰³ Eğer Anayasa Mahkemesi’ne direnme anayasaya direnmekle aynı anlamda değerlendirilirse, bu durum direnme hakkının kapsamı dışındadır ve direnme hakkını doğuran “başka bir çözümün bulunmaması” kavramı da yargıya ve özellikle Anayasa yargısına bile gidilemeyen durumla sınırlıdır.

Direnme hakkının, içerik kazandırılmadan bazı pozitif hukuk metinlerine konulmasını bu hakkın evcilleştirilmesi olarak yorumlayan kimi açıklamalar da mevcuttur.⁵⁰⁴ Direnme hakkı varsayımıyla ilgili olan ikilem açıktır. Kontrol edilemeyen durumlarda tam bir anarşiye yol açabilecek niteliktedir. Her vatandaş devlet otoritesini zayıflatabilir ve herhangi bir yasal yükümlülüğün gerekçesini sorgulayabildiğinde devlet yönetilemez hale gelecektir.

Hiçbir pozitif hukuk düzeni zorla değiştirilmeye olanak tanımaz. Direnme hakkına anayasalarında yer veren hukuk sistemleri aynı zamanda bu hakkın kullanımını yasaklayan

⁵⁰³ Doebring, s.126.

⁵⁰⁴ Arduç, s. 19 vd.

ceza kanunu hükümlerine sahiptir. Normlar hiyerarşisinde üst norm olan direnme hakkı hükümleri böylelikle bir ceza kanunu hükmüyle bütün etkisini yitirmektedir.⁵⁰⁵ Bu durum pozitif hukukta yer alan bir direnme hakkının ancak ilkesel bir değeri olabileceğini, herhangi bir pratik değerinin olmadığını, dolayısıyla da pozitif hukuk kaynaklı bir meşruiyetten söz edilemeyeceği görüşünü doğurmaktadır.

Burada değinilmesi gereken bir başka husus ise; direnme hakkının kullanılabilmesi için iktidarın meşruiyetini kaybetmiş olması gerekiyorsa iktidarla birlikte mevcut hukuk sistemi de meşruiyetini kaybetmiş demektir. Dolayısıyla direnme hakkı kendi meşruiyetini zaten meşru olmayan bir hukuk sistemine dayandırmaktadır. Yani direnme hakkı kullanım alanı bulduğu an gayrimeşru bir hak olmaktadır. Bu nedenle de pozitif hukuk bakımından değeri olmayan siyasi, ahlaki bir ilke olarak değerlendirilmektedir.⁵⁰⁶ Bütün bu değerlendirmeler sonucunda direnme hakkının kaynağının ve meşruiyetinin pozitif hukuka dayandırılmayacağı açıktır. Direnme hakkına pozitif hukukta meşruiyet aramak için anayasaların hiyerarşik olarak üzerinde uluslararası sözleşmelere dayanıldığında da durumda farklılık olmamaktadır. O halde direnme hakkının meşruiyetini ancak akla dayanan ve pozitif hukuk üstü bir kaynaktan bulmak mümkündür ki, bu ancak doğal hukuk ile mümkündür.

3.1.2 Hukuk Devleti Düzeninde Direnme Hakkı

Hukuk devleti ilkesi her şeyden önce, siyasi iktidarın işlemlerinin hukuk kuralları ile bağlı olmasını ifade eder.⁵⁰⁷ Hukuk devletinin amacı, kişilerin hukuki güvenliğini sağlamak ve siyasi iktidar karşısında kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktır.⁵⁰⁸

Hukuk devleti, toplumu oluşturan bireylerin hak ve özgürlük ihtiyaçlarının karşılanması için vardır. Ancak hukuk devleti düzeninin sadece kanunlardan ibaret bir düzen olduğu da söylenemez. Aksi takdirde, hukuk devleti gerçekte bir kanun devleti olacak ve kanunilik adı altında haksızlıklar meşruluk kazanacaktır. Bu bağlamda gerçek hukuk devleti, kuruluşunda ve işleyişinde hakkaniyeti kurmayı ve bu düzeni sürdürmeyi

⁵⁰⁵ Kapani, Kamu Hürriyetleri s. 282.

⁵⁰⁶ A.g.e., s. 282.

⁵⁰⁷ Özbudun, Ergun: Anayasa Hukuku. 13. Bası, Yetkin Yayınevi, Ankara 2012, s. 123.

⁵⁰⁸ Akad / Vural Dinçkol, s. 322.

görev edinen devlettir.⁵⁰⁹ Hukuk devleti ilkesinden sapan bir siyasal sistemden ise temel hak ve özgürlükleri koruması beklenemez. Bu noktada yine Anayasa Mahkemesinin daha geniş bir çerçevede yapmış olduğu hukuk devleti ilkesi tanımı⁵¹⁰ hukuk devletinden ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Devlet adına yetki kullananların yetkilerinin kaynağını hukuktan almaları ve hukuka uygun kullanarak tüm bireylerin eşit tutulması, keyfi farklı uygulamaların önüne geçilmesi ve böylece birey haklarının güvence altında olacağı düşüncesi hukuk devleti kavramını ortaya çıkarmıştır. Hukuk devletinden söz edebilmek için genel, soyut, önceden bilinebilir, anlaşılabilir ve istikrarlı kurallardan oluşan bir hukuk düzeni mevcut olmalı ve hukuk kuralları, yönetilenler kadar siyasi iktidarı kullanan devlet organlarını ve yöneticilerini de bağlamalıdır. Devletin işlemlerinin yargı denetimine tabi olması hukuk devletinin en önemli güvencesidir. Bu güvencenin de işlerliğinin korunması için yargı bağımsızlığı gereklidir. Elbette temel kıstas bütün korunduğu ileri sürülen bu hakların etkin ve yeterli bir şekilde arandığı bir yargı mekanizmasıdır.

Bir devlet hukuk devleti haline geldiğinde pozitif hukukunda direnme hakkına yer vermiş olması bir çelişki haline gelmiştir. Hukuk düzeni zaten kendisini hukuki araçlarıyla “en azından bir ilke olarak” korumaktadır. Bir yanda devlet meşru şiddet tekeline sahip olmakta, diğer yandan bunu inkâr ederek kişilere de şartlara bağlı olan şiddet yetkisi vermektedir.

Rawls’a göre hukuk devletinde birey belirli bir ölçüde fiillerini iktidara teslim eder. Ancak adalet anlayışı hep bireyde kalır. Bu bağlamda hukuk devletinde iktidar şekli olarak yasal, fakat içerik olarak bireylerdeki bu adalet anlayışını zedeleyecek uygulamalarda bulunursa direnme hakkı başlamış demektir.⁵¹¹ Ancak burada direnme hakkı denilerek kastedilen evcilleştirilmiş bir direnmedir, başka bir deyişle sivil itaatsizliktir. Habermas’a göre modern hukuk devleti toplumdan itaati hem yasal hem de meşru olduğunu ve

⁵⁰⁹ Huber, E. Rudolf: Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet. Tuğrul Ansay (Çev.), C. 27, S. 3, Y. 1970, s. 31.

⁵¹⁰ Anayasa Mahkemesi, 07.07.2010 tarih ve E. 2010/49, K. 2010/87 sayılı kararı (RG, S. 27659, T. 01.08.2010).

⁵¹¹ Yılmaz, Sibel: Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu. http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_7f00a7a3930545f98cf0232160ad68ac.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017). s.2.

gerektiğinde meşru olmayan fakat yasal olanı ortadan kaldırdığı sürece isteyebilir. Bu nedenle iktidar toplumdan mutlak değil, kısmi bir itaat bekleyebilir. Arendt ve başka birçok güncel düşünür artık günümüzde siyaset şiddeti dışlayan bir faaliyettir.⁵¹² Bu görüşlerdeki yasallık ve meşruluk ayrımı akıllara doğal hukuk getirmektedir. Ancak şiddetin tamamen politik alanın dışına atılmış olduğuna dair görüşler direnme hakkına şiddetsizlik eklemesiyle de çözümlenmemektedir. Zira sivil itaatsizlik açıklandığı üzere direnme hakkından farklı unsurlara sahiptir. Sivil itaatsizliğin hukuk devletine uygun pozitifleştirilmiş bir direnme hakkı olduğu görüşüne katılmamaktayım. Her şeyden önce siyaset ve şiddetin birbirlerinden ayrı alanlar olmadığı, tam tersine şiddetin pek çok siyaset yapma biçiminden biri olduğunu düşünüyorum.

Direnme hakkının anayasallaşmasıyla birlikte direnme hakkı da anayasayı koruma hakkı olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle özellikle güncel dönemde direnme hakkının tüm anayasal düzen yerine bireysel olarak temel hakların korunmasını içerdiği görüşü yaygınlaşmıştır. Bu yaygınlaşma direnme hakkıyla hukuk devletini barıştırmaya çalışmanın eseridir. Bu görüşe göre direnme hakkı sivil itaatsizlik kavramına indirgenmektedir.⁵¹³

Başka bir görüşe göre hukuk devletinde direnme hakkı olağanüstü hâl ve seferberlik kavramlarıyla aynı niteliktedir. Gerçek iktidarın olağanüstü hale karar verebilme yetkisine sahip kişilerde olduğu “*State of Exception*” görüşüne göre olağanüstü halde kamu güvenliği gibi gerekçelerle temel haklar sınırlanıp engellenebilmektedir. Bu şekilde hukukun hukuksuzluğun sınırlarını çizmesi bir çelişki olarak değerlendirilmiştir.⁵¹⁴ Bu çelişkinin diğer uzantısı direnme hakkı da pekâlâ olabilir. Eğer iktidar sürekli bir olağanüstü hâl durumuna geçtiyse bu durumda anayasal bir direnme hakkının olduğu kuşkusuz söylenebilir.

⁵¹² Yılmaz, Sibel: Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu. http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_7f00a7a3930545f98cf0232160ad68ac.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017). s.5.

⁵¹³ Bifulco, Daniela: Metamorphoses of the Right of Resistance in Constitutionalism: From Tyranny to the Reaction Against Global Injustice. Forum Di Quaderni Costituzionali 2016. s.11.

⁵¹⁴ A.g.e. s.14-15.

Farklı yönde bir görüşe göre; direnme hakkı artık direnmenin ne zaman nasıl olacağı değil, direnilecek düşmanı tanımlamak haline dönüşmüştür. Direnme hakkı düzeni savunmak için iktidar dışındaki ve toplumun içinde hukuk düşmanlarını aramaya başlamıştır. Örneğin Almanya’da direnme hakkının anayasada yer almasından sonraki dönemde komünistler “anayasaya düşman kişiler” olarak ilan edilmiş ve kamusal alandan silinmeye çalışılmıştır.⁵¹⁵

Hardt ve Negri’ye göre; tarihteki her direniş hareketinde olduğu gibi bugünkü direniş hareketlerinde de şiddetten tamamen uzak durmak mümkün değildir. Fakat şiddete ilişkin bazı temel ilkelerin belirlenebileceğini düşünmektedirler. Mevcut egemenliğe meydan okumak anlamına gelen demokrasi mücadelesi, sadece siyasal amaçlara giden bir araç olarak şiddete başvurulmalıdır. Bu ilkeye örnek olarak Zapatistalar’ı gösterirler. “Şiddeti siyasete tabi kılmak, tek başına, şiddetin demokratik kullanımını garantilemese bile gerekli bir adımdır” onlara göre. Şiddet kullanımına ilişkin ikinci ilkeleri ise, “şiddetin sadece savunma amaçlı kullanımı” olarak tespit ederler. “Bu noktada, şiddetin savunmacı kullanımını, tiranlığa karşı direniş hakkını savunan uzun cumhuriyetçilikle bağlantılıdır. Bu açıdan, otoriteye itaatsizlik, hatta tirana karşı şiddet bir direniştir veya şiddetin savunmacı kullanımıdır. Demokratik şiddet kullanmanın üçüncü ilkesi ise direnen örgütlenmenin demokrasisiyle ilgilidir. Onlara göre demokratik bir örgütlenmede şiddet, çokluğun yatay ve ortak oluşumu içerisinde örgütlenir.”⁵¹⁶

Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere siyasal iktidarın yetkilerini hukuktan alması ve hukuka uygun kullanması esastır. Hukuk devleti, keyfi yönetimin karıştıdır. Dolayısıyla gücü ancak haklı ve meşru amaçlar için kullanma vardır. Bu bağlamda egemenlik tek başına hukukla bağlı bir kavram olarak nitelenemez. Zira toplum üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunma ve dilediğini “hukuk” yapma yetkisi olarak anlaşılan egemenlik kavramı, hukuku, siyasal iktidar karşısında bağımlı ve ikincil bir duruma sokar. Oysa hukuk devletinde ikincil ve hukuka bağımlı olan siyasal iktidardır.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Hardt, M. Negri, A: Empire, Harvard University Press, Cambridge, Mass 2000 s.201-202.

⁵¹⁶ Karakaş, Jale: M. Hardt ve A. Negri’nin Görüşlerinden Hareketle Günümüzdeki Devlet ve Hukuk Anlayışına Eleştirel Bir Bakış. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara 2009. S.109-110.

⁵¹⁷ Erdoğan, Anayasa Hukuku, s. 70.

Siyasal sistemin hukuk devleti ilkesinin dışına çıkması, ya iktidarın hukuk dışı yollardan ele geçirilmesi ve hukuk dışı yöntemlerle egemenliğini devam ettirmesi ya da yasal yollarla iktidara gelen bir yönetimin zamanla hukuk dışına çıkmasıyla gerçekleşir.⁵¹⁸ Her iki şekilde de iktidarın hukukun temel ilkelerinin dışına çıkması ve bireysel hak ve özgürlüklerin kısıtlanması söz konusudur. Bu anlamda baskı yöntemleri ile yönetimini sürdüren, bireysel hak ve özgürlükleri kısıtlayan bir siyasi iktidar hukuk devleti kapsamında düşünülemez.⁵¹⁹

İnsan hakları ve cezai sorumluluk arasındaki ilişki ile ilgili bir ikilem söz konusudur. Belirli şartlarda hak arama imkânı olmadığı sürece, insan hakları konusundaki konuşmaların çoğu retorik olarak reddedilebilir. Ancak böyle bir hak varsa, zaman zaman vatandaşlara karşı şiddet uygulanmış gibi onlarla savaşılmaktadır. Olağan standartlara göre suçların tek bir çatı altında toplandığı durumda neyin suç neyin direnme hakkı olduğu pozitif hukuk açısından kendi içinde bir ikilem oluşturmaktadır.⁵²⁰

Direnme hakkı, kuşkusuz pozitif hukuk açısından ceza kanunları gereğince suç teşkil eder. Anayasa kendi koyduğu düzeni sağlamakla yükümlüdür, bu nedenle düzenin değiştirilmesini kendisini korumak adına cezalandırmaktadır. Bunlardan birinin örneği terör suçlarıdır. Farklı tanımları olmakla birlikte terör siyasi amaçlara ulaşmak için şiddet kullanımı olarak ülkemizde kabul edilmiştir.⁵²¹ Aynı şekilde bir başka tanım ise terörü; devletle yapılan siyasi mücadelede kamu görevlisi olmayan sıradan sivil 3.kişilere şiddet uygulayarak amacına ulaşmakta izlenen yol olarak tanımlamaktadır.⁵²² İki tanım da ortak unsur şiddettir. Farkları şiddetin uygulandığı kişilerdir.

Burada akla direnme hakkı ile sivil itaatsizlik karşılaştırması gelmektedir. Sivil itaatsizlik şiddetsizliği temel bir ilke kabul eder. Oysa direnme hakkı gerektiğinde şiddetin de kullanılmasını içerir. Ancak bir diğer farkları da şuradadır ki konuyla daha ilgilidir. Sivil itaatsizlik tekil hak ihlallerini içerirken, direnme hakkı bütün hukuk sistemine ilişkindir. Mademki direnme hakkı suçtur, sivil itaatsizlik ise değildir. O halde şiddetsizlik

⁵¹⁸ Güriz, Adnan: Hukuk Felsefesi. 9. Bası, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 173.

⁵¹⁹ Selçuk, Sami: Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 14 vd.

⁵²⁰ Honoré, s. 34 vd.

⁵²¹ 7215 sayılı Terörle Mücadele Kanunu m.1

⁵²² 22 U.S. Code. Section 2656f. Annual country reports on terrorism. m.d/2.

unsuru olan ancak hukuk sisteminin tamamına yönelik olan bir direnme hakkı tanımı yapılması mümkün olabilir mi, yoksa sivil itaatsizlik bütün hukuk düzenine karşı olabilir mi? Soru sivil itaatsizlik unsuru olarak şiddetsizliğe gerek görmeyen bir tanımla daha da karmaşılaşacaktır. Kavramların tanımları birbirlerine çok yakın olup, farklı unsurlar içeren veya içermeyen görüşlerle ayrıştırmaları imkânsız hale gelmektedir. Belki bir çözüm olarak pozitif hukuka içkin olandan başlayarak radikalleşen aşamalı bir hak ihlali mücadelesi öngörülebilir. Buna göre klasik tanımlarıyla; önce sivil itaatsizlik, ardından şiddetsiz direnme hakkı ve en son direnme hakkının kullanılması.

Egemenlik tanrısallıktan ayrıldıktan sonra meşruiyetini yasallıkta aradı. Ama söz konusu yasallık yasa yapma gücüne sahip olmak ve bunu uygulatabilmektir. Bu yasallıkçılığın eseri Nazizm oldu ve buradan çok önemli bir ders çıkarıldı: Sadece yazılı yasaların olmasına güvenerseniz, hayatınız tehlikeydedir! II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde doğal hukuk rönesansı yaşanmasının sebebi bu hukuki pozitivizmdir. Bir toplum sadece pozitif hukuka güvenemez, bu yasaları şekillendirecek üst ilkelere her zaman ihtiyaç vardır.⁵²³

Mademki direnme hakkı son çare olarak kullanılacaktır, o halde hukuk devletinde bir hak ihlaline ilişkin tüm hukuki yollar tüketilmeden son çareden bahsetmek mümkün değildir. O halde direnme hakkının kullanılabilmesi için hukuk devleti içindeki bütün yargı yollarının tüketilmesi gerekmektedir. Fakat esas sorun burada çıkmaktadır. Yargı sistemi kararlarını verdiği halde hala hak ihlali varsa orada hukuk devletinden bahsetmek mümkün değildir. Zira hukuku yargı da gereğince sağlayamamış, bireylerin haklarını devletten koruyamamıştır. Hukuk devletinin ortadan kalktığı böyle bir durumda toplumun anayasada yer aldığı gerekçesiyle direnme hakkını kullanması gündeme gelebilir.

3.1.3 Anayasal Açıdan Direnme Hakkının Niteliği

Direnme hakkının anayasallaşması 18. Yüzyılın son dönemlerine denk gelir. Amerikan ve Fransız Devrimleri ile bu hak diğer anayasalara da yayılmıştır. Ancak her devrimden sonra olduğu gibi; bu devrimlerin de ardından kurulan rejimler kendilerini

⁵²³ Karakaş, Jale: M. Hardt Ve A. Negri'nin Görüşlerinden Hareketle Günümüzdeki Devlet Ve Hukuk Anlayışına Eleştirel Bir Bakış. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara 2009. S.153.

garantiye almak istemişler ve bu nedenle direnme hakkının kullanımını sınırlamışlardır. Teorik olarak direnme zaten son çare olarak kullanılan bir haktır. Buna göre direnme hakkına yer veren anayasalar deyim yerindeyse son çareye ulaşılmaması için birçok yol bulmuşlardır.

Direnme hakkından söz edilebilmek için hukuk dışı bir iktidar olması gerektiğine göre anayasal düzeyde düzenlenmiş olması gerekmektedir. Böyle bir direnme hakkının statüsü, fonksiyonu ve yorumu anayasa ile bağlantılıdır. Söz konusu direnme hakkı, anayasaya egemen olan genel ilkelere bağlı olarak yorumlanması gereken pozitif bir anayasa normunda yer almaktadır. Direnme hakkı; pozitif hukuk tarafından düzenlenme ihtiyacı duymayan aynı zamanda doğal ve kendiliğinden uygulanabilen bir haktır. Direnme hakkının bir anayasa metninde düzenlenmiş olması, bu hakkın pozitif üstü bir hak olma niteliğini etkilemez.⁵²⁴

Kurucu iktidarın ortaya çıkışında direnme hakkı belirleyici kavramlardan biridir. Üstelik kurucu iktidarın sınırları da belirsizdir. Ancak anayasa kabul edildiği zaman, onunla birlikte bir hukuk düzeninin kurulduğu, bu düzen içerisinde devlet organlarının da kendilerine verilen yetkiler çerçevesinde hareket ettiği, bu yetkilerin yer yer şiddet kullanımını da içerdiği görülür. Buradaki şiddet kullanımı, ya geniş anlamda kamu düzeni gerekçesiyle ya da bir yaptırım hükmünün uygulanması amacıyla gerçekleştiriliyor olabilir.⁵²⁵

Direnme hakkının anayasa tarafından tanınması konusunda ortaya atılan farklı bir görüşe göre anayasal direnme hakkının anayasa düşmanlarına karşı direnmeye etik ve teorik bir hukuka uygunluk nedeni oluşturmaktadır. Direnme hakkının anayasalarda tanınması bir anlamda bu hakkın anayasa ile sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle direnme hakkının yorumunun, kapsamının ve sınırlarının, içinde düzenlendiği anayasanın diğer temel haklara ilişkin sınırlara ve anayasaya egemen olan genel ilkelere tabi olmak zorunluluğunun bulunmasıdır. Aksine direnme hakkının ne zaman zorunlu

⁵²⁴ Ekiz, s. 85.

⁵²⁵ Boyar, Oya: Anayasa Hukuku ve Şiddet. MÜHFHAD, C. 22, S. 1, Y. 2016, s. 64.

olduğunun tespiti ve bu hakkın kullanımı, anayasanın verdiği yetkiden tamamen bağımsızdır.⁵²⁶

Direnme hakkını hukuk çerçevesinde meşru bir hak olarak gören pek çok yazar, yalnızca bu hakkın varlığından söz etmişler fakat nasıl kullanılacağına ilişkin üzerinde pek durmamışlardır.⁵²⁷ Bu hakkı kabul eden beyanname ve anayasalar bile hakkın kullanımına ilişkin şartları belirtmemiştir. Çünkü kuvvete başvurma ve devrimin hukuksal olarak düzenlenmesi sanıldığı gibi kolay değildir. Ancak direnme hakkına ne zaman başvurulabileceği konusunda daha kesin tespit yapanlara göre, 1961 Anayasası'nın başlangıç hükümlerine dayanarak, siyasal iktidarın anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarda bulunması halinde yurttaşlar direnme hakkını kullanabileceği belirtilmiştir.⁵²⁸

Anayasalarında direnme hakkına yer veren ülkelerin ceza kanunlarına koydukları hükümlerle pasif direnişi cezalandırmaktan kaçınmadıkları gözlemlenmiştir. Çünkü demokratik kurumların, hak ve hürriyetlerin, diğer bir deyişle demokratik bir devletin yeterli hukuki koruma sağladığı ileri sürülen bir düşüncedir.⁵²⁹

Direnme hakkını tanıyan anayasalar, bu hakkı yalnızca anayasal düzenin devlet iktidarını kullanan kişiler tarafından hukuka aykırı olarak ortadan kaldırılması tehlikesine karşı değil, aynı zamanda diğer devrimci güçlerin yaratacağı olası tehlikelere karşı da kabul etmiştir. Diğer bir deyişle direnme hakkı sadece devlet iktidarını kullanan yöneticilere karşı değil, aynı zamanda anayasal düzeni tehdit eden vatandaşlara karşı da kabul edilmiştir.⁵³⁰

Direnme hakkına yalnızca başka çarenin bulunmaması durumunda başvurulabilmesi, direnme hakkının ikincillik ilkesi olarak ifade edilmektedir. Bu ilke; direnme hakkının, hukukun yurttaşlara tanıdığı olağan yolların yetersiz kalması durumunda başvurulabilecek bir hak olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir çarenin olmaması koşulu direnmenin

⁵²⁶ Ekiz, s. 86.

⁵²⁷ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 281.

⁵²⁸ Güran, Sait: İfade Hürriyeti Üzerinde İdarenin Yetkileri. Cezaevi Matbaası, İstanbul 1969, s. 368.

⁵²⁹ Küçüktaşdemir, s. 2221.

⁵³⁰ Ekiz, s. 87.

“*ultima ratio*” olduğunu ifade etmektedir. Çünkü direnme hakkı anayasal düzenin darbe, devrim veya başkaca şiddete dayalı yollarla ortadan kaldırılmasına engel olmak için, sınırlı olarak tanınmış ve bu hakkın kullanımı için özgürlükçü demokratik düzenin korunması bakımından başka bir çarenin bulunmaması şartı aranmıştır. Bu açıdan direnme hakkı yalnızca anayasal düzeni koruma amacına hizmet etmekte ve koruyucu bir nitelik taşımaktadır.⁵³¹

Direnme hakkının tanınmasındaki amaç, yalnızca tehlikeye düşen Anayasal düzenin güvence altına alınması veya yeniden kurulması olabilir. Bu yüzden Anayasal düzenin devrim ya da şiddet yoluyla değiştirilmesine yönelik girişimler için bu hak bir hukuka uygunluk nedeni oluşturmayacağı gibi, Anayasaya uygun bir şekilde kullanılan devlet iktidarının beğenilmeyen icraatlarına veya uygulanan belirli politikalara karşı başvuru olan mücadelelerde ortaya çıkacak hak ihlalleri için de bir dayanak oluşturmaz.⁵³²

Başarıya ulaşmış bir direnme hareketi kendisine karşı direnilen egemenliğin ve düzenin ortadan kalkmasına ve yeni bir egemenlik biçiminin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Ancak direnme sonucunda oluşan bu yeni düzen de ya daha önceki düzen gibi uzun vadede yeni bir direnme hareketini doğuracak ya da direnmeyi gerektirmeyecek eşitlikçi, uyumlu ve siyasal katılım yollarının açık olduğu bir egemenlik düzeni olacaktır.⁵³³

Ahlaki amaçlara ulaşmak için yine ahlaki araçların kullanılması gerekmektedir. Çünkü, bazı durumlarda özellikle siyaset ve savaşlarda meşru olmayan araçlar kullananlara karşı her zaman ahlaki araçlarla karşı koymaya çabalamak olumsuz sonuçlar verebilmektedir. Amaçla araç arasındaki yakın ilişkide; ahlaki olarak çok büyük bir uçurum olmamalı ve basit amaçların gerçekleştirilmesi için çok kötü araçlar kullanılmamalıdır. Ayrıca amaca ulaşmada zaman önemli bir unsurdur. Meşruiyeti tartışmalı olan bir araç kısa sürede yüksek bir amacı gerçekleştirecekse mazur görülebilir. Buna karşılık, gerçekleşmesi uzun sürecek ve açık olmayan bir amaç için ahlaki olmayan

⁵³¹ Ekiz, s. 88 vd.

⁵³² A.g.e., s. 89.

⁵³³ Ökçesiz, s. 49.

bir aracın kullanılması uygun gözükmemektedir. Amaç ile araç arasındaki bu ilişkinin özellikle isyan, ihtilal ve savaş gibi durumlarda çok önem kazandığını belirtmek gerekir.⁵³⁴

3.2 Pozitif Hukuk Düzenlemelerinde Direnme Hakkı

Antik Yunan'dan günümüze kadar pek çok düşünür ve devlet adamı keyfi, zorba yönetime karşı yönetilenlerin meşru direnme hakkına sahip olduğunu söylemiştir. Bu görüşler etkisinde direnme bir hak olarak tarihte ve özellikle aydınlanma çağı ile bazı pozitif hukuk metinlerinde yer almıştır.

Direnme hakkını pozitif hukukun içerisine sığdırabilmek için bu hakkın konusunun ve çerçevesinin belirginleştirilmesi gerekmektedir. Bunun dışında kalan bir direnme hakkı ancak insan aklı dolayısıyla doğal hukuk kavramıyla ele alınabilen ve aynı şekilde etik meşruluğundan söz edilebilecek bir temel hak olarak görünmektedir.⁵³⁵

Çeşitli eserlerde yer alan pek çok düşünürün direnme hakkına ilişkin görüş ve düşünceleri zaman içerisinde teorik çerçevenin dışına çıkarak pozitif hukuksal alanda kendini göstermeye başlamıştır. Bu pozitif hukuk metinlerini; (i) temel hak ve hürriyetlerin düzenlendiği metinler ile (ii) anayasalar olarak ikiye ayırarak değerlendirmek mümkündür.

3.2.1 Temel Hak ve Hürriyetlerin Düzenlendiği Metinlerde Direnme Hakkı

3.2.1.1 Atina Sitesi Senatosunun Kararı

İlkçağda direnme hakkına yer veren hatta yurttaşlara direnmeyi bir görev olarak yükleyen bir metin olan Atina Senatosunun aldığı bir kararda; "Atina'da kurulu demokrasi düzenini yıkan ya da demokrasi yıkıldıktan sonra kurulan rejimde görev alan kişiye, Atina halkının düşmanı gözüyle bakılsın; bu kimseyi öldüren şahsa ceza verilmesin, bu demokrasi düşmanının bütün malları site yararına satılsın; bu düşmanı öldüren şahıs ve ona yardım edenler insanlar ve Tanrılar önünde suçsuz sayılsın. Bütün Atinalılar demokrasiyi yıkan halk düşmanını öldürmek için ant içsinler" denilmektedir⁵³⁶. İçilen antta ise; yurttaş

⁵³⁴ Daver, Bülent: Siyasal Bilime Giriş. AÜSBFY, Ankara 1968, s. 19 vd.

⁵³⁵ Ökçesiz, s. 248.

⁵³⁶ MacDowell, Douglas Maurice. The Law in Classical Athens. Cornell University Press. New York 1986. s.175.

kendisine yüklenen bu görevi gerektiğinde yerine getireceğini yani zorbayı öldüreceğini, bu yolda ölen kimseleri ve onların çocuklarını şerefliendireceğini ve Atina demokrasisine bağlılığını vadetmektedir.⁵³⁷ Bu kararla Atina demokrasisini yıkan, yıkımından sonraki rejimde görev alan kişi veya kişilere öldürölerek direnilmesi bir hak ve görev olarak pozitif hukukta kendine yer bulmuştur. Karara dayanılarak içilen yurttaş andı gereğince direnme hakkının gereğı olarak zorba kişi öldürölecek ve Atina'ya ve demokrasisine daima bağlı kalınacaktır.

Ant metninde geçen zorba üzerine kısa bir açıklama yapmak gereklidir, zira önceki bölümlerde tanımı verilen ile burada geçen zorba kavramı arasında bazı farklılıklar vardır. Eski Yunan'da “zorba” kavramı demokrasiyi yıkan kişi, baskı rejimi, demokrasi yerine zorba tarafından kurulan rejim anlamında kullanılmıştır. Ancak özellikle M.Ö. 7-6. yüzyıllarda “baskı yönetimi” ve “zorba” kavramları kötü rejimin ve kötü yöneticinin bir ifadesi aksine zorba, halk tarafından aristokratik ve oligarşik yönetimde halktan yana olan ve onun yarınında savaşıan kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır. Zorbalar halkı arkasına alarak halkın isteklerini gerçekleştirmek için iktidara gelen kimselerdir. Ancak, zorbalar krallar gibi aynı zamanda dini bir iktidara sahip olmadıkları için, dinsel lider niteliğı taşımamaktadır.⁵³⁸ Bu nedenle “zorba yönetim”, dinsel ve siyasal yetkilerin birbirinden ayrıldığı bir yönetimdir. Yani zorbanın iktidarı aslında halka dayanan seküler bir iktidar biçimidir. Ancak Klasik Antik Yunan döneminde zorba olumsuz bir manaya gelmiştir. Direnme hakkını içeren senato kararı da bu dönemde, yani Harmodius ve Aristogeiton isimli kişilerin Hipparchus isimli zorbayı öldürdükten sonraki dönemde, alınmıştır.

3.2.1.2 Magna Carta'da Direnme Hakkı

İngiliz Anayasal tarihine bakılırsa görölceğı üzere köklü anayasal değışiklikler büyük çoğunluğunda ekonomik sıkıntılar sonucunda yapılmıştır. *Magna Carta*'da da durum böyledir. Vergilere karşı çıkan isyancı baronlarla anlaşmak için 15 Haziran 1215 tarihinde *Magna Carta* Kral I. John tarafından kabul edilmiştir. Anlaşmaya daha sonra iki taraf da uymamış ve sonucunda I. Baronlar Savaşı isminde bir iç savaş çıkmıştır. Bu savaşın sonunda yapılan anlaşma ile *Magna Carta* artık kalıcılaştırılmıştır. Metne göre;

⁵³⁷ Göze, Pozitif Hukuk Metinleri, s. 29.

⁵³⁸ A.g.e., s. 29 vd.

Kralın vergileri arttırması karşılığında, baronlar oluşturulacak baronlar konseyinde vergi artışlarını veto edebilme haklarına kavuşacak, yargılamalar bir jüri aracılığıyla yapılacaktır. Bu hakların yanısıra; kilisenin bağımsızlığı, baronların yasadışı alıkoymalardan muaf tutulması gibi aristokrasinin lehine olan bazı medeni haklar da tanınmıştır.⁵³⁹ Devamında, anılan hükümlere kral tarafından uyulmasını sağlayabilmek için gerektiğinde baronların zora başvurulabileceği kabul edilmiştir. Buna göre baronlardan oluşan 25 kişilik bir kurul meydana getirilmiş, bunlardan dördü kralın işlemlerini denetleyecek ve aynı zamanda fermanla tanınan hak ve hürriyetlere aykırı davranışlarından doğan şikâyetleri de krala iletecektir. Kral şikâyetle konu olan olayı inceleyerek ve bir karara bağlamakla zorunludur. Kralın bu hükümlere uymaması halinde baronlar, kral üzerinde baskı yapmak ve gerektiğinde krala karşı kuvvet kullanarak söz konusu şikâyetin incelenmesini ve sonuçlandırılmasını sağlama yetkisine sahiptir. Böylelikle İngiliz senyör sınıfına gerektiğinde krala baskı yaparak haklarını koruma imkânı verilmiştir.⁵⁴⁰ Buradaki direnme hakkı orta çağ literatüründeki direniş teorileriyle paralel olarak sadece belirli bir zümreye tanınmıştır. Ancak *Magna Carta*'nın toplumun tamamını ilgilendiren bir koruma fonksiyonu da yukarıda değinildiği gibi vergilerin arttırılması hususundadır.

Magna Carta'nın hukuki ve siyasi sonuçları çok önemli olmasına karşın, temelinde kralın vergi arttırımı kararını senyörlerin onayına bırakması yatar. Bu verginin soylular aracılığıyla asıl serflerden toplanacağı da açıktır. Kral tarafından verilen bir vergi kararı baronlarca veto edildiğinde ve kral buna uymadığında yapılacak direniş dolaylı olarak tüm vergi mükellefi toplumu ilgilendirmektedir. Bu bakış açısıyla kuşkusuz aristokrasi lehine getirilen direnme hakkı, feodal köylüyü bir bakıma koruyan bir haktır.

Magna Carta ile getirilen direnme hakkı mahkeme kararı ile tanınmıştır. 1710 yılında Henry Sacheverell isimli din adamının yargılanmasında mahkeme direnme hakkının meşru bir hak olduğuna dair hüküm kurmuştur. Ancak bu karar görüleceği üzere aslında direnme hakkının kullanımına ilişkin bir karar değildir, sadece hakkın varlığından bahsetmekle yetinmektedir.

⁵³⁹ Maitland, F. W: The Constitutional History of England. New College Oxford 1908. s.10-14 &172-173

⁵⁴⁰ Göze, Pozitif Hukuk Metinleri, s. 32.

Dava, Katolik bir din adamı olan Henry Sacheverell'in kamuya açık alanda yapmış olduğu vaazlara ilişkindir. Sacheverell vaazlarında 1688 yılındaki Muhteşem Devrimi ve Kral James'in idam edilmesini eleştirmekte, bu olaylardan sorumlu olan kişilerin siyasette ve kilisede hala dini sapkınlıklarına devam ettiğini ifade etmiştir. Sözü geçen bu dini sapkınlıklardan kasıt devrimde ve sonrasındaki dönemde Whig partisi tarafından direnme hakkının savunulması ile devrim sonrası dini tolerans yasasına ilişkindir. Whig partisi bu vaazları kendilerine muhalif olan Tory partisinin bir provokasyonu olarak değerlendirerek, avam kamarasında yargılanmasına karar verir. Siyasi bir yargılamanın sonucunda Sacheverell önemsiz bir ceza alarak kurtulur, ancak karar Sacheverell'in aksine direnme hakkının varlığını ve meşruluğunu kabul ederek, bunun aksinin vaaz edilmesini bozgunculuk olarak nitelendirir⁵⁴¹.

Magna Carta ile tarihte ilk defa meşruiyetini tanrıdan aldığı kabul edilen ve sınırsız yetkiyle donatılmış bir kralın yetkileri pozitif hukuk metniyle sınırlanmıştır. Elbette bu tarz bir sınırlama yanında güvencesiyle birlikte gelmelidir. Zira herkes gibi kralların da verdikleri sözlere uymadıkları tarih boyunca görülmekte olup, sade güvene dayalı bir yöneten-yönetilen ilişkisinden ziyade, sürekli denetime dayalı ve potansiyel yaptırımlarla her zaman karşılaşabilen bir sınırlı iktidar anlayışının temeli burada atılmıştır.

3.2.1.3 1222 tarihli Altın Mühür⁵⁴² (*Bulle d'Or, Golden Bull of 1222, Aranybulla*)

1222 tarihli Altın Mühür Macaristan Kralı II. Andrew tarafından, soyluların zorlamasıyla imzalanmış bir anayasal metindir. Metinde; soyluların tüm vergilerden muaf olduğu, kralın emriyle savaşa gitmeye ve savaşı finanse etmeye zorlanamayacakları hükümleri yer almaktadır. Mühür'de geçen bütün bu hükümlerin güvencesi olarak m. 31'de gerektiğinde kralın baskı ve keyfi davranışlarına karşı soyluların direnebilecekleri kabul edilmiştir.⁵⁴³ Burada geçen direnme hakkının içeriği *Magna Carta*'daki direnme

⁵⁴¹ Göze, Pozitif Hukuk Metinleri, s. 31.

⁵⁴² 1222 tarihli Altın Mühür tabirinin kullanılması sebebi tarih boyunca pek çok Altın Mühür isimli fermanın olmasındandır.

⁵⁴³ Rady, Martyn: Hungary and Golden Bull of 1222. Banatica, S. 24, C. 2, 2014. s. 90.

hakkıyla karşılaştırılınca çok zayıf bulunmuştur. Zira kralı denetleyecek bir yapıdan, kralın zorbalığının neleri kapsadığından bahsedilmemiştir.⁵⁴⁴

1517 yılında hukukçu ve siyasetçi István Werbőczy ülkesinin örf ve âdet hukukunu bir araya toplamak ve yazılı bir metin içinde tespit etmek görevini vermişti. Werboezi hazırladığı ve krala sunduğu “*Tripartatum*” adını taşıyan kanun tasarısında soylu kişilerin hak ve görevlerini belirtmekte ve 1222 Altın Mühür ile kendilerine tanınan hakların ihlâl edilmesi halinde direnme hakkının varlığından söz etmektedir.⁵⁴⁵

Altın Mühür’deki bu direnme hakkının pratikteki değerine gelince; Werbőczy’nin hatalı olduğu ve direnme hakkını aslından kopartarak siyasi emellerine alet ettiği söylenmektedir. Şöyle ki; Werbőczy bütün Macaristan krallarının tahta çıkarken Altın Mühür’e uyacaklarına dair yemin ettiklerini iddia etmiş, ardından gelen yazarlar da buna devam etmişlerdir. Tarihte İngiltere’nin aksine Macaristan’da direnme hakkının kullanıldığı herhangi bir olay gözlemlenmemiştir. Ancak bu iddia daha sonraki dönemde Habsburg hanedanına isyan edenlerce kullanılmıştır. En sonunda 1687 yılında Kral I. Leopold direnme hakkına ilişkin bu hükmü Altın Mühür’den çıkartmıştır.⁵⁴⁶

1222 tarihli Altın Mühür iktidarın yetkilerini kısıtlaması sebebiyle Macaristan’ın *Magna Carta*’sı olarak değerlendirilmektedir. Yine aynı şekilde direnme hakkına ilişkin hükümler sadece soylular tarafından kullanılabilmesi açısından paralellik göstermektedir. Ancak *Magna Carta* aksine, Altın Mühür’de direnme hakkı belirsiz bırakılmış ve kullanılamamıştır.

3.2.1.4 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi

Amerikan siyasi geleneği genel olarak halkın ahlaki bir devrim hakkına sahip olduğunu kabul ederek, bir idarecinin zorbalık yaptığı durumda vatandaşın silah kullanarak onu devirebileceğini ve yeni bir yönetim kurabileceğini kabul etmektedir. Fakat genel olarak devrimin ahlaki uyumluluğunun anayasal bir hak olamayacağını çünkü devrim ve anayasa kavramları derin bir düzeyde çatışma içinde olduğunu da belirtmektedir. Bir

⁵⁴⁴ Rady, Martyn: Hungary and Golden Bull of 1222. Banatica, S. 24, C. 2, 2014. s. 93.

⁵⁴⁵ A.g.e., s. 32.

⁵⁴⁶ Rady, Martyn: Hungary and Golden Bull of 1222. Banatica, S. 24, C. 2, 2014. s. 102.

devrim, tanım gereği, temel politik-yasal düzeni değiştirmeye çalışırken bir anayasa ise tanım gereği, bu düzeni benimsemeye çalışmaktadır. Başka bir deyişle, bir anayasanın ve bir devrimin amaçları derinlemesine farklıdır. Bir anayasanın, devrim hakkı yaratarak kendi özünü çürüten tohumları içerdiğini varsayalım. Dahası, bir devrim başlar başlamaz, anayasal bir faaliyet olmaktan çıkar, çünkü insanlar eski kurulu düzeni terk eder ve doğal durumuna geri döner. Dolayısıyla, oluşum ve devrimin yöntemleri ve politik biçimleri çok farklıdır. Anayasal faaliyet, belirli bir anayasal rejimin kurucu kuralları tarafından yönetilir, ancak devrim, en iyi şekilde, doğal eşitlik ve en kötü ihtimalle, ana güç tarafından yönetilir. Dolayısıyla bu görüşe göre, devrim ve anayasa doğal olarak çatışma halindedir.⁵⁴⁷

İnsan hakları fikri, insan haklarının yasal gelişiminin yeni ve önemli bir seviyesine ulaşmış şeklidir. İngiltere'deki Amerikan Kolonileri'nin, sömürgeci devletlerinden tek taraflı olarak ayrılmak istemeleri neticesinde, siyasi liderler Thomas Jefferson'dan bağımsızlık ilanı için bir taslak önerisinde bulunmalarını istemiştir. Sömürgeci monarşiden bu tek taraflı ayrılığı haklı çıkarmak için, Kurucu Babaların bu adımı Avrupa'nın monarşik ortamına doğru yaklaştırması gerekiyordu. Jefferson, başlıca iki itirazla karşı karşıya kaldı. İlk önce halkların ve insanların aslında dayanılmaz bir direniş hakkına sahip olduklarını açıklamak zorunda kaldı. Bu hak, halklara kendi hükümet sistemlerine karar vermelerini ve kendi kaderlerini tayin haklarına dayanarak zalimce bir hükümetten ayrılmalarını sağlamaktadır. Böylece iktidar ve dolayısıyla konfederasyon devletlerinin halkları tek taraflı olarak ayrılma ve kendi hükümet sistemlerini kurma hakkına sahip olmuştur.⁵⁴⁸

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ne bireycilik egemendir. Bildirgede insanların, kaynağı Tanrı olan bazı doğal hakları olduğu, bu hakların başkalarına devir ve temlik edilemeyeceği açıklanmıştır. Yaşama hakkı, mutlu ve özgür olma hakkı da bu haklar arasında yer almaktadır. Bildirgeye göre iktidarların amacı da bu hakların korunmasını ve gerçekleşmesini sağlamaktır. Zira iktidarlar kamu yararını ve güvenliğini gerçekleştirmek için vardır. Bu amaca hizmet etmeyen veya bu amaçtan uzaklaşan yöneticiler halk

⁵⁴⁷ Williams, David C.: The Constitutional Right to "Conservative" Revolution. Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review, C. 32, S. 2, Y. 1997, s. 413 vd.

⁵⁴⁸ Fleiner / Basta Fleiner, s. 148.

tarafından makamlarından uzaklaştırabilir ve bunların yerine kamu yararını daha iyi biçimde gerçekleştireceği düşünülen yöneticileri getirebilir.⁵⁴⁹

Metne göre yöneticileri gerektiğinde değiştirme hakkı vazgeçilmez, devredilmez ve varlığından şüphe edilmemesi gereken bir haktır. Fakat, bildiride halkın yöneticileri mevkilerinden uzaklaştırma hakkının tanınmış olması bu hakkın rastgele kullanılabileceği anlamına elbette gelmez. Bu hakkın kullanılmasında temkinli hareket etmek gerekir. Her hükümetin toplumu yönetirken hatalar yapması mümkündür ve bu hataların hepsi yöneticilerin kötü niyetinin kesin bir delili olmayabilir. Bu bakımdan her hata halkın direkt olarak direnme hakkını kullanmasını gerektirmeyebilir.⁵⁵⁰

18. yüzyılda direnme hakkı, Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nde “yönetenler, bireylerin yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişmek gibi doğal, devredilmez haklarını sağlamak içindir; halk bu amaçtan sapan yönetimi değiştirmek ve devirmek hakkına sahiptir.” biçiminde yer almış; böylece pozitif hukuk metinlerine açıkça girmeye başlamıştır. Bununla birlikte zaman içinde Amerikan belgelerinde direnme hakkı giderek önemini kaybetmiştir.⁵⁵¹

3.2.1.5 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

1789'da “Genel Meclis” niteliğini alan “*Etats-Generaux*”, antik rejim ile her türlü ilişkinin kesildiğini göstermek amacıyla yeni kurulmakta olan sosyal-siyasi düzene temel olmak üzere çıkarılacak anayasanın başlangıç bölümüne bireylerin hak ve özgürlüklerini açıklayan bir haklar bildirisinin konulmasını uygun görmüştür. Genel Kurucu Meclis'te de benimsenen bu görüşe uyularak 1789'da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi hazırlanarak kabul edilmiştir. Bildirinin başlangıç kısmında insanlığın uğradığı felaketlerin ve yönetim sistemlerinde ortaya çıkan bozuklukların tek nedeni olarak insan haklarına önem verilmemesi ve bunların zamanla unutulmuş olması, bu hakların yeterince bilinmemesi gösterilmiştir. İnsanların kutsal, zaman aşımı ile kaybedilmeyen, başkasına devri mümkün olmayan doğal haklara sahip oldukları açıkça ortaya konur, herkesçe bilinir ve öğrenilirse,

⁵⁴⁹ Göze, Pozitif Hukuk Metinleri, s. 33.

⁵⁵⁰ A.g.e., s. 33.

⁵⁵¹ Ekici, s. 84.

baskıcı ve keyfi yönetimlerin kurulması ve yerleşmesin de önlenebileceği düşünülmüştür. İnsanlar hak ve hürriyetlerin hangileri olduğunu bildikleri anda bu hak ve hürriyetlerini korumak için harekete geçeceklerine inanılmıştır. Bu görüşten hareket eden bildiride insanların hak ve hürriyetlerinin neler olduğu açıklanmış ve bu hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesi halinde bunun müeyyidesi de gösterilmiştir.⁵⁵²

İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi madde 2'ye göre “Her siyasal kuruluşun amacı insanın zamanaşımına uğramayan doğal haklarının korunmasıdır. Bu doğal haklar, özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakkıdır.” Kişi, devletçe verilmeyen doğuştan sahip olduğu bu hakları, siyasal iktidara karşı ileri sürebilir. Devlet yetkilerini aşarak kişilerin hak ve özgürlüklerini çiğneyemez. Devletin bireyler üzerinde baskı kurması durumunda “baskıya karşı direnme hakkı” doğar denilmektedir.⁵⁵³

Bu bakımdan direnme hakkı, en geniş ve en parlak ifadesini Fransız İhtilali'nin temel metinlerinden sayılan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde bulur. Bildiriye göre, bireylerin doğal hakları, siyasal iktidarın sınırlarını belirler. Kişi, devletçe verilmeyen doğuştan sahip olduğu bu hakları, siyasal iktidara karşı ileri sürebilir. Devlet, toplumdan ayrıdır, ancak topluma boyun eğmesi de söz konusu değildir. Bununla birlikte siyasal iktidarın yetkilerini aşarak kişinin hak ve özgürlüklerini çiğnemesi ve bireyler üzerinde baskı kurması durumunda baskıya karşı direnme hakkı ortaya çıkmaktadır.⁵⁵⁴ Günümüzde Fransa'da direnme hakkı anayasal şekilde korunuyor olsa da pozitif hukuka isyanın kanunen direnme hakkına dayandırılmayacağı fakat etik ve siyasi temellerinin bulunabileceği dile getirilmektedir.⁵⁵⁵

3.2.1.6 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin önsözünde insan haklarına saygı göstermek ve insan haklarını güvenlik altına almak, bu amaçla gerekli hukuk kurallarını uygulamak iktidarlara düşen görev olduğu belirtilmiştir. Bu görevin yerine

⁵⁵² Göze, Pozitif Hukuk Metinleri, s. 34.

⁵⁵³ Ekici, s. 84 vd.

⁵⁵⁴ Taşkın, s. 51.

⁵⁵⁵ Küçüktaşdemir, s. 2211.

getirilmesinin insanların son çare olarak direnme hakkına başvurmaya mecbur kalmamaları açısından zorunlu olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁶

1998 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen İnsan Hakları Savunucularının Korunması Bildirgesi'nde ise İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Önsözü'nün tam tersi yönde ilerlemiştir. Bu bildirgenin 12. ve 13. maddelerinin⁵⁵⁷ açıkça direnme hakkını yasakladığı ve insanların haklarını korumak için ancak barışçıl yöntemler kullanabilecekleri söylenmiştir. Böylelikle barışçıl yöntemler dışında mücadelede bulunan kişi veya kişiler “insan hakları savunucusu” olarak kabul edilemeyecek ve bu bildirgenin korumasından yararlanamayacaklardır. Metinde açıkça direnme hakkının ortadan kaldırıldığı söylenmiş ve kölelik, sömürgecilik ya da *apartheid* rejimlerine karşı barışçıl bir mücadelenin hiçbir başarıya ulaşamayacağı vurgulanmıştır.⁵⁵⁸ Gerçekten de tarih boyunca pek çok hakkın pozitif hukuk kapsamına sokularak kazanılması ve korunması ile soykırımlara, insanlık suçları gibi vahşi insan hakları ihlallerine karşı sadece barışçıl bir mücadele izlense acaba mevcut kazanımlar bir yana Birleşmiş Milletler, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi bugün mevcut olabilir miydi sorusuna cevap vermek gerekir.

⁵⁵⁶ İNSAN HAKLARI EVRENSEL BEYANNAMESİ Önsöz: “İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan haysiyetin ve bunların eşit ve devir kabul etmez haklarının tanınması hususunun, hürriyetin, adaletin ve dünya barışının temeli olmasına, İnsan haklarının tanınmaması ve hor görülmesinin insanlık vicdanını isyana sevkeden vahşiliklere sebep olmuş bulunmasına, dehşetten ve yoksulluktan kurtulmuş insanların, içinde söz ve inanma hürriyetlerine sahip olacakları bir dünyanın kurulması en yüksek amaçları olarak ilan edilmiş bulunmasına, İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunmasının esası bir zaruret olmasına, Uluslararası dostça ilişkiler geliştirilmesini teşvik etmenin esası bir zaruret olmasına, Birleşmiş Milletler halklarının, Antlaşmada, insanın ana haklarına, insan şahsının haysiyet ve değerine, erkek ve kadınların eşitliğine olan imanlarını bir kere daha ilan etmiş olmalarına ve sosyal ilerlemeyi kolaylaştırmaya, daha geniş bir hürriyet içerisinde daha iyi hayat şartları kurmaya karar verdiklerini beyan etmiş bulunmalarına, Üye devletlerin, Birleşmiş Milletler Teşkilatı ile işbirliği ederek insan haklarına ve ana hürriyetlerine bütün dünyada gerçekten saygı gösterilmesinin teminini taahhüt etmiş olmalarına, Bu haklar ve hürriyetlerin herkesçe aynı şekilde anlaşılmasının yukarıdaki taahhüdün yerine getirilmesi için son derece önemli bulunmasına göre, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu; İnsanlık topluluğunun bütün bireyleriyle kuruluşlarının bu Bildirgeyi her zaman göz önünde tutarak eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmeye, giderek artan ulusal ve uluslararası önlemlerle gerek üye devletlerin halkları ve gerekse bu devletlerin yönetimi altındaki ülkeler halkları arasında bu hakların dünyaca etkin olarak tanınmasını ve uygulanmasını sağlamaya çaba göstermeleri amacıyla tüm halklar ve uluslar için ortak ideal ölçüleri belirleyen bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini ilan eder”.

⁵⁵⁷ Madde 12: Hiç kimse özel hayatı, ailesi, meskeni veya yazışması hususlarında keyfi karışmalara, şeref ve şöhretine karşı tecavüzlere maruz bırakılamaz. Herkesin bu karışma ve karşı kanun ile korunmaya hakkı vardır.

Madde 13: 1. Herkes herhangi bir devletin sınırları dâhilinde serbestçe dolaşma ve yerleşme hakkına haizdir. 2. Herkes, kendi memleketi de dâhil, herhangi bir memleketi terk etmek ve memleketine dönmek hakkına haizdir.

⁵⁵⁸ Murphy, s. 92.

Bu açıklamalar ışığında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi Önsözü, isyan biçimindeki dirence açık bir referans verdiği görülmekte olup, direnme hakkının yer aldığı belki de en geçerli ve yaygın kabul gören belge niteliğindedir.⁵⁵⁹

3.2.2 Direnme Hakkının Düzenlendiği Anayasalar

Direnme hakkı faşizmle mücadele eden ülkeler ağırlıklı olmak üzere dünyanın farklı anayasalarında değişik muhteva ve şekillerde kabul edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Portekiz Anayasası: 25 Nisan 1974 tarihli Portekiz Anayasası'nın başlangıç hükümleri ile faşizme karşı Portekiz halkının yapmış olduğu direniş mücadelesinin kazanımları övülmektedir. 21. maddesinde ise; herkesin hak, özgürlük ve bunların güvencelerinin ihlallerine karşı yetkililere başvurma imkânı kalmadığında güç kullanma hakkına sahip olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁶⁰

Meksika Birleşik Devletleri Anayasası: 5 Şubat 1917 tarihli Meksika Birleşik Devletleri Anayasasının 39. maddesi de halkın yönetim biçimini her zaman değiştirme hakkının bulunduğunu söyler, halkın bu hakkını başkasına devir ve temlik de edemeyeceği de belirtilmiştir.⁵⁶¹

Ekvator Anayasası: 2008 tarihli Ekvator Anayasası'nın 98. maddesinde; bireylerin ve toplulukların her türlü kamu ve özel hukuk kişilerine karşı anayasal haklarını korumak ve yeni haklar talep etmek için direnme hakkına sahip olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶²

Gambiya Anayasası: 1996 tarihli Gambiya Anayasası'nın 6/2. maddesinde; bütün vatandaşların anayasayı şiddet veya hukuksuz şekilde değiştirmeye karşı direnme hakları ve görevleri olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Anbarlı, Şeniz: Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu. Yönetim Bilimleri Dergisi Journal of Administrative Sciences, C. 5, S. 2, Y. 2007, s. 72 vd.

⁵⁶⁰ Tribunal Constitucional Portugal, Constitution Of The Portuguese Republic Seventh Revision [2005] <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constituicaoingles.pdf> (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶¹ Political Constitution Of The United Mexican Statesreorganized And Consolidated Version, http://comparativeconstitutionsproject.org/wp-content/uploads/UNAM-Mexican-Constitution_vf.pdf?6c8912 (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶² Ecuador's Constitution of 2008 with Amendments through 2015 https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

Almanya Anayasası: 1949 tarihli Almanya Anayasası'nın 20/4. maddesinde; bütün Almanların başka bir çare kalmadığında anayasal düzeni ortadan kaldırmaya çalışan herkese direnme hakkı olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶⁴

Gana Anayasası: 1992 tarihli Gana Anayasası'nın 4-a. maddesinde; bütün vatandaşların anayasanın tamamını veya bir kısmını hukuksuz bir şekilde değiştirmeye teşebbüs ettiğinde direnmeye hakkının olduğu, bu tehdit ortadan kalktığında anayasal düzene dönmeye ellerinden geleni yapmaya görevli oldukları kabul edilmiştir.⁵⁶⁵

Cape Verde Anayasası: 1980 tarihli Cape Verde Anayasası'nın 18. maddesinde; herkesin haklarını ihlal eden emirlere uymama ve herkesin hak, özgürlük ve bunların güvencelerinin ihlallerine karşı yetkililere başvurma imkânı kalmadığında güç kullanma hakkına sahip olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶⁶

Yunanistan Anayasası: 1975 tarihli Yunanistan Anayasası'nın 120/1. maddesinde; anayasayı, şiddetle ortadan kaldırmaya çalışanlara karşı, korumasına emanet edilmiş bütün vatansever yunanların ellerinde olan bütün imkanlarla direnmekle haklı ve görevli olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶⁷

Gine Anayasası: 2010 tarihli Gine Anayasası'nın 21/4. maddesine göre; bütün vatandaşlar baskıya karşı direnme hakkına sahiptir.⁵⁶⁸

Macaristan Anayasası: 2011 tarihli Macaristan Anayasası'nın C/3. maddesine göre; herkes cebren güç elde etmeye çalışanlara karşı direnmeye haklı ve görevlidir.⁵⁶⁹

⁵⁶³ Gambia (The)'s Constitution of 1996 with Amendments through 2018 https://www.constituteproject.org/constitution/Gambia_2018.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶⁴ Germany's Constitution of 1949 with Amendments through 2014 https://www.constituteproject.org/constitution/German_Federal_Republic_2014.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶⁵ Ghana's Constitution of 1992 with Amendments through 1996 https://www.constituteproject.org/constitution/Ghana_1996.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶⁶ Cape Verde's Constitution Of 1980 With Amendments through 1992 https://www.constituteproject.org/constitution/Cape_Verde_1992.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶⁷ Greece's Constitution of 1975 with Amendments through 2008 https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁶⁸ Guinea's Constitution of 2010 https://www.constituteproject.org/constitution/Guinea_2010.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

Litvanya Anayasası: 1992 tarihli Litvanya Anayasası'nın 3. maddesine göre; tüm ulus ve her vatandaş ülke bütünlüğüne, bağımsızlığına ve Litvanya'nın anayasal düzenine saldıran kişilere güç kullanarak direnme hakkına sahiptir.⁵⁷⁰

Paraguay Anayasası: 1992 tarihli Paraguay Anayasası'nın 138. maddesine göre; bütün vatandaşlar iktidarı gasp edenlere karşı tüm imkanlarıyla direnme hakkına sahiptir ve Anayasanın aksine kamu gücü kullananların bütün işlemleri yok hükmünde olup, emirlerine uymak zorunlu değildir.⁵⁷¹

Güney Sudan Anayasası: 2011 tarihli Güney Sudan Anayasası'nın 4/3. maddesine göre; tüm vatandaşlar anayasayı ortadan kaldırmaya, anayasal hükümeti devirmeye çalışanlara karşı direnmekle görevlidir.⁵⁷² Burada diğer anayasalardan farklı olarak direnme bir hak değil, görev olarak verilmiştir.

Timor-Leste Anayasası: 2002 tarihli Timor-Leste Anayasası'nın başlangıç hükmünde ve 11. maddesinde Timor halkının seküler direnişi sayesinde kurulan bağımsız devlete vurgu yapılmaktadır. Hatta bu direnişçilerin bazı hukuki imtiyazlara sahip olduğu ve bunların kanunla düzenleneceğinden bahsedilmektedir. Ardından 28. maddede bütün vatandaşların haklarını, özgürlüklerini ve güvencelerini ihlal edecek her türlü hukuksuz emre itaatsizlik etmekte ve direnmekte görevli ve haklı olduğu belirtilmiştir.⁵⁷³ Timor-Leste Anayasası'nda diğer anayasalardan farklı olarak ülkenin kuruluşunda verilen bağımsızlık mücadelesi direnme hakkı kapsamında sayılmıştır.

⁵⁶⁹ Hungary's Constitution of 2011 with Amendments through 2016

https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷⁰ Lithuania's Constitution of 1992 with Amendments through 2006

https://www.constituteproject.org/constitution/Lithuania_2006.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷¹ Paraguay's Constitution of 1992 with Amendments through 2011

https://www.constituteproject.org/constitution/Paraguay_2011.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷² South Sudan's Constitution of 2011 with Amendments through 2013

https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_2013.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷³ Timor-Leste's Constitution of 2002

https://www.constituteproject.org/constitution/East_Timor_2002.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

Togo Anayasası: 1992 tarihli Togo Anayasası'nın 150. maddesine göre; tüm Togoluların, gayrimeşru iktidara, itaat etmemek ve direniş organize etmek en kutsal hakları ve en önemli görevleridir.⁵⁷⁴

Uganda Anayasası: 1995 tarihli Uganda Anayasası'nın 4/3. maddesi gereğince; tüm Ugandalılar mevcut anayasal düzeni ortadan kaldırmaya çalışan herkese karşı direnme ödevine ve hakkına sahiptir. Ayrıca direniş amacına ulaşp, tehlike geçtiğinde anayasal düzene geri dönülmesini sağlamak yine herkesin görevidir.⁵⁷⁵ Direnişin son bulduğunda anayasal düzene dönüş vurgusu Gana Anayasası ile paralellik göstermektedir.

Zambiya Anayasası: 1991 tarihli Zambiya Anayasası'nın 2. maddesi gereğince; herkes anayasayı korumak ve anayasal düzeni askıya almak veya ortadan kaldırmak isteyenlere karşı direnme hakkına ve görevine sahiptir.⁵⁷⁶

Guatemala Anayasası: 1985 tarihli Guatemala Anayasası'nın 45. maddesine göre; bu anayasada yer alan haklar ve güvencelerin korunması için halkın direniş meşrudur.⁵⁷⁷ Guatemala Anayasası, direnme hakkının yer aldığı diğer anayasaların aksine, tanım son derece kısa tutulmuş olup, hakkın kime karşı ya da hangi hakların ihlalinde kullanılacağı belirtilmemiştir. Hem teoriler hem de diğer örneklerle karşılaştırıldığında buradaki direnme hakkının temel hakları ihlal eden herkese ve gerekirse iktidara dahi kuvvet uygulanabileceği hakkını içerdiği söylenebilir.

Mozambik Anayasası: 2004 tarihli Mozambik Anayasası'nın 80. maddesine göre; tüm yurttaşlar hukuksuz emirlere ve hak, özgürlük ile güvence ihlallerine itaat etmeme hakkına sahiptir.⁵⁷⁸ Madde başlığı direnme hakkı olmasına rağmen, metinde direniş geçmemekte, sadece itaatsizlikten bahsedilmektedir.

⁵⁷⁴ Togo's Constitution of 1992 with Amendments through 2007

https://www.constituteproject.org/constitution/Togo_2007.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷⁵ Uganda's Constitution of 1995 with Amendments through 2017

https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2017.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷⁶ Zambia's Constitution of 1991 with Amendments through 2016

https://www.constituteproject.org/constitution/Zambia_2016.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷⁷ Guatemala's Constitution of 1985 with Amendments through 1993

https://www.constituteproject.org/constitution/Guatemala_1993.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁷⁸ Mozambique's Constitution of 2004 with Amendments through 2007

https://www.constituteproject.org/constitution/Mozambique_2007.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

Slovakya Anayasası: 1992 tarihli Slovakya Anayasasının 32. Maddesine gereğince; anayasada yer alan insan haklarının ve özgürlüklerinin demokratik düzenini ortadan kaldırmaya çalışanlara karşı tüm yurttaşlar, anayasal organların etkin olmadığı ve etkili yargı mekanizmalarının uygulanamadığı hallerde, direnme hakkına sahiptir.⁵⁷⁹

Estonya Anayasası: tarihli Estonya Anayasası'nın 54. maddesine göre; tüm Estonlar anayasal düzenin cebren değiştirilmesi halinde, son çare olarak direnme hakkına sahiptir.⁵⁸⁰

Fransa Anayasası: 1958 tarihli Fransa Anayasası'nın 17. bölümünde 26 Ağustos 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi yer almakta olup, 2. maddesinde direnme hakkı mülkiyet, özgürlük ve güvenlik ile daimî haklar arasındadır.⁵⁸¹

Küba Anayasası: 2019 tarihli Küba Anayasası'nın 16. maddesinde; haksız savaş, fetih uluslararası suçlar olarak kabul edilmiş olup, baskıya karşı direnme hakkının ve ulusal kurtuluş hareketlerinin meşruiyeti kabul edilmiştir. Ayrıca başka ülkelerde bağımsızlık veya self-determinasyon savaşı verenlere karşı destek vermek de tüm Küba'nın uluslararası ödevi olarak kararlaştırılmıştır.⁵⁸² Küba'da direnme hakkı hem yurt içinde tanınmış hem de sosyalist ilkeler gereğince dünyanın herhangi bir yerinde verilmekte olan mücadelelerle dayanışma yapılması gereğine atıf yapılmıştır.

Çek Cumhuriyeti Anayasası: 1993 tarihli Çek Cumhuriyeti Anayasası'nın 23. maddesinde direnme hakkına yer verilmiş olup, Slovakya Anayasası ile aynı içeriktedir.⁵⁸³

Görüldüğü üzere direnme hakkı anayasalarında yer alan pek çok ülke askeri darbelere sahne olmuş, faşist diktatörlüklerle mücadele etmiştir. Bu ülkelerde direnme hakkına anayasal olarak yer verilmesi pratik bir değerden ziyade geçmiş mücadeleleri

⁵⁷⁹ Slovakia's Constitution of 1992 with Amendments through 2017 https://www.constituteproject.org/constitution/Slovakia_2017.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁸⁰ Estonia's Constitution of 1992 with Amendments through 2015 https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁸¹ France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008 https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁸² Cuba's Constitution of 2019 https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

⁵⁸³ Czech Republic's Constitution of 1993 with Amendments through 2013 https://www.constituteproject.org/constitution/Czech_Republic_2013.pdf?lang=en (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

övmek, onlardan ders çıkarmak ve ödenen bedellere sayı göstererek hatırlamak için konulmuş hükümler gibi görünmektedir.

3.2.3 Türk Hukuk Sisteminde Direnme Hakkı

Türk hukuk tarihinde direnme hakkına iki metinde rastlanmaktadır. Bunlar; Osmanlı dönemindeki Sened-i İttifak ve Cumhuriyet döneminde 1961 Anayasasıdır.

3.2.3.1 Osmanlı Döneminde Direnme Hakkı

Osmanlı Devleti, halkın direnmeye başvurmasını önleyecek şekilde adaleti sağlamaya yönelik birtakım mekanizmalar geliştirmiş olsa da imparatorluk tarihinde iktidarla çeşitli nedenlerle mücadele içinde bulunan gruplar daima var olagelmıştır. Osmanlı Devletindeki direnme hareketlerinin neden ve sonuçları üzerinde değerlendirme yapabilme noktasında, öncelikle direnmeye neden olan çatışma temelleri üzerinde durulması gerekmektedir.⁵⁸⁴ Çatışmanın temelleri kimi zaman yönetim şeklinin yol açtığı ağır vergilendirmeler olurken kimi zaman da bağımsızlık düşüncesi olarak kendini göstermiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki isyan ve direnmelerin asıl nedeni ulusal bağımsızlık mücadeleleri olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde iktidarın sınırlanmasında öncülük yapması beklenen orta sınıfın, burjuvazi biçiminde ortaya çıkamaması ve buna bağlı olarak düşünsel anlamda bir insan hakları doktrini geliştirememesi, Avrupa mutlak monarşi iktidarlarına karşı direnmeyi oluşturan yapısal koşulların, Osmanlı'da oluşamadığını nedeni olarak gösterilmektedir.⁵⁸⁵

Direnme hakkı, Osmanlı hukuk sisteminde ilk kez merkezi hükümetin temsilcileri ile ayan temsilcileri arasında yapılan ve sözleşme biçiminde kabul edilen Sened-i İttifak'ta yer almıştır. (29 Eylül 1808) Sened-i İttifak'ın 4.şartına göre, sadrazam buyruğu, padişah buyruğu derecesindir. Sadrazamın yasalara aykırı buyruğu karşısında ise ayanın oybirliği ile direnme hakkı vardır.⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ Anbarlı, Sivil İtaatsizlik, s. 168.

⁵⁸⁵ Teziç, Erdoğan: Anayasa Hukuku, 4. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 1997, s. 139.

⁵⁸⁶ Taşkın, s. 55.

Sened-i İttifak'ın hukuk devleti düşüncesi açısından taşıdığı değer, ayanlara tanınan hak ve güvenceler noktasında ortaya çıkmaktadır. Sened-i İttifak'ta ayanlara tanınan yetkilerle merkezi otoritenin mutlak yetkilerine bir sınırlama getirilmiş oluyordu. Böylece merkezi iktidar bu belgede düzenlenen konularla sınırlı olmak üzere keyfi davranışlarda bulunamayacak ve merkezi iktidarın davranışlarının hukukten geçerli olması Sened-i İttifak'a uygun olmasına bağılı olacaktı. Merkezi otoritenin belgedeki taahhütlerini ihlal etmesi durumunda ise, ayanlara yaptırım olarak “direnme hakkı” verilmiş, ayanların birbirine destek olarak, merkezi yönetimi bir tür denetim altına sokması öngörölmüşü.⁵⁸⁷

3.2.3.2 Cumhuriyet Döneminde Direnme Hakkı

Türkiye Cumhuriyeti anayasaları içinde direnme hakkına ilişkin ifade ilk kez 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümünde yer almıştır. Cumhuriyet dönemi anayasalarına başlangıç bölümünün koyulmasının sebebi, darbelere bir gerekçe oluşturma kaygısı olarak uzunca bir süreden beri değeriendirilmektedir. Zira siyasal bir eylem olan darbeyi, hukuki bir işleme dönüştürerek meşruiyet kazandırılmak istenmektedir. Bu hukuki işlemi geçerli kılan durum, darbenin asli kurucu gücün başarı elde etmiş siyasal güç sahiplerine ait olmasıdır. Böylelikle anayasaya başlangıç metni koyulması ile anayasa koyucunun temel felsefesi özetlenmekte ve anayasanın yorumlanmasında bu felsefenin göz önünde tutulması amaçlanmaktadır. Anayasa, bunu bir zorunluluk haline getirmek amacıyla gerek devletin niteliklerinin belirtildiğı 2. maddede gerekse anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıcın, anayasa metnine dâhil olduğunu belirten 176. maddede, başlangıca atıfta bulunmuştur.⁵⁸⁸

Başlangıca⁵⁸⁹ göre Türk ulusu, “Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960

⁵⁸⁷ Suntur, Hasan: 1982 Anayasası'nda Hukuk Devleti ile İlgili Değişiklikler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2011, s. 10.

⁵⁸⁸ Eroğul, Cem: Anatüzeeye Giriş. İmaj Yayınları, Ankara 2000, s. 311 vd.

⁵⁸⁹ “Tarihi boyunca bağımsız yaşamış, hak ve hürriyetleri için savaşmış olan;

Anayasa ve Hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti;

Bütün fertlerini, kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, millî şuur ve ülküler etrafında toplayan ve milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak millî birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliğinden hız ve ilham alarak ve;

Devrimi'ni" yapmıştır. Bu söylemde, iktidarın anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybettiği, başka bir deyişle iktidarın hukuksal dayanaktan yoksun kaldığı vurgulanmaktadır. Bu deyişe göre, böyle bir durumda ulusun "direnme hakkı" doğmakta ve direnme eylemi meşruiyet ya da haklı bir gerekçe kazanmaktadır; Türk ulusu, meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı "direnme hakkını" kullanmıştır. Bu nedenle kullanılan direnme hakkı meşrudur denilmektedir.⁵⁹⁰

Anayasa Mahkemesi konuya ilişkin bir kararında⁵⁹¹; 27 Mayıs Devrimi "Anayasa ve hukuk dışı faaliyetleri sonucunda meşruiyetini kaybetmiş iktidara karşı halkın direnme hakkını kullanması" olarak tanımlamış ve bu direnme hakkının Anayasa'nın dayandığı temel görüş ve ilkeler olan "insan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak" kavramlarının güvencesi olarak değerlendirilmiştir.

Yüksek Adalet Divanı veya diğer yargı mercilerinin verdiği kararların kötülenmesi ve mahkûm edilmiş şahıslarının övülmesi, sonucu itibariyle 27 Mayıs Devrimi'nin meşruluğunu ve haklılığını inkâra yol açan ve Türk Milletinin meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnmesini yersiz ve gayrimeşru gibi göstermeye çalışan ve böylelikle vatandaşları tahrik ederek aralarında kin ve düşmanlık duyguları yaratan bir davranış olarak nitelendirilerek meşruiyetin dayanaklarından birisi de devrilen iktidarın yargılanması ve suçlu bulunması olduğu ifade edilmiştir.

Aynı kararda 27 Mayıs Devrimi'nin de 1961 Anayasasının meşruiyet kaynaklarından biri olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle 1961 Anayasasının getirdiği esaslar ve koyduğu hükümler 27 Mayıs Devrimi'ni meşrulaştıran toplumsal ihtiyaçlara, toplumun gerçek bir

"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesinin, Millî Mücadele ruhunun, millet egemenliğinin, Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip olarak;

İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adâleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak için;

Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu Anayasayı kabûl ve ilân ve Onu, asıl teminatın vatandaşların gönüllerinde ve iradelerinde yer aldığı inancı ile, hürriyete, adâlete ve fâzilete aşık evlâtlarının uyanık bekçiliğine emanet eder."

⁵⁹⁰ Ekici, s. 85.

⁵⁹¹ Anayasa Mahkemesi Kararı. Resmî Gazete tarih/sayı:9.7.1963/11449. 1963/16E. 1963/83K. Karar tarihi: 8/4/1963.

demokratik düzen içinde yaşama isteğini yansıtmaktadır. Yani 1961 Anayasası devrimin ulaşmak istediği sonuçtur. Böylelikle 27 Mayıs Devrimi ve 1961 Anayasası birbirine bağlı olarak değerlendirilmiştir. Bunun içindir ki 27 Mayıs Devrimi'nin meşruiyeti kabul edilmediği takdirde 1961 Anayasası'nın da gayrimeşru olacağı söylenmiştir.

Özetle; 27 Mayıs Darbesi'nin meşru bir direnme hakkı uygulaması olduğu ve tüm halkın desteğiyle yapıldığı söylenmekle birlikte, bu eyleme siyasi ve hukuki meşruiyet katabilmek amacıyla iki adet yol izlenmiştir. Bunlar direnme hakkı kullanıldığı öne sürülerek asker eliyle devrilen gayrimeşru iktidarın yargılanması ve cezalandırılmasıdır. Burada her şey açıktır; mademki iktidar anayasayı ihlal etmiştir, yargılanması en doğal sonucudur. Fakat bu yargılamanın ancak ordu eliyle iktidar ele alındıktan sonra yapılabilmesi, mevcut hukuk düzeninin etkinliğini kaybettiğini, yani başka yol kalmadığını gösteren bir dayanak olarak öne sürülmüştür. Ancak belki de 27 Mayıs'ın meşruiyetinin en büyük dayanağı 1961 Anayasası'nın referandumla kabul edilmiş olmasıdır. Böylelikle gayrimeşru iktidar eliyle ortadan kaldırılan 1924 Anayasası düzeni direnme hakkıyla ele alınmış ve referandum sonucunda yeni 1961 Anayasası ile direnme hakkı devrime dönüşmüştür.

3.3 Pozitif Hukukta Direnme Hakkına İlişkin Değerlendirme

Türkiye gibi tarihlerinde ani rejim değişiklikleri olan ülkeler, genellikle yeni iktidarın hukuk alanındaki eserlerinden biri olarak, anayasal bir direnme hakkına sahiptir. Böyle bir düzenlemeye gerek duyulmasının birincil sebebi yeni rejimin kendisini halka dayandırarak meşruluk aramasında yatmaktadır. Diğer bir sebep ise; vatandaşlara, geçmişte yaşanan direniş hareketlerinin sonucunda kazanımları korumak için, bir ödev ve dayanışma bilinci aşılamanın amaçlanmasıdır.

Yukarıda değinildiği gibi pozitifleştirilmiş bir direnme hakkının en temel sorunu meşruluğudur. Zira anayasayı koruma hakkı dışında kalan direnme hakkı kavramları anayasa üstü bir kaynağa dayandırılabilirdiği ölçüde meşru olabilecektir. Bu meşruiyet pozitif hukukta arandığı takdirde, elimizde uluslararası hukukun buyruk normları ve anayasayı koruma hakkı vardır. Direnme hakkının uluslararası hukukta yer alan insan haklarına ilişkin *jus cogens* kurallarından çıkarılabileceği söylenmektedir. Uluslararası

hukukun devletlerden ziyade insan topluluklarının haklarını etkin bir yaptırım mekanizmasıyla korumasını beklemek herhalde iyimserlik olacaktır. Pozitif hukuka dayanan meşruluk açıklamalarından diğeri de anayasayı koruma hakkı olarak tanımlanan direnme hakkıdır. Anayasayı koruma hakkı görüşünde direnme hakkı meşruiyetini zaten ortadan kalkmamış ancak ciddi bir biçimde zarar görmüş anayasal sistemden almaktadır, o halde burada da meşruluk açısından pek bir sorun görülmemektedir. Ancak direnme hakkına asıl meşruiyetini sağlayan kaynak kuşkusuz doğal hukuktur. Doğal hukuk ise sınırları belirlenmesi çok güç, belki de imkânsız olan görüşler bütünüdür. Bu bağlamda direnme hakkı gibi özünde şiddet içerebilen bir kavramı doğal hukukun belirsizliğinden meşruluk arayıp çıkarmak şiddete çağrı olarak değerlendirilebilir. Fakat pozitif hukuk üzerinde bir kavramın kategorik olarak tanınmamasının korkunç sonuçlarını tarih bize göstermiştir. Güncel doğal hukuk öğretilerinden yararlanılması soruna dair çözüm olarak görünmektedir, ancak bu çalışmanın kapsamını çok aşacağından burada sadece şu genellemeyle geçiyoruz: Hangi açıklamayla yapılırsa yapılsın, pozitif hukuk üzerinde bir hukuk değeri kabul etmek gereklidir. Şiddete çağrı iddiasına ilişkin ise; çözüm yolu kanaatimizce yukarıda belirttiğimiz gibi aşamacılık ve orantılılık olacaktır.

SONUÇ

Devlet ve özellikle onu yöneten iktidar doğası gereği yozlaşmaya meyillidir.⁵⁹² Bu meyil toplumda bazen öyle dayanılmaz hale gelir ki iktidarla çatışma kaçınılmaz olur. Tarih böyle yöneten yönetilen çatışmalarına örneklerle doludur. Bu çatışmalar yönetenlerin bütün uğraşlarına karşın, yönetilenlerin çabaları sayesinde “devlet” kavramı bugünkü halini almıştır. Günümüzdeki en demokratik, sosyal, insan haklarına saygılı hukuk devletleri bu çabanın ürünüdür.

Toplumda yasadışı ve haksız güç kullanan iktidar kendisini, üzerlerinde güç kullanmış olduğu kişilerle bir savaş durumuna sokmaktadır. Böyle bir savaş durumunda bütün haklar sona ermekte, toplum kendisini savunmak ve saldırgana karşı direnmek mecburiyetinde kalmaktadır. Bu bazen öylesine açıktır ki, kralların kutsal hakkı teorisi gibi katı ve sınırsız iktidarı destekleyen kişiler bile, bazı durumlarda krala direnmenin halk için meşru hak olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵⁹³

Direnme hakkı; sivil itaatsizlik, meşru müdafaa ve devrim hakkı gibi kavramlarla pek çok yazar tarafından eş anlamlı olarak kullanılmakta olup aralarındaki farkları belirlemek güçtür.

Geleneksel, “klasik” anlamında, direnme hakkı, halkın temel haklarını ağır şekilde ihlal eden iktidara karşı, başka bir yol kalmadığında yani son çare olarak, ihlali ortadan kaldırma hakkıdır.⁵⁹⁴ Bu ihlalin nasıl kaldırılacağı sorusuna zaman içinde zorba kralın öldürülmesi, iktidarın soylularca ya da tüm toplum olarak değiştirilmesi gibi farklı cevaplar verilmiştir. Direnme hakkı kaynağını doğal hukuk, sosyal sözleşme ve insan hakları düşüncelerinden almıştır. Elbette bu düşüncelerin direnmeyi haklı kılacak temel hak ihlaller tanımını farklıdır, zira iktidarın meşruiyeti her düşüncede farklı dayanaklara sahiptir. Ancak bu kadar farklı görüşün arasında bir ortaklık vardır; o da direnme hakkının pozitif hukukun üzerinde bir ideale dayanmasıdır.

⁵⁹² Nişancı, Şükrü: Sivil İtaatsizlik: İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı? Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013. s.23.

⁵⁹³ Locke, s.149.

⁵⁹⁴ Kaufmann, s. 574.

Bu görüşler çerçevesinde direnme hakkının pozitif hukukta yer alması, öncülleri olmakla birlikte, Amerikan Bağımsızlık Bildirisiyle birlikte yaygınlaşmıştır. Buradan günümüze kadar gelen direnme hakkı içeren anayasalara sahip ülkeler; genellikle faşizmle, askeri darbelerle, işgallerle veya self-determinasyon için mücadele etmiş toplumlardan çıkmaktadır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hukuk devleti ve benzeri kavramların yerleşmesiyle paralel olarak direnme hakkı, geçmişte yaşananlara karşı bir uyarı ve yapılan mücadelelere karşı övgü amacıyla sınırlı olan, pratikte bir değeri olmayan bir hakka dönüşmüştür. Zira ideal bir hukuk devletinde direnme hakkına yol açacak hal ihlallerinin yaşanmasına imkân yoktur, eğer imkân varsa orada hukuk devleti yoktur. Benzer görüşler de direnme hakkının meşruiyetinin artık mümkün olmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde aslen hukukla bağdaşamayacak sosyal olguların pozitifleştirilmesinin hukuk tekniği açısından yanlış olduğu söylenmektedir.

Kanaatimizce de direnme hakkının pozitif hukukta yer almasının hukuki etkinlik açısından pek bir değeri bulunmamaktadır. Bir anayasada yer alan direnme hakkı ancak bir öğüt, bir uyarı olabilecek etik ve siyasal bir kavramdır. Bununla birlikte özellikle anayasaların bile pratik değerinin kalmadığı bir rejimde, pek çok hakkın göstermelik olması gibi, direnme hakkı da sığ bir popülizm aracıdır. Ayrıca pozitifleştirilmiş bir direnme hakkı, diğer insan haklarında olduğu gibi, sınırlandırılarak “evcilleştirilecektir”. Hatta bu bağlamda direnme hakkının pozitifleştirilmesi hakkın özüne zarar vererek, içini boşaltacaktır. Pozitif hukuk bağlamda bir başka eleştiri ise hukukun hukuksuzluğun sınırını belirlemesinin oluşturduğu çelişkidir. Bu çelişkiye pozitif hukuka dair bir cevap olarak olağanüstü hâl kavramını örnek vermeyi uygun buluyoruz.

Doğal hukuk görüşlerine dayanılarak açıklanan direnme hakkı ise günümüzde şiddete çağrı öğretileri olarak değerlendirilmektedir. Gerçekten de tarihte, bazı direnme hakkı öğretilerinin, açıkça şiddet çağrısı yaptığı durumlar mevcuttur. O halde güncel eleştirilere tatminkâr bir cevap verebilecek yeni doğal hukuk öğretilerinden faydalanarak bir direnme hakkı teorisi geliştirilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce özellikle Alman ve Fransız doktrininde yer alan “Anayasallık Bloğu” ve “Anayasaüstü Normlar” teorileri direnme hakkına ilişkin sorulara cevap verecek nitelikte görüşler arasındadır. Keyfi şiddet eleştirilerine ilişkin olarak, hukuken açıklaması oldukça zor olmasına karşın, fikrimiz

direnme hakkı özelinde aşamacılık ve orantılılık ilkelerinin üzerine yoğunlaşılmasıdır. Bu iki ile demokratik direniş öğretileri ile birleştirildiği takdirde direnme hakkına 21. yüzyıl ihtiyaçlarına cevap verecek yeni bir direniş teorisi oluşturmak mümkündür.

Halklar, anılan bütün öğretilerden kaynaklanan hukuki korumalara karşın, yönetenlerin gerçek gücüne karşı her zaman zayıf duruma düşebilir. Tüm hakların yasal olarak oturduğu bir zeminde dahi; bir prens, kral veya idareci ya da seçilmiş bir temsilci kendisini tüm kısıtlamalardan kurtarıp, serbest bıraktığı takdirde halkın buna karşı dayanağı ne olacaktır sorusu kamu hukukuna ilişkin klasik bir sorudur. Bu durumda doğal hukuk ve direnme hakkı imdada yetişmektedir. Devrimler çağı çoktan kapandı anlamında kurulan cümleler güncel olaylar karşısında kanaatimizce pek bir anlam ifade etmemektedir. Kuşkusuz bu içi boş bir idealizm değildir. Zira direnme toplumsal hayata dair bir vakadır. Dolayısıyla direnme hakkının pozitif hukukta yer alıp almaması fark etmemektedir, insan baskıya akıl, vicdan veya başka bir değere dayanarak direnmeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

Adal, Erhan: **Hukukun Temel İlkeleri**. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, İstanbul 1985.

Ağaoğulları, M. A., Köker, L.: 2017 **İmparatorluktan Tanrı Devletine**. 8. Bası, İmge Yayınları, İstanbul 2017 (İmparatorluk).

Ağaoğulları, M. A., Köker, L.: **Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı**. İmge Yayınları, İstanbul 2017 (Kral-Devlet).

Ağaoğulları, M. A., Köker, L.: **Tanrı Devletinden Kral-Devlete**. 6. Bası, İmge Kitabevi, Ankara 2013 (Tanrı Devleti).

Ağaoğulları, M. Ali: **Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi**. V Yayınları, Ankara 1989 (Siyaset Felsefesi).

Ağaoğulları, M. Ali: **Sokrates'ten Jakobenlere Batıda Siyasal Düşünceler**. 8. Bası, İletişim Yayınları, İstanbul 2018 (Siyasal Düşünceler).

Akad, M., Vural Bihterin, B., Bulut, N.: **Genel Kamu Hukuku**. 8. Bası, Der Yayınları, İstanbul 2013.

Akal, C. Bali: **Yasa ve Kılıç**. Engin Yayıncılık, İstanbul 1995.

Akbay, Muvaffak: **Umumi Amme Hukuku**. AÜHFY, Ankara 1958.

Akın, İlhan F.: **Devlet Doktrinleri**. 2.Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2013.

Akıntürk, T., Ateş, D.: **Borçlar Hukuku Genel Hükümler-Özel Borç İlişkileri**. 26. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2018.

Algan, Bülent: **Muhalefet hakkı ve Türkiye'deki görünümü**. Adalet Yayınevi, Ankara 2015.

Aliefendioğlu, Yılmaz: **"Direnme hakkı" Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**. Ya-semin Özdek (Ed.) TODAİE, Ankara 2002.

Althusius, Johannes: *Politica*. F. S. Carney (Ed.). Liberty Fund, Indianapolis 1995.

Anbarlı, Şeniz: *Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu*. Yönetim Bilimleri Dergisi Journal of Administrative Sciences, C. 5, S. 2, Y. 2007, s. 71-99.

Anbarlı, Şeniz: *Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir 2006.

Anbarlı, Şeniz: *Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik*. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 2 S. 1, Y. 2001, s. 319-328.

Aral, Vecdi: *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*. 2. Bası, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010.

Arduç, Sinem: *Küçük Bir Direnme Hakkı: Sivil İtaatsizlik*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2003.

Artuk, M. E., Gökçen, A., Yenidünya, A. C.: *Ceza Hukuku Genel Hükümler*. 7. Bası, Adalet Yayınevi, Ankara 2013

Ataay, Aytekin: *Medeni Hukukun Genel Teorisi*. 2. Bası, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1980.

Ateş, Toktamış: *Türk Devrim Tarihi*. 6. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010

Aydın, M. Akif: *Türk Hukuk Tarihi*. 11. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2014.

Bagehot, Walter: *The English Constitution*. Oxford University Press: 1873.

Bedau, Hugo: *On Civil Disobedience*. Journal of Philosophy, S. 58, Y. 1961, s. 653-665.

Beetham, David: *The Legitimation of Power*. Palgrave, London 1991.

Bifulco, Daniela: *Metamorphoses of the Right of Resistance in Constitutionalism: From Tyranny to the Reaction Against Global Injustice*. Forum Di Quaderni Costituzionali 2016.

Black, Antony: *Political Thought in Europe 1250-1450*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Black, Henry Campbell: *Black's Law Dictionary: 2nd Edition*, West Publishing Company, 1910.

Blackshield, T, Williams G: *Australian Constitutional Law & Theory: Commentary and Materials*. 6th ed, Federation Press 2014.

Blunt, G. David: *Is There a Human Right to Resistance?* Human Rights Quarterly, S. 39, Y. 2017, s. 860-881.

Borschberg, Peter: *Grotius, The Social Contract and Political Resistance a Study of The Unpublished Theses*. LVI. History and Theory of International Law Series. New York University School of Law, New York 2006/7.

Boyar, Oya: *Anayasa Hukuku ve Şiddet*. MÜHFHAD, C. 22, S. 1, Y. 2016.

Brandon, S. G. Frederick: *A Dictionary of Comparative Religion*. Weidenfeld and Nicolson, London 1970.

Bury, John: *Düşünce Özgürlüğünün Tarihi*. D. Batu (Çev.), Erdini Basım ve Yayınevi, İstanbul 1978.

Calvert, Peter: *Revolution*. Praeger Publishers, London 1970.

Camion, Clément: *The Right of Resistance in Jean Calvin and the Monarchomachs*. Ithaque, S. 5, Y. 2009, s. 1-25.

Can, Cahit: *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Gelişim Çizgisi*. Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002.

Cavallar, Georg: *Vitoria, Grotius, Pufendorf, Wolff and Vattel: Accomplices of European Colonialism and Exploitation or True Cosmopolitans?* Journal of The History of International Law, C. 10, S. 2, Y. 2008, s. 181-209.

Chisholm, Hugh: *Encyclopædia Britannica*. (11th ed.). Cambridge University Press. 1911. s. 548.

Cinmen Ergin: *Sivil İtaatsızlık Üzerine Düşünceler*. İnsan Hakları Yazıları, İnsan Hakları Özel Sayısı, Y. 1998, s. 62-66.

Coicoud, J. Marc: *Legitimacy and Politics*. Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Coşkun, Vahap: *Direnme Hakkı*. HFSA, S: 5, İstanbul 2002, s.52-79.

Cotgrove, Stephen: *The Science of Society: An Introduction to Sociology*. Cambridge Rare Books, Cambridge 1979.

Crozat, Charles: *Jean de Salisbury'nin Devlet Nazariyesi*. İÜHFM, C. 5, Y. 1939, s. 17-32.

Curtis, Lisa: *No Right to Resist? Elise Reimar's Freedom as a Kantian Response to the Problem of Violent Revolt*. Hypatia, C. 27, S. 4, Y. 2012, s. 755-773.

Çaylak, Âdem: *İslam Siyasi Düşüncesine Hâkim Olan Genel ve Temel İlkeler*. Muhafazakâr Düşünce Dergisi, S. 43, Y. 2015, s. 137-152.

Çeçen, Anıl: *Adalet Kavramı- Adalet Kavramının Göreliliği Üzerine Bir Deneme*. 3. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2003.

Çeçen, Anıl: *Devlet ve İnsan Hakları*. TBBD, S. 6, Y. 1989, s. 826-845.

Çeçen, Anıl: *Hukukta Norm ve Adalet*. AÜHFD, C. 32, S. 1-4, Y. 1975, s. 71-115.

Çetin, Halis: *Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti- Meşruiyetin İktidarı*. AÜHFD, C. 58, S. 3, Y. 2003, s. 61-88.

Daver, Bülent: *Siyasal Bilime Giriş*. AÜSBFY, Ankara 1968.

Değirmencioğlu Yıldız, Burcu: *John Locke'ta Doğa Durumu ve Direnme Hakkı*. GÜHFD, C. 20, S. 3, Y. 2016, s. 375-410.

Doehring, Karl: *Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku): Sistematik Bir Yaklaşım*. Ahmet Mumcu (Çev.), 4. Bası, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2012.

Donelly, Jack: *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*. M. Erdoğan, L. Korkut (Çev.), Yetkin Yayınları, Ankara 1995.

Douzinias, Costas: *The 'Right to the Event' The Legality and Morality of Revolution and Resistance*. International Studies in Phenomenology and Philosophy, C. 2, S. 1, Y. 2014, s. 151-167.

Duguit, Leon: *Kamu Hukuku Dersleri*. S. Derbil (Çev.), AÜHFY, Ankara 1954.

Duguit, Leon: *Objective Law*. Columbia Law Review, C. 20, S. 8, Y. 1920, s. 817-831.

Duran, Bünyamin: *Direnme Hakkı ve Bediüzzaman'ın Siyasete Yaklaşımı*. Köprü Dergisi, S. 50, Y. 2016.

Egmond, Aad: *Calvinist Thought and Human Rights*. Human Rights and Religious Values. J. D. Gort, H. Jansen (Ed.), Wm. B. Eardmans, Michigan, 1995.

Ekici, Aybüke: *Direnme Hakkı*. Genç Hukukçular Hukuk Okumaları: Birikimler 4. Muharrem Balcı (Ed.), İstanbul 2013.

Ekiz, Serkan: *Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir 2001.

Enayet, Hamid: *Modern Islamic Political Thought*. Macmillan Education Ltd., London 1986.

Erdoğan, Mustafa: *Anayasa Hukuku*. 7. Bası, Orion Kitabevi, Ankara 2011.

Erdoğan, Mustafa: ***İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku***. 2. Bası, Orion kitabevi, Ankara 2011.

Ergül, Ergin: ***Genel Kamu Hukuku-İlk Çağdan Günümüze Batıda ve İslam Dünyasında Devlet Teorisi***. Adalet Yayınevi, Ankara 2019.

Eroğlu, Feyzullah: ***Kur'an'daki İslamiyet'in Yönetim Düşüncesi***. Yeni Fikir Dergisi, S. 17, Y. 2016, s. 49-71.

Eroğlu, Cem: ***Anatüze Giriş***. İmaj Yayınları, Ankara 2000.

Evgin, Selvin: ***Aydınlanma Döneminde Doğal Hukuk Düşüncesinin Gelişimi***. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Mersin 2010.

Falcón y Tella, M. José: ***The Right to Resistance to Injustice***. Cuadernos Constitucionales, C. 1, S. 62-63, Y. 2008, s. 65-76.

Fendoğlu, H. Tahsin: ***Osmanlı Hukukunda Muhalefet Hakkı, İnsan Hakları***. İnsan Hakları Sempozyumu, İstanbul 1995.

Fiedler, Sergio: ***The Right to Rebel: Social Movements and Civil Disobedience***. Cosmopolitan Civil Societies Journal, C. 1, S. 2, Y. 2009, s. 42-51.

Finlay, Christopher J.: ***Terrorism and The Right to Resist: A Theory of Just Revolutionary War***. Cambridge University Press, Cambridge 2015.

Fleiner, T., Basta Fleiner, L.: 2009. ***Constitutional Democracy in a Multicultural and Globalised World***. Springer, Berlin 2009.

Foucault, Michel: ***Toplumu Savunmak Gerekir***. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Friedmann, Wolfgang: ***Legal Theory***. Columbia University Press, New York 1967.

Friedrich, C. Joachim: ***The Philosophy of Law in Historical Perspective***. The University of Chicago Press, Chicago 1963.

Frøberg, Thomas: *The Role of The Ultima Ratio Principle in The Jurisprudence of The Norwegian Supreme Court*. Oñati Socio-Legal Series, C. 3, S. 1, Y. 2013, s. 125-134.

Fung, Yu-an: *Çin Felsefesi Tarihi*. F. Aydın (Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

Furtun, Ayşen: *Hukuk Felsefesi Dersleri*. 2. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2014.

Gargarella, Roberto: *The Last Resort: The Right of Resistance in Situations of Legal Alienation*. Yale Law School Legal Scholarship Repository, 2003, s. 1-22.

Gasdia, Russ: *John Calvin's Institutes of The Christian Religion as Critical Source for Theodore Beza's on The Rights of Magistrates*. Union Theological Seminary, 2014.

Gemalmaz, H. B.: *Johannes Althusius'da Simbiyosis, Halk egemenliği, Devlet ve Direnme Hakkı*. İÜHFM, C. 68, S. 1-2, Y. 2010, s. 43-60.

Gemalmaz, M. S.: 2012. *Devlet Birey ve Özgürlük*. 2. Bası, Legal Yayıncılık, İstanbul 2012.

Geping, Niu: *Liberalism and Confucianism: Rights and Virtues*. Core Ethics, S. 7, Y. 2011, s. 235-248.

Gesk, Georg: *Right to Resistance and Terrorism-The Example of Germany*. German Law Journal, C. 13, S. 9, Y. 2012, s. 1075-1094.

Ginsburg, T., Lansberg-Rodriguez, D., Versteeg, M.: *When to Overthrow Your Government: The Right to Resist in The World's Constitutions*. UCLA Law Review, C. 60, S. 5, Y. 2013, s. 1184-1260.

Göze, Ayferi: *Baskıya Karşı Direnme Hakkının Kabul Edildiği Pozitif Hukuk Metinleri ve Anayasalar*. İÜHFM, C. 36, S. 1-4, Y. 1970, s. 28-43 (Pozitif Hukuk Metinleri).

Göze, Ayferi: **Hristiyan Düşüncesinde ve Thomas Aquino'da Siyasal İktidar Karşısında Ferdin Durumu**. İÜHFM, C. 32, S. 2-4, Y. 1966, s. 684-692 (Hristiyan Düşüncesi).

Göze, Ayferi: **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**. 17. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 2017 (Siyasal Düşünceler).

Göze, Ayferi: **XVI. Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme**. İÜHFM, C. 34, S. 1-4, Y. 1968, s. 243-277 (XVI.yy Direnme).

Göze, Ayferi: **XVII. ve XVIII. Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme**. İÜHFM, C. 34, S. 1-4, Y. 1969, s. 49-73 (XVII. ve XVIII. Direnme).

Grady, Robert C.: **Obligation, Consent, and Locke's Right to Revolution: "Who Is to Judge?". Canadian Journal of Political Science, C. 9, S. 2, Y. 1976, s. 277-292.**

Grimes, A. P., Horwitz, R. H.: **Modern Political Ideologies**. Oxford University Press, Newyork 1959.

Grotius, Hugo: **Savaş ve Barış Hukuku**. S. L. Meray (Çev.), Say Yayınları, İstanbul 2011.

Günel, H. Yılmaz: **Duguit ve Devlet Nazariyesi**. SBFD, C. 11 S. 2, Y. 1964, s. 263-304.

Günel, H. Yılmaz: **Hukuk Devleti Kavramı**. SBFD, C. 19, S. 3, Y. 1959, s. 103-124.

Güran, Sait: **İfade Hürriyeti Üzerinde İdarenin Yetkileri**. Cezaevi Matbaası, İstanbul 1969.

Güriz, Adnan: **Hukuk Felsefesi**. 9. Bası, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011.

Haag, Ernest: **Political Violence and Civil Disobedience**. Harper Row Publiher's, New York 1972.

Habermas, Jürgen: **Civil Disobedience: Litmus Test for The Democratic Constitutional State**. Berkeley Journal of Sociology, S. 30, Y. 1985, s. 95-116.

Hakeri, Hakan: **Ceza Hukuku Genel Hükümler**. 15. Bası, Adalet Kitabevi, Ankara 2013.

Hançerlioğlu, Orhan: **Düşünce Tarihi**. 21. Bası, Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.

Hançerlioğlu, Orhan: **Felsefe Sözlüğü**. 15. Bası, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005 (Felsefe).

Hardt, M., Negri, A.: **Empire**, Harvard University Press, Cambridge, Mass 2000.

Harrison, Ross: **Hobbes, Locke and Confusion's Masterpiece: An Examination of Seventeenth-Century Political Philosophy**. Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Hayek, F. August: **Kölelik Yolu**. T. Feyzioğlu, Y. Arsan (Çev.), Liberte Yayınları, Ankara 1999.

Hemmens, C., Levin, D. L.: **"Not a Law at All": A Call For a Return to the Common Law Right to Resist Unlawful Arrest**. Southwestern University Law Review 29(1) 1999. s.1-50.

Hoff, Shannon: **Locke and Nature of Political Authority**. The Review of Politics, C. 77, S. 1, Y. 2015, s. 1-22.

Honoré, Tony: **The Right to Rebel**. Oxford Journal of Legal Studies, C. 8, S. 1, Y. 1988, s. 34-54.

Huber, E. Rudolf: **Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet**. Tuğrul Ansay (Çev.), C. 27, S. 3, Y. 1970, ss. 27-51.

Hyman, A., Walsh, J. J.: **Philosophy in The Middle Ages: The Christian, Islamic, and Jewish Traditions**. Hackett Publishing Company, Indianapolis 2010.

Işıқтаç, Yasemin: **Hukuk Felsefesi**. 3. Bası, Filiz Kitabevi, İstanbul 2010 (Hukuk Felsefesi).

Işıқтаç, Yasemin: **Hukuk Sosyolojisi**. 2. Bası, Filiz Kitabevi, İstanbul 2013 (Hukuk Sosyolojisi).

Jareborg, Nils: *Criminalization as Last Resort (Ultima Ratio)*. Ohio State Journal of Criminal Law. C. 2, S. 2, Y. 2005, s. 521-534.

Kahveci, Kutsi: *Direnme ve Sadakat Üzerine Düşünceler*. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 16, Y. 2007, s. 111-133.

Kamm, Antony: *The Romans: An Introduction*. Routledge, London 1995.

Kapani, Münici: *Kamu Hürriyetleri*. 7. Bası, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.

Kapani, Münici: *Politika Bilimine Giriş*. 2. Bası, BB101 Yayınları, Ankara 2017.

Karakaş, Jale: *M. Hardt ve A. Negri'nin Görüşlerinden Hareketle Günümüzdeki Devlet ve Hukuk Anlayışına Eleştirel Bir Bakış*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara 2009.

Karsai, Krizstina: *Avrupa Ceza Hukukunda Ultima Ratio ve Katmanlı Yetki*. T. Kelep Pekmez (Çev.). Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi, C. 3, S. 1, Y. 2015, s. 313-328.

Kaşıkcı, Osman: *İslam-Osmanlı Hukukunda Devlet Başkanının Görevinin Sona Ermesi*. AÜEHFD, C. 5, S. 1-4, Y. 2001, s. 95-120.

Kaufmann, Arthur: *Small Scale Right to Resist*. New England Law Review, C. 21, S. 3, Y. 1985, s. 571-580

Keeton, Morris: *The Morality of Civil Disobedience*. Texas Law Review, S. 43, Y. 1964/5, s. 507-525.

Kelly, Paul: *Locke's Second Treatise of Government*. Continuum Publishing, London&New York 2007.

Kevserî, M. Zâhid: *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* (Çev. Mustafa Öz), İstanbul 1981.

Koca, Mahmut, Üzülmüş, İlhan: *Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*. 5. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2012.

Koch, Henning: *Right of Resistance - A European Democratic Notion*. Scandinavian Studies in Law, S. 52, Y. 2007, s. 155-185.

Koskenniemi, Martti: "International community from Dante to Vattel" L. Nijhoff (Ed.) *Vattel's International Law in A Xxist Century Perspective*, Leiden, Boston 2011, s. 51-75.

Kuçuradi, İoanna: İnsan *Hakları Kavramları ve Sorunları*. Felsefe Kurumu Yayını, Ankara 2007.

Kurtbaş, İhsan: *Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu*. The Journal of Academic Social Science, S. 44, Y. 2017, s. 436-462.

Küçüktaşdemir, Özgür: *Ceza Hukuku Bağlamında Sivil İtaatsizlik Üzerine Bazı Değerlendirmeler*. AÜHFD, C. 65, S. 4, Y. 2016, s. 2195-2239.

La Böetie, Etienne: *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*. Mehmet Ali Ağaoğulları (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2011.

Lambton, Ann K.S.: *State and Government in Medieval Islam*. Oxford University Press, Oxford 1991.

Levy-Bruhl, Henry: *Bir Hukuki Kavram Olarak Devrim*. Server Tanilli (Çev.). İÜHFM, C. 29, S. 4, Y. 1964, s. 1023-1127.

Lewis, Bernard: *The Political Language of Islam*. The University of Chicago Press, Chicago 1988.

Lippman, Matthew: *The Right of Civil Resistance Under International Law and The Domestic Necessity Defense*. Dickinson Journal of International Law, C. 8, S. 3, Y. 1990, s. 349-373.

Lipson, Leslie: *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları Manevi Bir Erime mi Yoksa İlerleme mi?* J. Çam Yeşiltaş (Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Locke, John: *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*. Ebabil Yayıncılık, İstanbul 2012.

MacDowell, Douglas Maurice. *The Law in Classical Athens*. Cornell University Press. New York 1986.

Maitland, F. W: *The Constitutional History of England*. New College Oxford 1908.

Marcic, René: *The Persistence of Right-Law: An Inquiry Into The Foundations of The Right to Resist*. ARSP, C. 59, S. 1, Y. 1973, s. 87-116.

Mardin, Şerif: *Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci*. Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1. 5. Bası, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Marshall, Peter: *Demanding The Impossible: A History of Anarchism*. Fontana Press, London 1993.

Mcculloch, Matthew: *Johannes Althusius' Politica: The Culmination of Calvin's Right of Resistance*. The European Legacy, C. 11, S. 5, Y. 2006, s. 485-499.

Mevdudi, Ebul Ala: *Hilafet ve Saltanat*. A. Genceli (Çev.), Hilal Yayınları, İstanbul 1980.

Minkinen, Panu: *If Taken in Earnest: Criminal Law Doctrine and The Last Resort*. The Howard Journal, C. 45, S. 5, Y. 2006, s. 521-536.

Morris, William: *Sovereignty*. Encyclopedia of Democratic Thought. P. B. Clarke, J. Foweraker (Ed.), Routledge, London 2001.

Mumcu, A., Küzeci, E.: *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Turhan Kitabevi, Ankara 2012.

Murphy, Shannonbrooke: *The Right To Resist Reconsidered*. The Challenge of Human Rights: Past, Present and Future. David Keane, Yvonne McDermott (Ed.), Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts 2012, s. 91-113.

Nevin, A. Mustafa: *İslam Düşüncesinde Muhalefet*. Vecdi Akyüz (Çev.), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Nişancı, Şükrü: **Sivil İtaatsizlik: İyi Vatandaş Olmak mı, İyi İnsan Olmak mı?** Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.

Nkansah, L. Apori: **The Right of Resistance and The Defence of Ghana's Fourth Republican Constitution.** SSRN Electronic Journal, S. 6, Y. 2014, s. 129-158.

Odabaş, U. Köksal: **Felsefe Ansiklopedisi, Cilt IV.** A. Cevizci (Ed.), Ebabil Yayınları., Ankara 2006.

Ohlin, J. David: **The Right to Exist and the Right to Resist.** R. T. Fernando (Ed.). In the Theory of Self-Determination (ASIL Studies in International Legal Theory). Cambridge University Press, Cambridge 2016.

Okandan, Recai: **Devlet İktidarının Tahdidi ve Bu Hususta İleri Sürülen Muhtelif Noktai Nazarlar.** İÜHFM, C. 17, S. 1-2, Y. 1951, s. 3-23.

Okandan, Recai: **Devletin Ahlaki Cephesi Hakkında İlkçağ Filozoflarının Teorik Görüşleri.** İÜHFM, C. 12, S. 2-3, Y. 1946, s. 419-438.

Okandan, Recai: **Umumi Amme Hukuku.** İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1976.

Owen, Chadwick: **The Early Reformation on The Continent.** Oxford History of The Christian Church Series. Oxford University Press, Oxford 2001.

Ökçesiz, Hayrettin: **Sivil İtaatsizlik.** 4. Bası, Legal Yayınevi, İstanbul 2011.

Ökten, Kan H.: **Siyaset Felsefesi Tarihi – Platon'dan Žižek'e.** Ahu Tunçel ve Kurtul Gülenç (Editörler), Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.

Ömeroğlu, Ömer: **Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri.** EÜHFD, C. XIII, S. 1-2 (2009) s. 103-115

Özbudun, Ergun: **Anayasa Hukuku.** 13. Bası, Yetkin Yayınevi, Ankara 2012.

Özen, Muharrem: **Meşru Müdafaa.** Seçkin Yayıncılık, Ankara 1991.

Platon: **Devlet**. Neval Akbıyık (Çev.), Antik Dünya Klasikleri, İstanbul 2007.

Rady, Martyn: **Hungary and Golden Bull of 1222**. Banatica, S. 24, C. 2, 2014. s. 87-108.

Randell, Keith: **John Calvin and Later Reformation**. Hodder & Stoughton, London 1998.

Rawls, John: **Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı**. Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik. Yakup Coşar (Çev.), 5. Bası, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018.

Razmetaeva Yulia: **The Right to Resist and The Right of Rebellion**. Jurisprudence, C. 21, S. 3, Y. 2014, s. 758–784.

Redaelli, Chiara: **The Right to Rebel Against Violations of Human Rights: A New Role for The Responsibility to Protect?** Palestine Yearbook of International Law, S. 20, Y. 2017, s. 9-41.

Rothbard, Murray N.: **The Politics of Obedience: The Discourse of Voluntary Servitude by Etienne de la B  tie**. Originally Published in Canada by Black Rose Books, Montreal 1975.

Rubin, Edward: **Judicial Review and The Right to Resist**. The Georgetown Law Journal, C. 97, S. 61, Y. 2008, s. 61-118.

Ruby, Christian: **Siyaset Felsefesine Giriş**. A. U. Kılıç (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Russ, Jacqueline: **Avrupa Düşüncesinin Serüveni Antik Çağdan Günümüze Batı Düşüncesi**. Ö. Doğan (Çev.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012.

Russell, Bertrand: **İktidar**. 4. Bası, Cem Yayınevi, İstanbul 2017.

Sabine, G. H., Thorson, T. L.: **A History of Political Theory**. Dreyden Press, Hinsdale 1973.

Sartori, Giovanni: *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. T. Karamustafaoğlu (Çev.), Yetkin Yayınları, Ankara 1993.

Selçuk, Sami: *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

Sevinç, Hüseyin: *Yunan'ın Çağdaş Uygarlıklarda Toplumsal Gelişmeler, Siyasal ve Dinsel Düşünüşü*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 32, Y. 2014, s. 232-251.

Sinclair, T. Alan: *A History of Greek Political Thought*. Routledge, London 1967.

Smith, R. A. 1994. *Calvin's Covenantal Promissarianism*. Presbyterian Seminaries, Tokyo 1994.

Spitz, J. Fabien: *Siyaset felsefesi sözlüğü*. Philippe Raynaud ve Stéphane Rials (Ed.) Necmettin Kâmil Sevil (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Stone, Julius: *The Province and Function of Law: Law as Logic, Justice and Social Control; A Study in Jurisprudence*. Harvard University Press, Boston 1950.

Straumann, Benjamin: *Early Modern Sovereignty and Its Limits*. Theoretical Inquiries in Law, C. 16, S. 423, Y. 2015, s. 423-446.

Suntur, Hasan: *1982 Anayasası'nda Hukuk Devleti ile İlgili Değişiklikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2011.

Surlu, A. Ömür: *Léon Duguit'nin Devlet ve Hukuk Anlayışı*. EÜHFD, C. 13, S. 3-4, Y. 2009, s. 107-132.

Şahin, Adil: *Siyasal Düşünceler Tarihinde "Sınırlı Devlet" Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme*. GÜHFD, C. 15, S. 3, Y. 2011, s. 311-362.

Şahin, Mehmet: *Yasal (Meşru) Müdafaa*. TBBD, S. 75, Y. 2008, s. 284-332.

Şenel, Alaeddin: *Siyasal Düşünceler Tarihi*. 4. Bası, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995.

Tanilli, Server: *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş II. Orta Çağ*. 4. Baskı, Cem Yayınevi, Kasım 1995.

Tanör, B., Yüzbaşıoğlu, N.: *Türk Anayasa Hukuku*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Tanör, Bülent: *Anayasa Hukuku Açısından Sivil İtaatsizlik*. Argumentum Aylık Hukuk Dergisi. C. 3-4, S. 36-41, Y. 1993, s. 701-704.

Taşkın, Ahmet: *Baskıya Karşı Direnme Hakkı*. TBBD, C. 17, S. 52, Y. 2004, s. 37-65.

Teziç, Erdoğan: *Anayasa Hukuku*, 4. Bası, Beta Yayınları, İstanbul 1997.

Thoreau, David: *Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine*. Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik. Yakup Coşar (Çev.), 5. Bası, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018.

Tilly, Charles: *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*. Ö. Arıkan, (Çev.), Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005.

Tuck, Richard: *Grotius, Carneades and Hobbes*. Grotiana, C. 4, S. 1, Y. 1983, s. 43-62.

Türközer, B. Güneş: *Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk: Leon Duguit Sistematiği*. Mars Yayınları, Ankara 1996.

Uygun, Oktay: *Devlet Teorisi*. XII Levha Yayınları, İstanbul 2014, s. 6.

Uygun, Oktay: *Hukuk Teorileri*. On İki Levha Yayınları, İstanbul 2017, s. 94

Van Zyl, D. H.: *Cicero's Legal Philosophy*. Digma Publication, Roodeport 1986.

Vattel Emmerich: *Natural Law and Enlightenment Classics*. Knud Haakonssen (Ed.), Liberty Fund, Indianapolis 2008.

Vossen, B. Van Der: *Locke on Territorial Rights*. Political Studies, S. 63, Y. 2015, s. 713-728.

Wach, Joachim: *Din Sosyolojisi*. Ü. Günay (Çev.), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1990.

Wacks, Raymond: *Hukuk Kuramını Anlamak – Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş*. Astana Yayınları, Ankara 2017.

Wellhausen, Julius: *The Religio-Political Factions in Early Islam*, R. C. Ostle (Çev.), American Elsevier Publishing Company Inc., Newyork 1975.

Western, T. George: *Commentaries on The Constitution and Laws of England, Incorporated With the Political Text of J.I. De Lolme*. Nabu Press, New York 2009.

Williams, David C.: *The Constitutional Right to “Conservative” Revolution*. Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review, C. 32, S. 2, Y. 1997, s. 413-447.

Witte, John: *Rights, Resistance, and Revolution in The Western Tradition: Early Protestant Foundations*. Law and History Review, S. 26, Y. 2008, s. 67-90.

Woldring, H. E. S.: *The Constitutional State in The Political Philosophy of Johannes Althusius*. Euroepan Journal of Law and Economics, S. 5, Y. 1998, s. 123-132.

Yamauchi, Susumu: *The Ambivalence of Hugo Grotius: State Sovereignty and Common Interests of Mankind*. Hitotsubashi Journal of Law and Politics, S. 22, Y. 1993, s. 1-17.

Yasuaki, Onuma: *A Normative Aproach to War: Peace, War and Justice in Hugo Grotius*. Clarendon Press, Oxford 1993.

Yeğengil, Rasih: *Hukukta Positivisme veya Duguit’nin Hukuk Telakkisi*. Adalet Dergisi, S. 29, Y. 1938, s. 1755-1769.

Yetkin, Çetin: *İktidara Karşı Türk Direniş ve Devrimleri Başlangıçtan Atatürk’e. Cilt I*. Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.

Yılmaz, Ejder: **Hukuk Sözlüğü**. Yetkin Yayınları, Ankara 2003.

Yılmaz, Sibel: **Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu**.

http://www.umut.org.tr/UserFiles/Files/Document/document_7f00a7a3930545f98cf0232160ad68ac.pdf (Erişim Tarihi: 17.04.2017).

Yörük, Abdülhak: **Hukuk Felsefesinde Eflatun Doktrini**. İÜHFM, C. 15, S. 1, Y. 1949, s. 318-337.

Zabunoğlu, Y. Kazım: **Devlet Kudretinin Sınırlanması**. AÜHFY, Ankara 1963.

Zarka, Y. Charles: **The Mutation of the Right of Resistance in Grotius and Hobbes from The Collective Right of The People to The Right of The Individual**. Grotiana (New Series), S. 20/21, Y. 1999, s. 35-48.

Zeybekoğlu, A. Emre: **Carl Schmitt'in 20. Yüzyıl Devlet ve Siyaset Kuramına Katkısı**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul 2009.